

गोस्वामी श्री तुलसीदासजी विरचित

रामचरितमानस

अयोध्याकांड

*

भावात्मक पद्यानुवाद

- श्री योगेश्वर

NOTICE

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન
All rights reserved by Author

The content of this e-book may be used as an information resource. Downloading or otherwise transmitting electronic copies of this book or portions thereof, and/or printing or duplicating hard copies of it or portions thereof is authorized for **individual non-profit use ONLY**. Any other use including the reproduction, modification, distribution, transmission, republication, display or performance of the content of this book for commercial purposes is strictly prohibited.

Failure to include this notice on any digital or printed copy of this book or portion thereof; unauthorized registration of a claim of copyright on this book; adding or omitting from the content of it without clearly indicating that such has been done; or profiting from transmission or duplication of it, is a clear violation of the permission given in this notice and is strictly prohibited. Violators will be prosecuted.

Permission for use beyond that specifically allowed by this notice may be requested in writing from Swargarohan, Danta Road, Ambaji (North Gujarat) INDIA.

e-book

Title : Ayodhya-kand
Language : Gujarati
Version : 4.1
Pages : 264
Created : July 21st 2024.

NOTE

This e-book is a manifestation of our humble effort to present Shri Yogeshwarji's literary work in digital format. Due care has been taken in preparing the material of this e-book from its original print version. However, if you find any error or omissions, please let us know. We welcome your comments.

*

૧. આરંભ

યસ્યાડકે ચ વિભાતિ ભૂધરસુતા દેવાપગા મસ્તકે ।
 ભાલે બાલવિધુર્ગલે ચ ગરલં યસ્યોરસિ વ્યાલરાટ્ ॥
 સોડયં ભૂતિવિભૂષણઃ સુરવરઃ સર્વાધિપઃ સર્વદા ।
 શર્વઃ સર્વગતઃ શિવઃ શશિનિભઃ શ્રીશંકરઃ પાતુ મામ્ ॥

(રાગ - શાર્દૂલવિક્રિડિત/જે ચૈતન્ય ચરાચરે)

જેના અંકમહીં હિમાલયસૂતા ભાગીરથી મસ્તકે,
 ભાલે ક્લેન્દુ રહે ગળે ગરલ ને સોહે ઉરે પન્નગ;
 દેવોના પણ દેવ નાથ સદુના જે ભસ્મથી ભૂષિત,
 સર્વવ્યાપક ચંદ્રવર્ણ શિવ સૌ સંતાપના નાશક;
 તે કલ્યાણસ્વરૂપ શંકર સદા કલ્યાણ મારું કરો,
 રક્ષો સર્વસ્થળે મને સુખ ધરો ક્લેશો બધાથે હરો.

પ્રસન્નતાં યા ન ગતાભિષેકતસ્તથા ન મમ્લે વનવાસદુઃખતઃ ।
 મુખાંબુજશ્રી રઘુનંદનસ્ય મે સદાસ્તુ સા મંજુલમંગલપ્રદા ॥
 નીલાંબુજશ્યામલકોમલાંગં સીતાસમારોપિતવામભાગમ્ ।
 પાણૌ મહાસાયકચારુચાપં નમામિ રામં રઘુવંશનાથમ્ ॥

(રાગ - ત્વમેવ માતા ય પિતા ત્વમેવ)

પ્રસન્નતા ના અભિષેકથી ધરી, ના કાંતિ જેની વનદુઃખથી મરી;
 મુખાંબુજશ્રી રઘુનાથની એ, રહો સદા મંગલ સર્વનું કરી.
 નીલાંબુજ શ્યામલ કોમલાંગ, ધારેલ સીતા શુભ વામભાગ;
 હાથે મહાસાયક ચારુચાપ, શ્રીરામ વંદું રઘુવંશનાથ.

*

(દોહરા)

શ્રીગુરુચરણકમળરજે કરી મનમુકુરસુધાર,
વિમળ વર્ણવું રામચશ આપનાર ફળ ચાર.

(આખ્યાન)

રામ વિવાહ કરી પુર આવ્યા, અભિનવ મંગલ આનંદ લાવ્યા;
ચૌદ ભુવનના ભૂધર ભારી, વરસ્યા સુકૃતમેઘ સુખવારિ.

સિદ્ધિ-સંપદા સરિતા સોહી, મળી અવધઅર્ણવમાં મોહી;
પુરનરનારી મણિગણ જેવાં શુચિસુંદર અમૂલ્ય અતિ એવાં.

નગરવિભૂતિ કહી ન શકાય, રચના વિરંચિની જ જણાય;
નીરખી રામચંદ્ર મુખચંદ અનુભવતા સુખ સર્વ અનંત.

જોઈ ફળી મનોરથવેલ બની માત સુખશાંતિછલેલ;
રામ રૂપગુણ શીલ સ્વભાવ નૃપમાં જગાવતા નવભાવ.

(દોહરા)

મહેશને પ્રાર્થે બધાં રાખીને અભિલાષ,
જીવતાં જ દે રામને રાજા પદ યુવરાજ.

*

૨. રામના રાજ્યાભિષેકનો વિચાર

(આખ્યાન)

એક દિવસ દશરથ મહારાજ રાજસભામાં સહિત સમાજ,
હતા વિરાજ્યા મંગલમૂળ સુકૃતમૂર્તિ સાક્ષાત અમૂલ.

નૃપ રહેતા અનુગ્રહ અભિલાષી, લોકપાલ પણ મૈત્રી રાખી;
ત્રિભુવનમાં ત્રણ કાળમહીં ભાગ્યવાન વધુ અન્ય નહીં.

મંગલમૂળ રામ સુત જેના વખાણ કેમ કરાવે તેનાં;
હાથમાં લઈ ભૂપ મુકુર કરવા લાગ્યા ઠીક મુકુટ.

શ્વેત શ્રવણ પાસેના કેશ દઈ રહ્યા ઘડપણ સંદેશ,
કહી રહ્યા કરવા યુવરાજ સજાવતાં રઘુવરને સાજ.

(દોહરા)

ઉત્તમ જીવનલાભને સહજરૂપે લેવા,
સંકલ્પ કર્યો દશરથે ઉદાત્ત પદ દેવા.

શુભ દિવસે શુભ અવસરે વસિષ્ઠ પાસ જઈ,
રાજાએ સંકલ્પની કથા સમસ્ત કહી.

(આખ્યાન)

મુનિવર, સુણો યોગ્ય છે રામ સર્વપ્રકારે, દાસ તમામ,
મંત્રી પુરજન દુશ્મન મીત રામનાં સદા ગાતા ગીત.

રામને બધા પ્રિય માને, મારા સમાન નિજ જાણે,
આશીર્વાદ આપનો એ, પ્રિયતમ છે સર્વતણા તે.

ગુરુપદરજ જે ધારે શીશ બનતા તે વૈભવના ઈશ,
સ્વાનુભવ મળ્યો મુજને એ પામી પૂજી પદરજને.

પદરજથી છે સર્વ મળ્યું, દુર્લભ કાંઈ નથી રહ્યું.

હવે એક મનમાં છે આશ, ફળશે અનુગ્રહ પામી ખાસ;
વર્ષા કરો અનુગ્રહની જીવન રહે કૃતાર્થ બની.

(દોહરા)

મુનિ બોલ્યા તમ નામયશ છે અભિમત દાતાર;
અનુસરે તમારા સદા ફળને રાજ, વિચાર.

(આખ્યાન)

ગુરુને જાણી પૂર્ણ પ્રસન્ન બોલ્યા હર્ષિત ભૂપ વચન,
યુવરાજ ચહું કરવા રામ, કહો ઉચિત કરવાને કામ.

મુજ સંનિધિમાં ઉત્સવ થાય, દર્શક ધન્ય બની સૌ જાય;
ઈચ્છા અન્ય થઈ સંપૂર્ણ, પ્રભુપ્રસાદ ના રહે અપૂર્ણ.

પછી શરીર રહે કે જાય હર્ષશોક ના એનો થાય;
સતાવે નહીં પશ્ચાતાપ; આપો આદેશ મને આપ.

મુદિત મને મુનિરાજ વદ્યા, રામ તમારા પુત્ર બન્યા,
સામાન્ય નથી માનવ તે, સ્વામી ચરાચરતણા છે.

વિમુખ જીવ જેથી પસ્તાય, ભજન વિના સંતાપ ન જાય,
પુનિત પ્રેમના અનુગામી તમે તે રહ્યા પ્રભુ પામી.

(દોહરા)

ઘટે વિલંબ નહીં હવે પૂર્ણ કરી દો કાજ,
તે જ સુદિન મંગલ બને જ્યારે એ યુવરાજ.

*

પ્રસન્નચિત્ત નૃપે કર્યો પ્રવેશ હર્ષ્યમહીં,
સેવક સચિવ સુમંત્રને મંગલ વાત કહી.

સુયોગ્ય લાગે પંચને મત જો આ મારો
કરો રામને તિલક તો દિન નીરખી ન્યારો.

મંત્રી મુદીત બન્યા સુણી નૃપની પ્રિય વાણી,
મનોરથરૂપી છોડ પર સીંચાયું પાણી.

મંત્રીઓ બોલ્યા તમે વિચાર્યું મંગલ કામ,
હવે વાર કરવી નથી, પ્રસન્ન અમે તમામ.

સચિવશબ્દ સુણતાં બન્યા વધુ પ્રસન્ન રાજા,
વધતા વેલાને મળી જાણે શુભ શાખા.

કહ્યું એમણે હોય જે મુનિવરનો આદેશ
અનુસરો તરત એહને, કરો પ્રમાદ ન લેશ.

*

(ઓપાઈ)

મુનિવર હરખી વદ્યા મૃદુવાણી, લાવો સકળ સુતીર્થનું પાણી;
ફૂલમૂળ ઔષધિ ફળપાન દોર્યું વિવિધ વસ્તુ પ્રતિ ધ્યાન.

ચામર મૃગચર્મ વસ્ત્ર અનેક સાદાં ગરમ ને રેશમી છેક;
મણિગણ મંગલ વસ્તુ વિશેષ કરવા મંગાવી રાજ્યાભિષેક.

વેદવિહિત બતાવી વિધાન પુરમાં રચવા જણાવ્યું વિતાન;
આંબા સોપારી ને ફળસાથ કહ્યું કેળને રોપવા કાજ.

ચારુ મણિમય ચોક પુરાવો, વેગે સકળ બજાર સજાવો;
પૂજો ગણપતિ ગુરુ કુળદેવ કરો ભૂદેવકેરી સેવ.

(દોહરા)

ધ્વજપતાક તોરણ કળશ સજો અશ્વ રથ નાગ,
કહ્યું મુનીશે સમય છે બનવાને બડભાગ.

જેને સોંપ્યું કામ જે, રામચરણમાં રાગ,
રાખી તેણે તે કર્યું બનતા રહી સજાગ.

(ચોપાઈ)

સુણી રામનો રાજ્યાભિષેક વાદ્ય વાગવા લાગ્યા અનેક;
રામસીતાનાં મંગલ અંગ ફરક્યાં સૂચવી શુકન અનંત.

બોલ્યાં બંને રોમાંચિત પ્રેમે, માનો કે માનો ના પણ કેમે;
થશે ભરતનું શુભ આગમન, પ્રેરે વિશ્વાસ એવો શુકન.

કોણ ભરતસમું પ્રિય જગમાં, પ્રેમ વહેતો એની પણ રગમાં;
રહે ફૂર્મને અંડવિચાર તેમ ભાવ ભરીને અપાર,
કરે રામ ભરતને યાદ માણે સ્નેહકેરો મધુસ્વાદ.

(દોહરા)

સમાચાર મંગલ સુણી હરખ્યો રાણીવાસ,
જેમ ચંદ્રવૃદ્ધિથકી સાગર વીચિવિલાસ.

(ચોપાઈ)

જેણે પ્રથમ કહ્યા સમાચાર તેણે મેળવ્યાં વસ્ત્ર અપાર,
વળી આભૂષણો અણમોલ; રહ્યો પુરસ્કારનો ના તોલ.

રાણી પ્રેમપુલકિત અનુરાગી માની પોતાને બડભાગી,
લાગી સજવા સુમંગલ કળશ; શમી પ્રાણની જાણે તરસ.

પૂર્યો ચોક સુમિત્રાએ ચારુ મણિમય આંગણ કરતાં ન્યારું;
બની કૌશલ્યા આનંદે લીન, દાન દીધાં બોલાવીને દીન.

પૂજી ગ્રામદેવી દેવનાગ રાખી બાધા બનવા બડભાગ;
કહ્યું દેવા માટે વરદાન જેથી રામનું હો કલ્યાણ.

વિધુવદની ને કોકિલવચની નારી ગાવા લાગી સહસજની,
મૃગશાવકનચની રસીલી મંજુ ઉત્તમ વધારે રતિથી.

(દોહરા)

રાજ્યાભિષેકને સુણી હરખ્યો સકળ સમાજ,
વિધિને અનુકૂળ માનતાં માંડ્યો સજવા સાજ.

*

૩.રામનો પ્રતિભાવ

(દોહરા)

વસિષ્ઠ મુનિને મોકલ્યા ભૂપે રઘુવર પાસ,
પ્રાસાદમહીં એમના શિક્ષા દેવા ખાસ.

ગુરુપદ કર્યા પ્રણામ શ્રીરામે આવી દ્વાર,
લાવ્યા ભવને સાદર પૂજી વિવિધ પ્રકાર.

અર્ધ્ય સહિત સન્માનતાં ને ષોડશ ઉપચાર,
સીતા સાથ નમી કર્યા પ્રગટ મધુર ઉદગાર.

સેવકસદને આગમન સ્વામીતણું સદાય,
મંગલમૂળ અમંગલનાશક તેમ ગણાય.

ભલે પધાર્યા એટલે; તોપણ કરવા કાજ,
સેવકને બોલાવવો ઘટે રાખવા લાજ.

પ્રભુત્વ છોડી પ્રભુ સ્વયં આવ્યા સ્નેહ કરી,
પવિત્ર તેથી ઘર થયું; આજ્ઞા કરો વળી.

સ્વામીની સેવામહીં સેવકનો છે લાભ;
કરીશ પાલન વચનનું પડે ભલેને આભ.

સ્નેહસભર શબ્દો સુણી બોલ્યા મુનિવર, રામ!
સૂર્યવંશભૂષણ કહો વચન કેમ ના આમ ?

ગુણ સ્વભાવ રઘુવીરના વળી વર્ણવી શીલ,
બોલ્યા પુલકિત પ્રાણથી મુનિવર વચન વસિષ્ઠ.

(ચોપાઈ)

કરી અભિષેકની તૈયારી રાજા દશરથે ઉમંગ ધારી,
ઈચ્છે યુવરાજપદને દેવા લ્હાવ જીવતાં જીવનનો લેવા.

કરો સંયમ સંપૂર્ણ આજે એથી કાર્યની સિદ્ધિને કાજે;
ચાલ્યા મુનિવર એવું બોલી દ્વાર નવજીવનનું ખોલી.

જાગ્યો રામના મનમાં વિચાર જન્મ્યા એકીસાથે અમે બાળ,
કર્ણવેધ ઉપવીત વિવાહ કર્યા ઉત્સવ સાથ રસાળ.

છતાં અભિષેક શાને મારો કરવા કરતાં વડીલ વિચારો;
વંશ વિમળ છતાં ત્રુટિ એક થાય જ્યેષ્ઠ સુતનો અભિષેક.

(દોહરા)

પ્રેમપૂર્ણ હિતકર વળી રઘુવરનો એ ખેદ,
કુટિલતા હરો ભક્તની ભાંગી મનના ભેદ.

પ્રેમાનંદે મગ્નશા આવ્યા ત્યાં લક્ષ્મણ;
રઘુકુળકમળ શશીસમા રામે કહ્યાં વચન.

*

૪. મંથરાની દુર્બુદ્ધિ

(ચોપાઈ)

વાગ્યાં વાજાં વિવિધ પ્રકાર, રહ્યો આનંદનો નવ પાર;
થયું ભરતતણું આગમન, કહ્યાં જનતાએ સ્નેહવચન.

હાટ-ઘાટ-વાટ-ગૃહે સઘળે થઈ વાત રહી આખા નગરે,
કાલે મંગલ મુહૂર્ત ક્યારે થશે ઉત્સવ અમૂલ્ય જ્યારે.

રામ રાજે સીતાની સાથ જોઈ હૈયું રહેશે ના હાથ;
હશે સ્વર્ણસિંહાસન કેવું ભાગ્યવંત સુદુર્લભ જેવું.

ઈચ્છે ચોર ના ચાંદની રાત, ગમી દેવોને તેમ ના વાત,
તેથી શારદાને બોલાવી બોલ્યા ઉદ્દેગવાળી વાણી.

(દોહરા)

વિપત્તિ અમ દેખી કરો માતા, એવું આજ,
રામ જાય વનમાં બને સિદ્ધ સકળ સુરકાજ.

*

(આખ્યાન)

સરસ્વતીએ સુણતાં વાત થવા સરોજ વિપિન હિમરાત,
પ્રગટ કર્યું પોતાનું દુઃખ, દેવોની પણ શમી ન ભૂખ.

ફરી પ્રાર્થના રહ્યા કરી લાગશે નહીં દોષ જરી;
રામ હર્ષશોકથકી મુક્ત, નથી તમારાથી એ ગુપ્ત.

જાણો રઘુવર પરમ પ્રભાવ અવિદ્યાતણો સદા અભાવ;
સુખદુઃખ પામે કર્મે જીવ બને બદ્ધ પોતે કે શિવ.

અયોધ્યાપુરી તરફ ગયાં સરસ્વતી મનમાં જ વદ્યાં,
મંદબુદ્ધિ છે દેવતણી, વિવેક તેથી કર્યો નહીં.

નિવાસ ઉચ્ચ નીચ વ્યવહાર, મલિનતાતણો છે ના પાર,
પરવિભૂતિ પેખી ન શકે, ચિત્ત યોગમાં ના જ ટકે.

ભાવિ કર્મનો કરી વિચાર, રામતણું માહાત્મ્ય અપાર,
સમજી આવ્યાં અવધપુરી ગ્રહદશા હતી જ્યાં અધુરી.

(દોહરા)

દાસી કૈકેયીતણી હતું મંથરા નામ,
બુદ્ધિ તેની ફેરવી કરવા અપયશકામ.

નગરતણો શણગાર ને મંગલ વાદ્ય વધાવ,
જોઈ બોલી મંથરા શાનો આ છે ભાવ ?

રામતિલકની સાંભળી વાત જલી મનમાં,
દુર્બુદ્ધિ દાસીતણું મન બગડ્યું ક્ષણમાં.

રાતોરાત બગાડવા કામ વિચાર કર્યો,
ભીલડી-મને મધપુડો લેવા લોભ થયો.

કૈકેયી પાસે ગઈ ઉદાસ બનતાં તે,
દીર્ઘ શ્વાસ લેતી રહી સારી અશ્રુને.

કારણ પૂછ્યું તે છતાં ઉત્તર આપ્યો ના,
કૈકેયી ત્યારે વદી અચરજથી હસતાં.

બોલકણી છે એટલે કર્યો લક્ષ્મણે દંડ ?
તોપણ દાસી મંથરા રડતી રહી અખંડ.

કાળી નાગણ જેમ એ છોડી શ્વાસ રહી,
ત્યારે રાણીએ કહ્યું બોલે કેમ નહીં ?

રાજા લક્ષ્મણ રામ ને શત્રુઘ્ન ભરત તેમ,
કુશળ સર્વ છે કે નહીં, પીડા પામી કેમ ?

(આખ્યાન)

મંથરા વદી રામ સિવાય કુશળ કોણ છે આજ જરાય,
બનવાના છે જે યુવરાજ રાજાકેરા પુણ્યપ્રતાપ.

કૌશલ્યાને વિધિ અનુકૂળ, થઈ અહંકારે ચકચૂર.
શોભાથી ન થયો સંતોષ, જાગ્યો મારા મનમાં ક્ષોભ.

પુત્ર તમારો છે પરદેશ વિચાર તેનો કરો ન લેશ;
સૂઈ રહ્યાં છો સુખની સેજ, જાણો ભૂપ-કપટ ન સહેજ.

સુણી મંથરાની મધુ વાણ જાણી મલિન એહનો પ્રાણ,
બોલી રાણી સખત બની, વાણી વદતી મલિન ઘણી.

(દોહરા)

ફરી એમ બોલીશ તો દંડ કરીશ કરાળ,
ખેંચી જીભ કઢાવતાં લગાડીશ ના વાર.

કાણાં લૂલાં ફૂબડાં કુટિલ એમની ચાલ,
મલિન માનવાં, તે મહીં સ્ત્રી ને દાસી ખાસ.

*

(આખ્યાન)

શિખામણ તને આપી મેં પ્રિય કરવા પ્રિયવચના છે;
સ્વપ્ને પણ ના તુજ પર ક્રોધ, બોલે વચનો બની અબોધ.

શુભ દિન મંગલ તે જ હશે જ્યારે પણ અભિષેક થશે.
તારા શબ્દો સત્ય થશે સુખ એથી ના અધિક કશે.

સૂર્યવંશની રીત જ એ સ્વામી શ્રેષ્ઠ જ બંધુ બને;
નાનો સેવક રહે બની, કથા નથી એ કપટતણી.

કાલ રામનો હો અભિષેક તો માગી લે વસ્તુ વિશેષ.
કૌશલ્યાસમ માત બધી રામ માનતા પ્રિય અદકી,

સ્વભાવથી જ કરે છે પ્રેમ, મુજને યાહે વિશેષ તેમ.
પરીક્ષા કરી પ્રીતતણી, શંકા મુજને રહી નહીં.

(દોહરા)

વિધાતા ફરી જન્મ દે તો વર માગું એક,
રામ પુત્ર હો પુત્રવધુ વૈદેહી હો નેક.

ભરત-શપથ તુજને કહે કપટ તજી સત તું,
આહલાદતણા અવસરે શોક કરે છે શું!

(આખ્યાન)

વદી મંથરા રીસભરી કડવી લાગે વાત ખરી,
સારું કહેતાં દુઃખ થયું તમને, ઉર સાશંક બન્યું.

સત્યાસત્ય કહેતા જે લાગે છે તમને પ્રિય તે;
કડવી હું જ એક લાગું મૌન રાખવા તો માગું.

કરી કુરૂપ મને વિધિએ; પરવશ સમજે છે સહુયે;
વાવ્યું છે તે રહી લણી, આખ્યું છે તે રહી ગ્રહી.

કોઈ નૃપ હો શું નુકશાન, વળી થવાનું શું કલ્યાણ;
દાસીની રાણી ન થઈશ, નરકથકી સ્વર્ગે ન જઈશ.

જોઈ અહિત શકું ન જરી તેથી જ રહ્યો પ્રાણ બળી;
કરી એટલે થોડી વાત, ભૂલ થઈ તો કરજો માફ.

(દોહરા)

ગૂઢ સાંભળી મધુર ને કપટ વચન રાણી,
માયાવશ અરિને રહી સુહૃદ પરમ જાણી.

મિષ્ટ ગીતથી હોય કો સંમોહિત મૃગલી,
સંમોહિત તેવી બની બુદ્ધિ તજી સઘળી

રાણી સાદર પૂછવા લાગી વારંવાર;
દાવ સફળ જાણી થઈ દાસી મુદિત અપાર.

ભાવિ પ્રમાણે સર્વની ચંચળ બુદ્ધિ ફરી;
સાડાસાતી અવધની દાસી વદી વળી.

તમે રામને પ્રિય પ્રિય તમને સીતારામ,
સાચી વાત કહી છતાં વીત્યા દિવસ તમામ.

સમય ફરે તો મિત્ર પણ શત્રુબરાબર થાય,
સૂર્ય કમળકુળ પોષતો જલવિણ ભરખી જાય.

શોક્ય તમારા મૂળને ઉખેડવા માગે,
વાડ ઉપાયતણી કરો કામ તો જ લાગે.

નિર્ભર છો સોહાગ પર, જાણો વશ નૃપને,
મુખના મીઠા મલિન મન લાગે એ મુજને.

સરળ સ્વભાવ તમે, ચતુર કૌશલ્યા ગંભીર,
સાધી એણે વાતને પોતાની; અતિધીર

ભરતને નૃપે મોકલ્યા મોસાળે સ્નેહે,
કૌશલ્યાની પ્રેરણા એની પાછળ છે.

કૌશલ્યાને ખૂંચતાં તમે અહર્નિશ ખૂબ,
કપટી ચતુર હૃદયતણો ભાવ ન જાણો ગૂઢ.

ચાહે નૃપ તમને અધિક દેખી શકે ન એ,
પ્રપંચથી તેથી રચ્યો અભિષેક દિવસને.

તિલક રામનું ઉચિત છે સૌને વળી ગમે,
આહલાદ થતો સાંભળી ખબર બધીય મને.

કિન્તુ ભાવિકેરો કરી શાંત તટસ્થ વિચાર,
ભય લાગે છે, દૈવની લીલાનો ના પાર.

એમ કુટિલતાથી કર્યું દુષિત રાણીમન,
વિરોધની વાતો કહી દ્વેષે કરી મગન.

*

૫. કૈકેયીની કુબુદ્ધિ

(ચોપાઈ)

અંતે જાગી ગયો વિશ્વાસ, બની કૈકેયી છેક હતાશ,
પૂજ્યું શપથ સાથે એણે ફરી, જાણે ભાવિએ બુદ્ધિને હરી.

બોલી મંથરા પૂછો ફરી શું, સમજી ન શકો જે કહું હું?
હિતાહિતને તો પશુ પણ જાણે પછી માનવ કાં ના પ્રમાણે?

રાજતિલકની ચાલી તૈયારી પૂરા પખવાડિયાથી ભારી;
ખાઉં પહેરું છું રાજ્યે તમારા કહ્યા તેથી વિચારોને મારા.

સત્યકથનનો લાગે ના દોષ, થયો મુજને તો એથી સંતોષ;
કહ્યું અસત્ય હોય લગાર દંડ દે તો વિધાતા કરાળ.

કાલે કરાતાં રાજ્યાભિષેક વરસી રહેશે વિપત્તિ વિશેષ;
બન્યાં દૂધની મક્ષિકાના જેવાં, મળ્યું દૂધ ના, ના રહ્યાં એવાં.

(દોહરા)

સેવા કરતાં સુખસહિત શકશો ગૃહે રહી;
વિકલ્પ બીજો છે નહીં, સાચી વાત કહી.

કૌશલ્યા દુઃખ આપશે, ભરત સેવશે કેદ,
સચિવશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ થશે, સમજી લેજો ભેદ.

*

(ચોપાઈ)

સુણી મંથરાની કટુ વાણી વદી કાંઈ શકી ના રાણી;
ડરી તેમ બની ગઈ મ્હાન, કંપ્યો કદલીપેઠે એનો પ્રાણ.

થયું ભીનું પ્રસ્વેદે તન, શંકા-કુશંકાએ ચઢ્યું મન;
દાબી દાસીએ દાંતે જીભ, કહ્યું ધારવા માટે ધીર.

કહી કપટકથાઓ કરોડ, લીધો રાણીના મનડે મરોડ;
ફર્યું ભાગ્ય અપ્રિય લાગ્યું પ્રિય, ગમ્યું શિવને બદલે અશિવ.

માની બગલીને હંસિની શાણી બોલી કરતાં પ્રશંસા રાણી;
આંખ જમણી મારી રોજ ફરકે, રાતે સ્વપ્ન અમંગલ ચળકે.

ડાબુ જમણું ના કાંઈ જાણું, બધું મારા જ હિતનું માનું;
મારો સરળ છે છેક સ્વભાવ, પડે પાપતણો ના પ્રભાવ.

(દોહરા)

આજ સુધી ના અન્યનું અમંગલ કર્યું મેં,
છતાં કયા પાપે ધર્યું અસહ્ય દુઃખ દૈવે.

(ચોપાઈ)

રહી પિયરે જન્મ વિતાવું, જીવી શોક સેવામાં ના આવું;
શત્રુને વશ જીવવું બનતાં એથી મરવું જ્ઞાની શુભ ગણતા.

સુણી રાણીવચનો એવાં દીન, બોલી મંથરા કુત્રિમ ખિન્ન,
ઓછું આણી બોલો શાને એવું, થશે સૌભાગ્ય દ્વિગુણિત જેવું.

વધે ચંદ્રકળા રોજ જેમ સુખ વધશે તમારું તેમ,
તાક્યું હશે અમંગલ જેણે ફળ મળશે અમંગલ એને.

પૂછી જોયું મેં જ્યોતિષીઓને, ભૂપ ભરત થશે કહ્યું સૌએ;
આપો આજ્ઞા બતાવું ઉપાય, કર્યા વશ તમે સ્નેહે રાય.

(દોહરા)

તારા કહેવાથી પડું ફૂવામાં પણ હું;
પતિ સુતને છોડી શકું, અશક્ય નથી કશું.

કેકેયી બોલી દ્રવે મારા દુઃખથી તું,
પોતાના હિત ખાતર તો ન કરું શું હું?

*

(ચોપાઈ)

બલિદાનની બકરી બનાવી, યુક્તિ રાણીને સઘળી જણાવી;
છળરૂપી છરી ઘસી દ્વેષે ઉર-પથ્થર પર સવિશેષે.

બલિદાન-પશુ ચરે ઘાસ રાખે મૃત્યુનો ભય ના ખાસ,
જાણી શકી કેકેયી ના તેમ સમીપસ્થ સંકટ ગણી ક્ષેમ.

વાતો સુણતાં કોમળ લાગી, હતી અંતે કઠોર અભાગી;
પાયું સોમલ મધમાં ઘોળી, આપી દાસીએ ઘેનની ગોળી.

કહી વાત તમે મને ત્યારે ગૂઢ રહસ્ય ખોલેલું જ્યારે,
બોલી મંથરા થાપણશાં એ માગો વરદાન બંને પ્યારે.

માગી વરદાનમાં રાજા પાસે રાજ્ય પુત્ર ભરતને કાજે;
માગો રામ માટે વનવાસ, હરો કૌશલ્યાકેરો ઉલ્લાસ.

રાજા રામના શપથ લે જ્યારે વર માગજો અફર ત્યારે;
વીતી જશે જો આજની રાત જશે હાથથી તો બધી વાત.

(દોહરા)

કહ્યું પાપિણીએ પછી કરી કુઠારાઘાત,
પ્રાણથીય પ્રિય સમજજો મારી સઘળી વાત.

કોપગૃહે જાઓ કરો સજગ રહીને કામ,
રાજાનો વિશ્વાસ ના કરશો કળે તમામ.

(ત્રોપાઈ)

જાણી દાસીને પ્રાણસમાન કર્યા બુદ્ધિમત્તાનાં વખાણ;
કોઈ અન્ય નથી હિતકારી, મને ડૂબતીને તે ઉગારી.

વિધિ પૂરે મનોરથ મારો ગુણ ભૂલું નહીં તો તારો,
તને આંખની પુતળી બનાવું બોલી કૈકેયી સાદર આવું.

બીજ વિપદા વર્ષાઋતુ દાસી, ધરા કુમતિ કૈકેયીની ખાસી,
ઉગ્યા કપટજલે અંકુર, વર પર્ણ દુઃખ થશે ફળ.

સૂતી કોપગૃહે રાજરાણી, રેડ્યું કુમતિએ સુખ પર પાણી;
થતો ઉત્સવ નગરે અપાર, રહી યોજના ગુપ્ત કરાળ.

(દોહરા)

પ્રમુદિત પુરજન વિચરતાં સજી મંગલાચાર,
આવાગમનથકી થતી ભીડ ભૂપદરબાર.

બાલસખા હરખી જતા રઘુનંદનની પાસ,
આદર પામી એમનો કરતા પ્રશસ્તિ ખાસ.

રઘુવર જેવા કોણ છે સ્નેહશીલવાળા,
વળી શીલ ને સ્નેહનું પાલન કરનારા?

જવાનું જે જે યોનિમાં કર્માનુસાર થાય,
સ્વામી ત્યાં રામ જ બને, સેવક બની વસાય.

અંત સુધી સંબંધ એ અખંડ નિત્ય રહે,
સંનિધિમાં શ્રીરામની સુખનાં સ્ત્રોત વહે.

સૌના અંતરમાં હતો એવો શુભ અભિલાષ,
કેકેયીના પ્રાણમાં દાહ થતો પણ ખાસ.

કુસંગને પામી થતો કોનો નથી વિનાશ?
નીચ વિચારે ના રહે ચતુરાઈ-અવકાશ.

સાંજસમે આનંદ નૃપ રાણી પાસ ગયા,
નિષ્ફુરતાની પાસ જ્યમ સજીવ સ્નેહ-દયા.

*

કોપભવનના નામથી નૃપ સાશંક બન્યા,
ભયને લીધે ચરણ ના આગળ શીઘ્ર વધ્યાં.

બાહુબળથકી જેમના નિર્ભય ઈન્દ્ર હતો,
નિશ્ચિંત હતા રાજવી સઘળા અન્ય અહો !

નૃપશિરોમણિ દશરથ રીસાઈ સ્ત્રી છે,
એવું સુણતા મ્હાનમુખ ઉદ્વિગ્ન બન્યા તે.

(ચોપાઈ)

એવો કામનો મહિમા અમાપ વ્યાપ્યો ચરાચરમાં પ્રતાપ;
સહે વજ્ર ત્રિશૂળ કઠોર તને તલવારને જે ધોર.

તેય કંદર્પબાણે મરે છે શસ્ત્ર-સુમન દેખીને ડરે છે;
બલી નિર્બળ જ્ઞાની-અજ્ઞાની રંક-રાયની બુદ્ધિ હરે છે.

ચાલ્યા સભય પ્રિયાની પાસ, દશા દેખીને થયા નિરાશ;
સૂતી કૈકેયી પર્યંક છોડી ધારી જીર્ણ વસ્ત્રોની જોડી,

શ્રેષ્ઠ ભૂષણ સઘળાં ત્યાગી બની હોય જાણે કે વૈરાગી;
ભાવિ વૈધવ્યસૂચક વેશ રહ્યો સૌભાગ્યનો ના લેશ.

બોલ્યા રાજા મૃદુલ મંદ વાણી, પ્રાણપ્રિયા છે શાને રીસાણી,
સ્પર્શ સ્નેહથી કરવા લાગ્યા, નવ મોહનિદ્રાથી જાગ્યા.

હાથ પતિનો હઠાવવા લાગી રાણી પીડા દઈ વણમાગી,
રોષે ભરી ભુજંગભામિની જેવી જોઈ રહી કામિની.

(દોહરા)

વરદાનોની વાસના રસના નાગણની,
વર છે એના દાંત બે, ડસવાને ચહતી.

ભાવિવશ છતાં ભૂપ એ કઠોર અભિનયને,
કામદેવ કૌતુકસમો સમજ્યા મુગ્ધમને.

સુલોચના સુમુખી કહે કારણ કોપતણું,
પિકવચના ગજગામિની; રાજા વદ્યા ઘણું.

અહિત કર્યું કોણે કહે, કોને મસ્તક બે,
યમ કોને ગ્રસવા તથા મરવા કોણ ચહે?

(ચોપાઈ)

તારો દુશ્મન દેવ કો હોય તેને મારી શકું હું તોય;
કીડા-મંકોડાશાં નરનાર કરું ગણના નહીં સંસાર.

તારું મુખ મધુ ચંદ્રશું ઓર, મન મારું બન્યું છે ચકોર;
જાણે સ્નેહાળ મારો સ્વભાવ, અનુરાગતણો ન અભાવ.

પ્રાણ પુત્ર પ્રજા પરિવાર રાજ્ય જીવન તારું રસાળ;
નથી કપટ કરીને કહેતો, શત રામના શપથ ભલે હો.

રેલી હાસ મનગમતું માગ, સજી ભૂષણ જાડયથી જાગ;
શુભાશુભનો કરીને વિચાર પ્રિયા, શીઘ્ર કુવેશ ઉતાર.

(દોહરા)

શપથ સુણી હસતાં ઊઠી કૈકેયી મતિમંદ,
વિલોકતાં મૃગને કરે જેમ કિરાતિની ડંદ.

સજવા લાગી એમ એ પ્રમદા ભૂષણને;
સુહૃદ સમજતાં નૃપ વદ્યા ભૂલી દૂષણને.

મનમાન્યું તારું થયું બધું ભામિની હે,
નગરમહીં પ્રતિગૃહ મહામંગલ ઉત્સવ છે.

(આખ્યાન)

કાલ રામ બનશે યુવરાજ, સુલોચના સુંદર સજ સાજ;
સુણતાં ફાટયું હૃદય કરાળ તોડે ધરતી જેમ વરાળ.

પ્રગટ સ્તેનસ્ત્રી રડે નહીં પીડા એણે એમ સહી;
નૃપે ચાતુરી ના જાણી નીતિનિપુણ જો કે જ્ઞાની.

સ્ત્રીચરિત્રનો સિંધુ અપાર, સમજે એનો કોણ જ સાર,
કોટિ કુટિલ મણિ મળ્યા ગુરુ, પાઠ છળથકી કર્યા શરૂ.

શેષ પછી વિદ્યા શું રહે; બોલી રાણી કપટસ્વરે,
માગ માગ પ્રિય એમ કહો કિન્તુ આપો કે ન ગ્રહો.

(દોહરા)

બે વરદાનો આપવા પૂર્વે તમે કહ્યું,
મેળવવાને એમને મન સાશંક બન્યું.

(આખ્યાન)

બોલ્યા તરત હસીને રાજ, યાદ કર્યા વરદાનો આજ,
સ્વભાવ વિસ્મૃતિનો મારો, ભૂલ્યો પ્રસંગને ન્યારો.

દોષ મને એનો ના દે, બમણાં વરને માગી લે;
રઘુકુળરીતિ સદા વખણાય, પ્રાણ જાય પણ વચન ન જાય.

નવ અસત્યસમ પાતકપુંજ, ગિરિસમ હોય કોટિ ના ગુંજ;
સત્ય મૂળ સૌ સુકૃતતણું વેદપુરાણે કહ્યું ધણું.

શપથ રામના લીધા આજ કરવા માટે તારું કાજ;
રામ સુકૃત ને સ્નેહતણી અવધિ રહ્યા અણમોલ બની.

(દોહરા)

કુવિચારરૂપી વિહગને મુદ્રા તરત કરવા,
ખોલ્યું પીંજર પ્રબળ હો દાવ નવલ રમવા,

કૈકેયી તેમજ વદી કુમતિ હસી સપ્રેમ,
કરે કુઠારાઘાત કો કોમળ હૃદયે જેમ.

ભૂપ મનોરથ વન સુભગ, સુખ સુવિહંગસમાજ;
રાણી જાણે ભીલડી, વચન ભયંકર બાજ.

*

૬. કૈકેયીનાં વરદાન

(દોહરા)

સુણો પ્રાણપ્રિય, માગતી મનગમતું વરદાન,
રાજતિલક હો ભરતને, સત્ય કરી દો વાણ.

બીજું વર બે હાથને જોડીને માગું,
મનોરથ કરો પૂર્ણ એ કઠોર છો લાગું.

ચૌદ વરસ વનમાં વસે રામ તપસ્વીવેશ,
ઉદાસીન સવિશેષ હો રાગ ન રાખે લેશ.

વચન સુણીને નૃપતિના હૃદયમાં થયો શોક,
ચંદ્રકિરણસ્પર્શે કરે ચકવો જ્યમ અફસોસ.

(ચોપાઈ)

રાજા ખૂબ ગયા ગભરાઈ, વાણી કેમે કરી ના વદાઈ;
બાજે તેતરને પકડ્યું હો, તાડે તડિત પ્રહાર થયો કો,

એવા મ્લાન બની ગયા ભૂપ, માથે હાથ રાખી બેઠા ચૂપ,
શોકે આંખને બંધ કરીને, શોક બેઠો શરીર ધરીને.

કલ્પવૃક્ષ મનોરથકેરું ફળ્યું ના ફળ્યું ત્યાં તો અનેરું,
નાશ પામ્યું હાથિણીના હાથે, તૂટ્યું શોર ભયંકર સાથે.

કેવા અવસરે આ થયું કેવું, નાશ પામેલા યોગી જેવું;
સિદ્ધિ સમયે અવિદ્યા આવે યોગભ્રષ્ટ કરે થયું એવું.

(દોહરા)

બરબાદ બન્યો હું કરી નારીનો વિશ્વાસ,
વિપત્તિ જડથી અવધનો સ્ત્રીએ કર્યો વિનાશ.

દેખી રાજાની દશા કેકેથી જલદી,
બોલી ઊઠી શબ્દને ક્રોધથકી તપતી.

ભરત તમારો પુત્ર ના, તમને ના પ્યારો ?
વેશ્યાની પેઠે તમે હાથ ગ્રહો મારો ?

વચન બાણ જેવા બધાં તમને લાગ્યાં જો,
વચનો વદતાં કેમ ના વિચાર કરતાં તો ?

આપવા કહ્યું વર ભલે ના મુજને આપો,
સત્ય તજીને જગતમાં અપયશને સ્થાપો.

વર દેવા માટે કહ્યું સત્ય-વખાણ કરી,
કોડી ત્યારે માગશે એવી આશ ધરી ?

બલિ દધિચિ શિબિએ તજી તન તેમજ ધનને,
પાબ્યાં પૂર્વે વચનને દ્રઢ રાખી મનને.

અતિકટુ શબ્દ કહી રહી કૈકેયી પ્રજાળી,
દાઝ્યા ઉપર સતત રહી જાણે નમક ભરી.

ધર્મધૂરંધર નૃપ ધરી ધીર ઉઘાડી આંખ,
બોલ્યા, તોડી કુરતાસહિત વિહગની પાંખ.

(આખ્યાન)

અતિક્રોધિત કૈકેયી કેવી ક્રોધથકી ભરી કૃપાણ જેવી;
મૂઠ કુબુદ્ધિ દુષ્ટતા ધાર, ચઢી મંથરારુપી સરાણ.

નૃપને થયું કઠોર કૃપાણ લેશે હરી ખરેખર પ્રાણ;
કઠિન કરી ઉરને એથી બોલ્યા નૃપ વચન વિવેકી.

પ્રિયા, કુવચન કહે કાં આમ હણી પ્રેમવિશ્વાસ તમામ,
ભરત-રામ બે મારે આંખ સત્ય કહું શંકરની શાખ.

દૂત મોકલું કાલ સવાર બંનેને માટે તત્કાળ;
શોધી સુદિન સજીને સાજ અર્પણ કરું ભરતને રાજ.

(દોહરા)

રાજ્યલોભ ના રામને ખૂબ ભરત પર પ્રીતિ,
હું લઘુ-જ્યેષ્ઠ વિચારતાં કરી રહ્યો નૃપનીતિ.

શપથ સેંકડો રામના લેતાં સત્ય કહું,
માતાએ ના રામની મુજને કશું કહ્યું.

પૂછ્યા વગર તને કર્યું મંગલ સઘળું મેં,
મનોરથ બધાએ બન્યા નિષ્ફળ તેથી છે.

(આખ્યાન)

ક્રોધ તજી સજ મંગલ સાજ, ભરત હવે બનશે યુવરાજ;
એક વાતનો છે અફસોસ વર માગ્યું તેં અન્ય અયોગ્ય.

એની આંચે ઉર આ બળે, ક્રોધ સત્ય પરિહાસ જ કરે ?
રામદોષ કહે તજતાં રોષ, રામ સાધુ દે સૌને તોષ.

તુંય વખાણ કરતી સ્નેહ, હવે થતો મુજને સંદેહ,
જેનો સ્વભાવ અરિ-અનુકૂળ તે ક્યમ કરે માત-પ્રતિકૂળ.

(દોહરા)

વિનોદ ક્રોધ તજી દઈ કરતાં માગ વિવેક,
આંખ ભરી જોઉં હવે ભરત રાજ-અભિષેક.

(આખ્યાન)

મીન જીવતું વારિવિહીન મણિવિણ ફણિ જીવે છો દીન,
છળ તજી કહું સહજપણે, રામ વિના નવ શાંતિ મને.

જીવન મારું રામાધીન થશે રામવિણ પ્રાણવિહીન,
સુણતાં વચન કુમતિ અતિ અનલે બળી, આહુતિ ધૃતની મળી.

બોલી, કોટિ ઉપાય કરો, પ્રયત્ન વ્યર્થ થશે સઘળો;
વર દો, અપયશ શાશ્વત લો, પ્રપંચે મને રસ ન કશો.

રામ સાધુ તમે સાધુ સુજાણ, રામમાત શુચિ, મુજને જાણ;
શુભ મુજ કૌશલ્યાએ ચહ્યું ફળ તેવું તેને પણ ધરું.

(દોહરા)

મુનિવેશ ધરી રામ ના પ્રભાતમાં વન જાય,
મારું મરણ અકીર્તિ તો ભલે તમારી થાય.

કુટિલ એમ ઊભી થઈ કૈકેયી બોલી,
તોફાની સરિતાસમી રોષ બધો ખોલી.

પાતક પર્વતથી હતી સરિતા એ પ્રગટી,
ક્રોધરૂપી જલથી ભરી મર્યાદા તજતી.

બે વર તટ હઠ ધાર ભમરી દાસીબોલ,
ભૂપવૃક્ષને તોડતાં જતી વિપત નદ ઓર.

નૃપ સમજ્યા નારી રૂપે આવ્યું મૃત્યુ ખરે,
કર પકડી બેસાડતાં સવિનય વદ્યા અરે.

સૂર્યવંશ માટે થતી આજે નહીં કુઠાર,
મસ્તક મારું માગ તો અર્પું હું તત્કાળ.

રામવિરહથી માર ના, જેમ તેમ પણ રામ,
રામ પુરે, જલશે સદા નહિ તો છાતી તમામ.

અસાધ્ય જાણી વ્યાધિને ઢબ્યા ધરા પર રાજ,
શીશ પછાડી બોલતાં રામ રામ રઘુનાથ.

વ્યાકુળ રાજ થઈ ગયા, શિથિલ થયાં સૌ અંગ,
બેઠી કરી હાથણી કલ્પવૃક્ષનો ભંગ.

કંઠ સુકાયો, મુખમહીં આવી ન શકી વાણ;
જળ વિના બન્યા મીનના દીન જેમ હો પ્રાણ.

(ચોપાઈ)

ધામાં ભરતી હો જેવું ઝેર બોલી કૈકેયી એવું ફેર;
હસવું એક સમય ભૂપાલ બને કેમ કુલાવવા ગાલ ?

દાની બનવું કૃપણ થવું છેક, લડવું રણમાં ને ચાહવું ક્ષેમ;
અંતે આમ જ કરવું હતું તો વર માગવા શાને કહ્યું હો !

છોડો વચન કે ઘૈર્યને ધારો, અબલા જેમ વિલાપને ટાળો;
તન સ્ત્રી સુત ધન ને ધામ સત્ય પાસે છે તૃણશાં તમામ.

(દોહરા)

મર્મશબ્દ સુણતાં વદ્યા નૃપ, તુજ દોષ નહીં,
મારો કાળ પિશાચસમ વાણી રહ્યો કહી.

(ચોપાઈ)

ચાહે ભરત સ્વપ્ને નવ રાજ, વસી કુમતિ તારા મનમાં આજ;
મારા પાપનું એ પરિણામ થયું ભાગ્ય અકાળે વામ.

ફરી વસશે અવધપુરી ન્યારી પ્રભુતા પ્રગટશે રામની સારી;
કરશે બંધુ બધા સેવકાઈ, થશે ત્રિભુવનમાં રામબડાઈ.

કિન્તુ મૃત્યુ પછી પણ તારું મટશે કલંક કે દુઃખ ના મારું;
હવે ઉચિત લાગે તે કરી લે, મુખ દ્રષ્ટિથી દૂર કરી દે.

કહું બે હાથ જોડી જીવું હું નવ ત્યાં સુધી બોલ કશું તું;
પછી કરશે કદી પશ્ચાતાપ, કલેશ કોરી ખાશે આપોઆપ.

(દોહરા)

ઢબ્યા ધરા પર બોલતાં કેમ કરે તું આમ;
પ્રમદા ચતુર વદી નહીં, જગવી રહી સ્મશાન.

રામ રામ રટતા રહ્યા વ્યાકુળ વધુ મહીપાલ,
પાંખ વિનાના વિહંગશા બની ગયા બેહાલ.

કરવા લાગ્યા પ્રાર્થના પ્રભાત થાય નહીં,
કોઈયે ના રામને હોયે વાત કહી.

(ચોપાઈ)

રવિ રઘુકુળગુરુ મુજ કાજે તમે ઉદય ના પામશો આજે;
પીડા પામશો અવધને જોઈ, ઉર રહેશે તમારું રોઈ.

ભૂપ પ્રીત, કૈકેયી નિષ્કુરતા, અવધિ બંનેની વિધિએ રચી હા !
થયું આખરે એમ સવાર; વીણા વેણુ શંખ રાજદ્વાર
વાગ્યાં વાદ્ય વિભિન્ન અપાર; લાગ્યા આજે ના નૃપને રસાળ.

ભાટ બિરદાવલી રહ્યા બોલી, ગાતા ગીત ગવૈયાઓ ડોલી;
લાગ્યાં બાણ જેવાં નૃપને એ, લાગ્યું નીરસ જગત બધુંયે.

(દોહરા)

રાજદ્વાર પર સચિવ ને સેવકભીડ થઈ,
નૃપતિ કેમ જાગ્યા નથી સૌએ વાત કહીં.

છેલ્લા પ્રહરે જાગતા રાતે જે મહારાજ
જાગ્યો રવિ તોપણ ન તે કેમ જાગતા આજ ?

જાઓ સુમંત્ર હર્મ્યમાં જગાડવાને રાજ;
પામીને આદેશ સૌ શીઘ્ર કરીએ કાજ.

સુમંત્ર દેખી હર્ષને ભયભીત થયા ખાસ;
વિપત્તિ વળી વિષાદનો દેખાયો ત્યાં વાસ.

શોકાકુલ નીરસ ઢબ્યા ધરતી પર રાજા,
મૂળસહિત તૂટી ગયા પદ્મસમા તાજા;

મંત્રી નીરખી એમને શક્યા કશું ન કહી;
કૈકેયી મલમૂર્તિશી બોલી શબ્દ રહી.

રાતે સૂતા કેમ ના મર્મ કહે ન મહીશ;
ભોર સુધી રામ જ રટયા, કારણ જાણે ઈશ.

(ચોપાઈ)

તમે રામને બોલાવો જલદી પછી વિગત પૂછી લેજો સઘળી;
ચાલ્યા મંત્રી મળી લઈ રાય થઈ શંકા મહા મનમાંહ્ય.

શોકાકુળ શક્યા નવ ચાલી તોય ઘૈર્યને અંતરે ધારી,
ગયા સત્વર રઘુપતિ પાસ, કર્યો સત્કાર રામે સહાસ.

દેખી રામનું મધુમય મુખ કહ્યો સંદેશ પામીને સુખ;
ચાલ્યા મંત્રી સાથે રામ ત્યારે થઈ વેદના સર્વને ભારે.

*

૭. રામની પ્રતિક્રિયા

(દોહરા)

રામે દેખી નૃપતિની દશા અમંગલ દીન,
સિંહણ પાસે વૃદ્ધ કો ગજરાજ પડ્યો હીન.

(ચોપાઈ)

મ્લાન અધર જલી રહ્યાં અંગ દીન મણિહીન જેમ ભુજંગ;
પેખી કોધી કૈકેયીને પાસ જાણે કાળ ગણે છેલ્લા શ્વાસ.

રામ કોમળ કરુણ સ્વભાવ, પડ્યો પીડાનો પ્રથમ પ્રભાવ;
દુઃખ સાંભળ્યું પૂર્વે ના કોદી, તોય ધીરજને નવ છોડી.

કહો માતા કારણ દુઃખ કેરું કરું દૂર સત્વર કે અનેરું,
સુણો રામ કારણ મુખ્ય એ જ નૃપને વધુ છે તમારાશું સ્નેહ.

કહ્યાં આપવા બે વરદાન, માગ્યા ત્યારે વ્યાકુળ થયો પ્રાણ;
મને પ્રિય જે લાગ્યું તે મેં માગ્યું, પ્રાણે એમના તોફાન જાગ્યું.

(દોહરા)

વચન તથા સુતસ્નેહથી પામ્યા ભ્રાંતિ નરેશ;
આજ્ઞા શિર પર ધારતાં કઠિન શમાવો કલેશ.

*

કૈકેયી કરુ શબ્દને બોલી એમ રહી,
કઠોરતા પણ સાંભળી એને આર્ત થઈ.

(આખ્યાન)

જીભ ધનુષ વિવિધ વચન બાણ, નૃપ જાણે કે મૃદુલ નિશાન;
કઠોરતા અતિ સજી શરીર ધનુષકલા શીખે બલવીર.

નિષ્ફુરતા સાકાર બની, જડતા ધારી હૃદય ઘણી,
વર્ણવી રહી સકળ પ્રસંગ સજતાં કૈકેયીનું અંગ.

સુણતા રઘુકુળ રવિશા રામ પરમાનંદ પ્રગટ કૃતકામ,
દૂષણરહિત વિભૂષણ જેમ બોલ્યા મધુર વચન સપ્રેમ.

તે જ પુત્ર જનની બડભાગ જેને પિતૃવચન અનુરાગ;
માતપિતાને તૃપ્તિ ધરે દુર્લભ સુત તે શ્રેષ્ઠ ખરે.

(દોહરા)

વનમાં મુનિગણ મિલનથી સૌ પ્રકાર કલ્યાણ;
સંમતિ આપી છે તમે, પિતાતણી છે વાણ.

(આખ્યાન)

ભરત પ્રાણપ્રિય બનશે રાજ, વિધિ અનુકૂળ સર્વવિધિ આજ;
વનમાં જઉં ન કરવા કાજ પ્રથમ બનું તો મૂઢસમાજ.

વિષ માગે જે અમૃત તજી, એરંડાને નિશદિન ભજી,
કલ્પવૃક્ષ તજતાં જે રહે, પંડિત તેને કોણ કહે ?
આવો અવસર તે પણ મા, સ્વપ્નમહીયે ચૂકે ના.

રાજાને નીરખી વ્યાકુળ થાય પ્રાણમાં મારા શૂળ,
નાની વાત વ્યથા સવિશેષ માન્યામાં આવે નવ લેશ.

ઘૈર્યશીલના ઉદધિ અગાધ નૃપનો થયો હશે અપરાધ,
મુજથી, તેથી કરે ન વાત, કહો તમે જ કથાને સાચ.

(દોહરા)

સહજ સરળ રઘુવરતણી કુટિલ જણાઈ વાણ,
જળો વક્રગતિ ના તજે જોકે સલિલ સમાન.

કૈકેયી હર્ષિત બની થતાં રામ અનુકૂળ,
કપટવચન બોલી ભરી નયન પ્રેમનું પૂર.

તમારા તથા ભરતના કહું લઈ સોગંદ,
મુજને કોઈ આવતી કારણની ના ગંધ.

દોષિત નથી તમે, સદા સૌને સુખ દેતાં,
પિતૃવચનરત, મિષ્ટ ને સત્ય સદા કહેતા.

વૃક્ષાવસ્થામાં પિતા અપયશ ના પામે,
સુબુદ્ધિ લાગે એમની શ્રેયસ્કર કામે;

જે પુણ્યથકી સાંપડ્યો પુત્ર તમારાશો,
તે પુણ્યતણો નાશ ના અજ્ઞાનથકી હો;

તે માટે ઉપદેશ દો તમે આજ પ્રેમે,
કલંક લાગે એમને જેથી ના કેમે.

કૈકેયીના કુમુખથી શબ્દો એમ સર્યા,
જેમ મગધદેશે પુનિત ગયાદિ તીર્થ રહ્યાં

ગંગામાં મળતાં બધાં પાણી વિમળ થતાં,
વચન તેમ શ્રીરામને શુભ લાગ્યાં સઘળાં.

મૂર્છા ટળતાં ફેરવ્યું પાસું રામ સ્મરી,
ત્યારે સચિવે નૃપતિને સુયોગ્ય અરજ કરી.

રામ પધાર્યા સાંભળી ઘૈર્ય ધરી જાગ્યા,
રાજા; પ્રેમાદરથકી રામ પગે લાગ્યા.

સ્નેહસભર રાજે ધર્યું સુતને આલિંગન,
ખોવાયું હો સર્પને જેમ મણિતણું ધન.

રાજા જોતા રામને અશ્રુ ભરી નેને,
શોકમગ્ન વહવી શક્યા હૈયું ના વેણે.

ભેટીને શ્રીરામને અરજ કરી મનમાંહ્ય,
વિઘાતા, કદી રામ ના જો જો વનમાં જાય.

શંકરને સ્મરતાં વળી કહેતા કૃપા કરો,
આશુતોષ દાની પરમ, દીનનદુઃખ હરો.

પ્રેરક સૌના, રામને એવી મતિ આપો,
વચન તજી ધરમાં રહે, શીલ સ્નેહ ત્યાગો.

(આખ્યાન)

અપયશ મળે, યશ ભલે જાય, સ્વર્ગ ટળે, જન્મ નરક થાય,
સકળ દુઃસહ દુઃખ ભલે સહાય, રામ દુર ના મુજથી જાય.

ડોલે મન જ્યમ પીપરપાન, રાજા વદી શક્યા ના વાણ;
પ્રેમ પિતાનો અનુમાની દેશકાળ અવસર જાણી.

રામ વદ્યા વિનયે વાણી, કરું ધૃષ્ટતાને કાંઈ,
અયોગ્યતા એ જાણી બાળ કરજો ક્ષમા પિતા, તત્કાળ.

અતિ સાધારણ જેવી વાત, પામ્યા કેમ તમે આઘાત;
કેમ જાણ્યું પ્રથમ નહીં, માતાએ સૌ કથા કહી
તેથી શીતળ અંગ થયાં, સંશય મારા સકળ શમ્યા.

(દોહરા)

મંગલ સમયે સ્નેહવશ શોકથી રહિત હો,
પુલકિત બોલ્યા રામ કે આજ્ઞા હર્ષે દો.

જેનું ચરિત સુણી પરમ હર્ષ પિતાને થાય,
ધન્ય જન્મ તે પુત્રનો પૃથ્વી ઉપર ગણાય.

માતપિતા પ્રિય હોય છે પ્રાણસમાં જેને,
ચારે પદાર્થ સહજ છે કરતલમાં તેને.

(ત્રોપાઈ)

આપો અનુમતિ આજ્ઞાને પાળું જન્મફળને પામી પાછો આવું;
આવું જનનીની સંમતિ માગી પછી વનમાં જઉં પગે લાગી.

થયા બોલીને રામ વિદાય, વદ્યા નૃપ ના શોકિત અસહાય;
વ્યાપી નગરમાં વાત પછી તો જેમ સ્પર્શતાં ડંખ વીંછીનો.

બન્યાં વિકળ સકળ નરનાર વેલવિટપ જોઈ જેમ જ્વાળ;
સુણી સૌયે અતિખેદ પામ્યાં, રહી ધીરજ ના, સુખ શામ્યાં

(દોહરા)

શીર્ણ વદન, શોકિત હૃદય, આંખે અશ્રુ વહ્યાં,
કરુણરસ તણાં અવધ પર ઊતર્યા સૈન્ય ઘણાં.

હતો સુમેળ કરી છતાં વિધિએ વિકૃત વાત,
બાજી બદલાઈ ગઈ છેક જ રાતોરાત.

કૈકેયીને ગાળ સૌ કટુ દેવા લાગ્યા,
પાપિણીતણા પ્રાણમાં ભાવ મલિન જાગ્યા.

(ચોપાઈ)

નાખી છાયેલા સદને અંગાર જગવી દીધી એણે અગ્નિજ્વાળ;
આંખ કાઢીને જોવા ચહે એ છોડી અમૃત વિષને ભજે છે;

થઈ કુટિલ કુબુદ્ધિ કઠોર વાંસવનમાં અગ્નિ જેવી ધોર.
બેઠી શાંતિસહિત જેની ડાળે કાપે વૃક્ષને એ અસ્ત્રધારે.

રામ પ્રાણસમા હતા પ્યારા તોય બાંધ્યા શે પાપના ભારા?

કવિ સત્ય કહે સ્ત્રીસ્વભાવ, ગૂઢ અગમ અગાધ પ્રભાવ;
ભલે પકડાય પોતાની છાયા સ્ત્રીની સમજી શકાય ન માયા.

(દોહરા)

પાવક બાળે શું નહીં, શું ના નદે સમાય,
અબલા પ્રબળ કરે ન શું, કોને કાળ ન ખાય ?

યોગ્ય કર્યું ભૂપે નહીં, કોઈ બોલ્યા એમ,
દુર્મતિને આપ્યું વર વગર વિચાર્યે કેમ ?

હઠને લીધે સર્વવિધ પીડાપાત્ર થયા,
સ્ત્રીને વશ બનતાં સકળ ગુણ ને જ્ઞાન ગયા.

ધર્મતણી મર્યાદને જાણનાર કોઈ,
બેસતા નહીં નૃપતિનો દોષ વળી જોઈ.

શિબિ દધીચિ હરિશ્ચંદ્રની કથા કહેતા એ;
સંમતિ ભરતતણી કહે, ઉદાસ અન્ય રહે.

બંધ કરીને કાનને જીભ દબાવીને,
કહેતા કોઈ વાત આ અસત્ય સઘળી છે.

આમ કહેવાથી થશે સર્વ સુકૃતનો નાશ,
પ્રાણસમા પ્રિય રામ છે ભ્રાત ભરતને ખાસ.

વિદ્યુ વરસે અંગારને, સુધા વિષસમી થાય,
સ્વપ્ને તોપણ રામની વિરુદ્ધ ભરત ન જાય.

*

અન્ય વિધાતાને વળી દેવા લાગ્યા દોષ,
જેણે સુધા બતાવતાં દીધું ઝેર સરોષ.

ઉમંગ સૌનો ઓસર્યો, થઈ રહ્યો સંક્ષોભ,
અસહ્ય દાહ થયો ઉરે, વ્યાપ્યો સઘળો શોક.

(ચોપાઈ)

વિપ્રનારી કૈકેયીની મિત્ર કુળની વૃદ્ધાઓ તેમ વિચિત્ર
દેવા લાગી શિખામણ પ્રેમે પ્રિય લાગી પરંતુ ના કેમે.

કહી શીલને વખાણીને વાણ, લાગ્યાં વચનો એને જાણે બાણ;
બોલી કોઈ કહેતાં તમે કે પ્રિય ભરત ના રામસમા છે;

કરો સહજ શ્રીરામને સ્નેહ, જાણે અખિલ જગત એ નેહ;
કયા અપરાધે વન તો આપો, નવ યુવરાજપદ પર સ્થાપો ?

કર્યો શોકો સાથે નવ ભેદ, જાણે સર્વ તમારો અભેદ;
હવે કૌશલ્યાએ શું બગાડ્યું તમે પુર પર કે વજ્ર પાડ્યું ?

(દોહરા)

સીતા પતિને ત્યાગશે, લક્ષ્મણ રહેશે ધામ,
ભરત રાખશે રાજ્યને, નૃપ રહેશે વિના રામ ?

(ચોપાઈ)

એવું સમજીને ક્રોધને છોડો, શોક ક્લેશ કલંકને તોડો;
કરો ભરતને ભલે યુવરાજ, વનમાં રામનું કિન્તુ શું કાજ ?

નથી રામને રાજ્યની ભૂખ, નથી દુન્યવી વિષયોનું દુઃખ,
સદા ધર્મધુરંધર એ તો સ્વાર્થ એમને હોય પછી શો ?

તમે અન્ય માગો વરદાન ગુરુના ઘરમાં રહે કે રામ;
સ્નેહે આપો તમે અમને સાથ નહિ તો રહેશે કાંઈ નહિ હાથ.

રામ નવ છે કાનનને જોગ; કહેશે સુણનારા શું તમને લોગ ?
હવે એવો ઉપાય કરી દો દૂર શોક કલંક સદા હો.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

જેથી સુરક્ષિત કુળ રહે એવો ઉપાય હવે કરો,
ના જાય વનમાં રામ એવી પ્રાર્થના ધ્યાને ધરો;
દિન સૂર્યવિણ તન પ્રાણવિણ હો જેમ શશિવિણ યામિની
આ અવધ તુલસીદાસ પ્રભુવિણ તેમ બનશે, ભામિની !

(દોહરા)

સખીએ શીખ ધરી મધુર શ્રેયસ્કર સઘળી,
કુટિલ ફૂબડી પ્રેરિત એને ના જ ગમી.

કેકેયી બોલી નહીં અસહ્ય ક્રોધભરી,
મૃગલી તરફ નિહાળતી વાઘણ જેમ વળી.

અસાધ્ય સમજી વ્યાધિને ચાલી સખી પછી,
અભાગિનીને ઊર્મિ ના સ્પર્શી લેશ કશી.

આવું કોઈ ના કરે, દૈવે કીધો નાશ;
વિલાપ લોક કરી રહ્યા ગાળો દેતાં ખાસ.

વિષમ જ્વરે સંતપ્ત સૌ વદ્યાં લઈ ઉચ્છવાસ,
રામ વિના જીવનતણી હવે રહી ના આશ.

વિયોગની શંકાથકી વ્યાકુળ સર્વ બન્યાં,
જળ સુકાતાં જળચરો વ્યાકુળ જેમ થયાં.

કૌશલ્યા પાસે ગયા પ્રસન્નમુખ શ્રીરામ,
શમ્યો શોક, મનને મળ્યો દિવ્ય પરમ વિશ્રામ.

નવલ હસ્તિ રઘુવીર મન, બેડી તિલક મહાન,
વનગમન સુણી મુક્તિનો હર્ષ ઉદભવ્યો પ્રાણ.

*

૮. કૌશલ્યાની ભાવના

(આખ્યાન)

રઘુકુળતિલક જોડતાં હાથ નમ્યા માતૃપદ આદર સાથ;
આશિષ આપી ભેટી માત, અર્પી ભૂષણવસન અપાર.

મુખને ચૂમ્યું વારંવાર, વહી આંખથી અશ્રુધાર;
પ્રેમપ્રમોદ કથાય નહીં, જનની રંક કુબેર બની.

મુહૂર્ત ક્યારે મંગલ એ જન્મલાભ અતિ ઉત્તમ છે,
સુકૃતશીલના ફળ જેવું બોલી માત સુખદ એવું ?

(દોહરા)

શરદ સ્વાતિ વરસાદની યાતક જોતાં રાહ,
આતુર સર્વે રાખતાં એમ જ એની યાહ.

(આખ્યાન)

માતૃવચન સુણતાં અનુકૂળ સ્નેહ કલ્પવૃક્ષતણાં ફૂલ,
સુખ-સૌરભભીનાં શ્રીમૂળ સુત-મન-ભ્રમરે કરી ન ભૂલ.

ધર્મપ્રાણ ધર્મગતિજ્ઞાન વદ્યા શાંતિથી મૃદુ મધુ વાણ,
ધર્યું પિતાએ કાનનરાજ સિદ્ધ થશે જ્યાં મારું કાજ.

મુદિત મને આપો આદેશ, ડરશો સ્નેહથકી ના લેશ;
વનગમન થશે મંગલ માત, વરસાવો અનુગ્રહ વરસાદ.

(દોહરા)

ચૌદ વર્ષ વનમાં વસી પિતાવચન અનુસાર,
ફરી મળીશ ન ચિત્તને કરશો મ્લાન લગાર.

વચન નમ્ર મધુ રામનાં શર જેવાં લાગ્યાં,
માતાના અતંરમહીં કટુ સ્પંદન જાગ્યાં.

વર્ષાની ધારાથકી સુકાય જેમ જવાસ,
શીતળ શબ્દોથી થઈ માતા તેમ હતાશ.

(આખ્યાન)

હૃદયમાં થયો ઘોર વિષાદ, મૃગીએ સુણ્યો સાવજનાદ;
નયન ભરાયાં, કાયે કંપ, ટળી ગયો પ્રાણતણો જંપ.

વદન વિલોકી ધીરજ ધરી, ગદ્ ગદ કંઠે બોલી ફરી,
પ્રાણપ્રિય પિતાના છો તમે, ચરિત તમારાં સૌને ગમે.

શુભ દિન શોધ્યો દેવા રાજ, બદલ્યો વિચાર શાને આજ ?
એવો શો અપરાધ થયો વનનો કે આદેશ મળ્યો ?

(દોહરા)

સૂર્યવંશવન બાળવા પાવક કોણ થયું,
કારણ એવું શું બન્યું નૃપનું ચિત્ત ફર્યું ?

મંત્રીપુત્રે તે પછી કારણ સર્વ કહ્યું;
દશા બની દયનીય તે સુણતાં સ્થૈર્ય ગયું.

રાખી શકાય ઘેર ના, જાવ કહી ન શકાય,
બંને રીતે દિલ બન્યું દાહથકી અસહાય.

વિચિત્ર ગતિ છે વિધિતણી, માતે કર્યો વિચાર,
રાહુ રચાયો ચંદ્રને રચતાં ચાર રસાળ.

ઘેરી મતિ માતાતણી ધર્મ તથા પ્રેમે,
સાપ છઠ્ઠંદરશી દશા મટી નહીં કેમે.

રહેવા માટે રામને પુરે કરું અનુરોધ,
ધર્મ જાય ને બંધુમાં આખર થાય વિરોધ.

વનમાં વળી જવા કહું તોપણ શુભ નવ થાય,
સંકટ શોકતણો રહ્યો કોઈયે ન ઉપાય.

રામભરત સરખા ગણી ધીરજ સ્થૈર્ય ધરી,
વિચારતાં સ્ત્રીધર્મને ભોલી માત ફરી.

રામ, તમે ઉત્તમ કર્યું, શોક ન એનો લેશ;
પિતાવચનપાલન કહ્યું સર્વ ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ.

રાજ્ય કહીને વન ધર્યું તેનું દુઃખ ન લેશ;
ભરત ભૂપ, સૌને થશે તમારા વિના ક્લેશ.

(ચોપાઈ)

હોય કેવળ આજ્ઞા પિતાની, જવું વન ના માતા મોટી માની;
કિન્તુ માતાપિતાએ કહ્યું હો વન સેંકડો અવધસમું તો.

માતા વનદેવી પિતા વનદેવ, કરશે પશુપક્ષી ચરણની સેવ;
નૃપને ઉચિત અંતે વનવાસ, જોતાં વચને ઉર થાય હતાશ.

વન બડભાગી અવધ અભાગી જેને રામ હશે તમે ત્યાગી;
જો હું સાથે આવું કરી સ્નેહ, મનમાં તમને થશે તો સંદેહ.

તમે સૌના પરમપ્રિય જેવા પ્રાણ પ્રાણના જીવન એવા;
કહો વનમાં જવા કાજે જ્યારે હૈયું હાથમાં ના રહે ત્યારે.

(દોહરા)

મિથ્યા સ્નેહ વધારતાં તોપણ હઠ ન કરું;
માતાના સંબંધથી કરજો સ્મરણ ખરું.

પાંપણ લોચનની કરે રક્ષા પ્રતિપળ જેમ,
રક્ષો તમને પિતૃ ને દેવ સદાયે તેમ.

(ચોપાઈ)

અવધિ પાણી પરિજન પ્રિય મીન, તમે કરુણાકર ધર્મધુરીણ,
એવું સમજીને કરજો ઉપાય મળે સૌ તમને જીવનમાંહીં.

જન પરિજન પુરને અનાથ કરી જાવ અરણ્યે સહાસ;
આજે સૌના સુકૃત થયાં પૂર્ણ, કાળ કઠિન થયો પ્રતિકૂળ.

દાહ હૃદયમાં દારુણ વ્યાપ્યો થયો શોક અકળ વણમાખ્યો;
કર્યો માતાએ ઘોર વિલાપ, ધારી સ્થિરતા રઘુપતિ અમાપ.

(દોહરા)

સમાચાર સુણતાં સકળ સીતા આર્ત બની,
કૌશલ્યા પાસે જઈ વંદી ચરણ રહી.

કૌશલ્યાએ મૃદુ સ્વરે આશિર્વાદ ધર્યા,
અતિસુકુમારી નીરખતાં નેત્રો વિકળ થયાં.

સીતા ઢાળી વદનને વિચારવા લાગી,
રુપરાશિ પતિપ્રેમથી પુનિત પરમભાગી.

(ચોપાઈ)

વનમાં ચાહે જવા જીવનસાથ, મળશે કયા સત્કર્મીને સાથ;
સાથ કરશે તન કે કેવળ પ્રાણ, નથી વિધિની લીલાતણું જ્ઞાન.

ચારુ ચરણોથી ખોતરે પૃથ્વી, કરે નૂપુર સ્વરની સૃષ્ટિ;
કરે અરજ જાણે એ સપ્રેમ રાખે ચરણો અમને ગમેતેમ.

લોલ લોચનથી વહે પાણી, પેખી કૌશલ્યાએ કહી વાણી;
સીતા અતિસુકુમારી છે રામ, સાસુ-સસરા પરિવારની પ્રાણ.

(દોહરા)

પિતા જનક ભૂપાલમણિ, શ્વસુર ભાનુકુલભાણ,
પતિ રવિકુલ-કુમુદિની વિપિન વિધુગુણ રુપનિધાન.

એવી પામી પુત્રવધુ રૂપ શીલ ગુણધામ,
પ્રેમ વધાર્યો ભાવથી રાખ્યો એમાં પ્રાણ.

*

(આખ્યાન)

કલ્પલતાસમ લડવી લાડ પાળી સ્નેહજળે દિનરાત;
ફૂલ્યે ફૂલ્યે વિધિ થયો વામ, સમજી શકાય ના પરિણામ.

તજતાં પલંગ-આસન ગોદ ચાલી પૃથ્વી પર ન કઠોર;
સંજીવની સમાન ગણું, બુઝાવવા બત્તી ન કહ્યું.

સીતા તે ચાહે છે સાથ, આજ્ઞા તો શી છે રઘુનાથ ?
ચંદ્રકિરણ-રસ રસિક ચક્રોર કેમ કરી દેખે રવિ ઓર ?

(દોહરા)

હસ્તિ સિંહ રાક્ષસ વને પ્રાણી દુષ્ટ ફરે;
વિષવનમાં સંજીવની ખૂટી શુભ શું કરે ?

કન્યા કોળી ભીલની વિષયોથી અણજાણ,
વન માટે વિધિએ રચી પથ્થર કૃમિશી પ્રાણ.

અથવા તપસ્વિની સ્ત્રીઓ વનને યોગ્ય કહી,
તપ માટે તે ભોગને તજતાં વને રહી.

ચિત્રાંકિત કપિ પેખતાં ડરતી સીતા જે,
કેમ કરીને વનમહીં વસશે સુખથી તે ?

સુરસર કમળવને વસે હંસકુમારી તે,
દુર્ગધી ખાબોચિયે વેશ રહેશે શે ?

સીતા હર્મ્યમહીં રહી બનશે મુજ આધાર;
માટે આજ્ઞા આપજો કરતાં યોગ્ય વિચાર.

શીલ સ્નેહ અમૃતભરી સુણી માતની વાણ,
રામે પ્રિય શબ્દો કહી શીતળ કીધો પ્રાણ.

માતાને મધુ વચનથી અર્પીને પરિતોષ,
સીતાને સમજાવતાં કહ્યા વિપિનગુણદોષ.

*

(આખ્યાન)

માતાપાસ થયો સંકોચ વદ્યા રામ પણ ધારી હોંશ;
ભલું તમારું મારું ચહો માની શીખ ગૃહે તો રહો.

આજ્ઞાપાલન ઉત્તમ હશે, સેવા સાસુતણી પણ થશે;
સર્વપ્રકારે શુભ ગૃહવાસ રાજકુમારી સમજો ખાસ.

સાસુ-શ્વસુર પદપૂજન કર્મ એથી અધિક નથી કો ધર્મ;
માતા મુજને યાદ કરે વ્યાકુળ જ્યારે ખૂબ બને
પુરાતન કથા ત્યારે કહી દેજો સાંત્વન સુંદર સાહી.

(દોહરા)

માતાને માટે જ હું તમને ગૃહ રાખું;
સ્વભાવથી જ સરળ અને સત્ય વચન ભાખું.

ગુરુશ્રુતિસંમત ધર્મફળ મળશે, ટળશે ક્લેશ;
હઠથી સંકટમાં પડ્યા ગાલવ નહુષ નરેશ.

(આખ્યાન)

પિતાવચનને સાચાં કરી સદા રહીશ હું પાછો ફરી;
વખત જતાં નહિ લાગે વાર, ક્રીડા કરે નિરંતર કાળ.

હઠ કરશો જો રાખી હામ દુઃખદ આવશે તો પરિણામ;
કાનન કઠિન ભયંકર ધોર, પ્રતિફળતા ત્યાં ચારેકોર.

ટાઢ-તાપ નદ-નદીપ્રપાત કંટક-કંકર શિલા અગાધ;
દુર્ગમ પર્વત માર્ગમહીં ગુફાકોતરો વિવિધ રહી.

(દોહરા)

રીંછ વાઘ વરુ સિંહશાં પ્રાણીઓ વનમાં,
શબ્દ કરીને ઘૈર્ય ને સ્થૈર્ય ઉભય હણતાં

ઉઘાડા પગે ચાલવું, કઠોર વનના પંથ,
તમારાં ચરણ મૃદુલ છે, દુઃખનો ન હશે અંત.

ભૂમિશયન વલ્કલવસન અશન કંદ-ફળ-મૂળ,
તે પણ સૌ દિન ના મળે સર્વસમય અનુકૂળ.

(આખ્યાન)

રાક્ષસ નરનું ભક્ષણ કરે કપટવેશને કોટિક ધરે;
લાગે પર્વતવારિ અનેક, વિપત્તિ વનની અદભુત છેક.

વનમાં વ્યાલ વિહગ પશુ ધોર નિશિચરનિકર પુરુષસ્ત્રીયોર;
વનની સ્મૃતિથી ડરતા ધીર, તમે તો નથી એવાં વીર.

હંસગામિની મૃગલોચના, વનને યોગ્ય તમે નત જરા;
માનસસલિલ સુધામાં રહી જીવે હંસી નદમાં નહીં.

સુણતાં અપયશ દેશે લોક થશે ઉભયને ત્યારે શોક;
નવ રસાળ વનવિહરણશીલ સુખી બને રણમાં કોકિલ.
એમ વિચારી ઘરમાં રહે, વનમાં સંકટ અગણિત અહો ?

(દોહરા)

સહજ સુહૃદ ગુરુ કંથની શીખ ન માને જે,
પેટ ભરી પસ્તાય ને અહિત જ પામે તે.

*

૯. સીતાની તૈયારી

(દોહરા)

પતિનાં મૃદુ વચનો સુણી આવ્યાં નયને નીર,
રડવા લાગ્યાં રોમ ને અંતર બન્યું અધીર.

રાત ચાંદની શરદની દાહક બનતી જેમ,
શીતળ વાણી રામની દાહક લાગી એમ.

રોકી લોચનવારિને ધીરજ ધરી અપાર,
કૌશલ્યાને વંદતાં બોલી સીતા વાણ.

ક્ષમ્ય ગણો અવિનય, મને અર્પી હિતની શીખ,
તોપણ તેને ના ગણે શ્રેયસ્કર મુજ ચિત્ત.

પતિના વિયોગશું નથી જગમાં કોઈ દુઃખ;
પતિસંનિધિમાં સાંપડે સ્ત્રીને સુખ બહુમૂલ.

પ્રાણનાથ કરુણાયતન સુંદર સુખદ સુજાણ,
રઘુકુળકુમુદ ચંદ્રવિણ સુરપુર નરક સમાન.

(આખ્યાન)

માતપિતા ભગિની પ્રિય ભ્રાત પ્રિય પરિવાર સૃષ્ટ સમુદાય,
સાસુ-શ્વસુર ગુરુ સ્વજન સહાય સુંદર સુશીલ સુત ઘરમાંહી,

સઘળા એવા સ્નેહસંબંધ સૂર્યથી અધિક તપવે અંગ,
પતિવિણ સ્ત્રીને ઘરે ન રંગ સ્વપ્ને નવ દે સુખનો સંગ.

તન ધન ધામ ધરા પુર રાજ પતિવિહીન સૌ શોક સમાજ.

ભોગ રોગસમ ભૂષણ ભાર યમ યાતના સરિત સંસાર;
પ્રાણનાથ તમ વિણ સંસાર સુખ નવ કો ક્યાંયે ધરનાર.

જીવ વિના તન જળ વિણ જેમ સરિતા, પુરુષ વિના સ્ત્રી તેમ;
સકળ સુખ વસે જીવનનાથ, શરદ વિમલ વિધુવદનની સાથ.

(દોહરા)

ખગપશુ પરિજન, નગર વન, વલ્કલ વિમળ દુક્કલ,
નાથ સાથ સુરસદન સમ પાર્ણશાળ સુખમુળ.

(આખ્યાન)

વનદેવી વનદેવ ઉદાર સદા રાખશે મારી ભાળ;
કુશકિસલયની કોમળ સેજ પ્રભુસહ શય્યા સુખદા એ જ.

કંદમૂળફળ અમૃતઆહાર, શતશત બનશે હર્ષ્ય પહાડ;
પ્રતિપળ પ્રભુપદ પેખી મન બનશે ચકવી જેમ પ્રસન્ન.

વિવિધ કહ્યાં વનનાં દુઃખ નાથ, સંકટ ભય પરિતાપવિષાદ;
સર્વ મળી ના કૃપાનિધાન, પ્રભુવિયોગના કષ્ટસમાન.

જાણી એમ સમજતાં રાગ સાથ મને લો, કરો ન ત્યાગ;
કરુણામય હે અરજ કરું, અંતર્યામી ધ્યાન ધરું.

(દોહરા)

અવધ રાખશો અવધિ સુધી તો રહેશે ના પ્રાણ;
દીનબંધુ સુંદર સુખદ સદગુણ સ્નેહનિધાન !

*

(આખ્યાન)

પ્રતિપળ ચરણસરોજ નિહાળી માર્ગ થાક દૂર કરી ભારી,
સેવા કરતાં સર્વ પ્રકાર શ્રમને દૂર કરીશ અપાર.

ઘોઈ પગ બેસી તરુછાંચ પ્રસન્ન નિત્ય બની વનમાંહ્ય;
પંખો હું નાખીશ સુખે તમને; ભાગ્ય ન ઓછું એ.

શ્રમકણ સહિત તન હશે શ્યામ જોતાં મન બનશે કૃતકામ;
સમય કષ્ટનો રહેશે કેમ મળતાં દિવ્ય તમારો પ્રેમ ?

તૃણ તરુ પલ્લવ શય્યા સજી દબાવીશ પગ તમને ભજી;
 આંખીથકી મધુમૂર્તિતણી તાપ લાગશે મને નહીં.
 સિંહણને જ્યમ સસલું શિયાળ મળવાનો ન કરે નિરધાર
 મુજને પણ પ્રભુ સાથે તેમ જોઈ મળી શકે કો કેમ ?

(દોહરા)

સુકુમારી હું, નાથ છો વનને યોગ્ય તમે ?
 તમને તપ છે ઉચિત ને મુજને ભોગ ગમે ?
 આવા કટુ શબ્દો સુણી અંતર ના,
 પામર પ્રાણ વિરહવ્યથા સહશે તો જડ આ.

(આખ્યાન)

સીતા વિકલ બની અતિ ભારી, વિરહ વચનને શકી ન ધારી;
 રામે કર્યું ત્યારે અનુમાન વિરહમહીં નહિ રાખે પ્રાણ.
 વદ્યા કૃપાળુ ભાનુકુળનાથ શોક તજી ચાલો વન સાથ;
 વિષાદનો નવ અવસર આજ, તૈયાર બનો વનને કાજ.
 પ્રિય વચન કહી શાંતિ ધરી, માતતણી આશિષ ગ્રહી;
 જનની બોલી પાછા ફરી સંકટ સૌનું લેજો હરી.
 વિસરી ના જનનીને જશો; વિષય નેત્રના ક્યારે થશો ?
 દશા સુધરશે મારી ફરી, જોડી જોવા મળશે વળી ?

(દોહરા)

સુંદર દિન એ શુભ ઘડી પ્રાપ્ત થશે ક્યારે,
 જોશે મધુમુખ માત આ જીવતાં જ જ્યારે ?

વત્સ લાલ રઘુપતિ વળી રઘુવર મધુર કહી,
બોલાવી ભેટીશ હું ક્યારે ફરી અહીં ?

માતા અધીર સ્નેહથી વ્યાકુળ વળી થયાં,
એથી વચનો વદનનાં વદને સર્વ રહ્યાં.

રઘુવર સમજાવી રહ્યા કરી એમને પ્રેમ ;
એ અવસરને સ્નેહને વર્ણવી શકું કેમ ?

*

નમન કરીને સાસુને વદી જાનકી માત,
મુજને મારી દીસતી પરમ અભાગી જાત.

સેવાના સમયે મને દૈવે દીધું વન,
મનોરથ થયા સફળ ના, તૃપ્ત બન્યું ના મન.

ક્ષોભ તજો, ના સ્નેહને કિન્તુ કદી છોડો;
કઠિન કર્મગતિ, દોષ ના મારો છે થોડો.

ધીરજ ધરતાં સાસુએ ભેટી વારંવાર,
આશિષ અર્પી જ્યાં સુધી ગંગા-યમુના ધાર

સૌભાગ્ય રહો ત્યાં સુધી અચળ તમારું ખાસ;
હિતનાં વચન કહ્યાં વળી બેસાડીને પાસ.

ચરણોમાં વંદન કરી વૈદેહી ચાલી,
સમાચાર સઘળા રહ્યા લક્ષ્મણ ઉર બાળી.

મ્લાન ઉદાસ વદન બન્યું, પુલકિત તનમાં કંપ;
અશ્રુ આંખમાં ઊમટ્યાં, આતુર અંગેઅંગ.

*

૧૦. લક્ષ્મણનો સંકલ્પ

(દોહરા)

આર્ત બની દોડી જઈ રામચરણ પકડ્યાં,
કહી શકાયું ના કશું, શોક વધ્યો ઉરમાં.

વિઘાતા, હવે શું થશે ? સુખ ને પુણ્ય ગયાં ?
રામ રાખશે ઘેર ? શું કહેશે ? ભાવ થયાં.

નીતિનિપુણ સુખસાગર શીલ સ્નેહના ધામ,
લક્ષ્મણને જોઈ વદ્યા શાંતિ સહિત શ્રીરામ.

અંતે થનાર હર્ષને બનો વિચારી શાંત,
બનો પ્રેમવશ આર્ત ના વ્યથાગ્રસ્ત કે કલાંત.

સદગુરુ સ્વામી પિતૃની શીખ અનુસરે જે,
લાભ જન્મનો મેળવે વ્યર્થ ન જીવે તે.

(ત્રોપાઈ)

એવું સમજી સુણો શીખ ભાઈ, કરો પિતૃચરણસેવા કાંઈ;
નથી ભરત-શત્રુઘ્ન બે ઘેર, વૃદ્ધ રાયના કાળજે કેર.

વનમાં જઈએ જો આપણે સાથ થાય અવધ તો પૂર્ણ અનાથ;
ગુરુ પિતૃ પ્રજા પરિવાર સૌને આવે દુઃસહ દુઃખભાર.

રહો અર્પો સૌને પરિતોષ, નહિ તો લાગશે ત્યાગથી દોષ;
પ્રજા જેની વેઠે વ્યથા ભારી બને નૃપ તે નરક અધિકારી.

રહો ઘેર એ નીતિ વિચારી; સુણી વ્યથિત લક્ષ્મણ થયા ભારી ;
હિમસ્પર્શે કમળ થાય મ્લાન તેમ મ્લાન થયા સુણી વાણ.

(દોહરા)

વદી ન શકાયું સ્નેહવશ, પકડી ચરણ કહ્યું,
સેવક હું સ્વામી તમે, ત્યાગો તો શું કરું ?

*

(ચોપાઈ)

તમે દીધી શિખામણ સારી લાગી મુજને પરંતુ નઠારી;
ધીર ધર્મધારી નર-નારી નીતિ નિગમના છે અધિકારી.

હું તો પ્રભુપ્રેમે પોષાયો બાળ, કેમ મેરુને ઊંચકે મરાલ,
કરો વચનોમાં મારા વિશ્વાસ જાણું ગુરુ કે પિતૃને ના ખાસ.

જગમાં જ્યાં સુધી સ્નેહસગાઈ નિગમે પ્રીતિ પ્રતીતિને ગાઈ,
તમે સર્વ છો મારા સ્વામી દીનબંધુ હે અંતર્યામી !

કીર્તિ ભૂતિ સુગતિ પ્રિય લેશ તેને ધર્મનો દો ઉપદેશ;
જેને એક તમારો સહારો તેને તજવાને બદલે ઉગારો.

(દોહરા)

કૃપાસિંધુએ બંધુનાં સુણતાં વચન વિનીત,
આલિંગન આપી કહ્યું જાણી સ્નેહસભીત.

અનુમતિ માગી માતની ચાલો ભલે વને.
શબ્દ સુણીને સુખ મળ્યું લક્ષ્મણના મનને.

(ચોપાઈ)

પહોંચ્યા જનની પાસે પામી હર્ષ, અંધ પામ્યો લોચનનો સ્પર્શ;
કર્યા જનનીના પદમાં પ્રણામ, હૃદયે રમતાં'તાં સીતા ને રામ.

પૂછ્યું જનનીએ જોઈ વ્યથાને, કહી લક્ષ્મણે સઘળી કથાને;
કંપી શબ્દોને સુણતાં કઠોર જેમ મૃગલી દેખી દવ ધોર.

થયો અનર્થ લક્ષ્મણે માન્યું આજ, જશે બગડી સ્નેહે બધું કાજ;
કેમ માગી શકાશે વિદાય, કરો મુજને વિધાતા સહાય.

(દોહરા)

સમજી સીતારામનાં રૂપ સુશીલ સ્વભાવ,
યાદ કરીને નૃપતિનો સાચો અદભુત ભાવ.

વદી સુમિત્રા ધા કર્યો રાણીએ ભારે;
અમંગલ ગણી કાળને ધૈર્ય ધર્યું ત્યારે.

(ચોપાઈ)

કહ્યું માતા છે તારી વૈદેહી, પિતા રામ છે શાશ્વત સ્નેહી;
ત્યાં જ અવધ જ્યાં રામનિવાસ ત્યાં જ દિવસ જ્યાં સૂર્યપ્રકાશ.

સીતારામ જો વનમાં જાય તારું પુરમાં તો કામ ન કાંચ;
ગુરુ માતા પિતા બંધુ દેવ કરવી પ્રાણ સમજ સૌની સેવ.

પ્રાણથી પ્રિય જીવન રામ સૌના સુહૃદ નિઃસ્વાર્થ નિષ્કામ;
સર્વે એમનાથી પ્રિય પૂજ્ય શુભ સન્માનનીય ને સ્તુત્ય.

(દોહરા)

જાણી એવું એમની સાથે થઈ વિદાય,
વનમાં વસતાં માણજે જીવનકેરો લ્હાવ.

ભાગ્યવાન અત્યંત છે, વારી જાઉં હું,
રમે રામનાં ચરણમાં છળ છોડીને હું.

*

(ચોપાઈ)

પુત્રવતી તે સ્ત્રી જગમાંઘ્ય રામભક્ત જેનો સુત થાય;
રામવિમુખ જેનો સુત હોય વંધ્યા રહે અહિત નવ તોય.

રામ વને તુજ ભાગ્યે જાય, અન્ય હેતુ ના એની માંઘ્ય;
સકળ સુકૃતનું શુચિ ફળ એહ રામસીયપદ સહજ સનેહ.

રાગ-રોષ-ઈર્ષા-મદ જાય, મોહ સ્વપ્નમાં પણ નવ થાય;
વિકાર વિવિધ પ્રકાર તજી મન-ક્રમ-વચને રહે ભજી.

માત-પિતા સમ સીતારામ વનમાં પણ દેશે આરામ;
થાય રામને લેશ ન ક્લેશ, યાદ રાખજે મુજ ઉપદેશ.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ઉપદેશ મારો યાદ રાખી ઉભયને સુખ આપજે,
માતાપિતા પરિવાર પુરનાં સ્મરણ સઘળાં કાપજે;
આદેશ આશીર્વાદ અર્પી માત લક્ષ્મણને રહી,
રતિ થાય અવિચળ રામસીતાપદે નિત્ય નવીનવી.

(દોહરા)

માતૃપદે લક્ષ્મણ નમી ચાલ્યા શંકા સાથ,
ભાગે તોડી જાળને મૃગ જ્યમ ભાગ્યવશાત.

સીતા-રઘુવરને કરી વંદન હર્ષથકી
પહોંચ્યા રાજમહેલમાં પ્રિયની સાથ પછી.

વિધિએ સુખદાયક કરી બધી બગાડી વાત,
પુર નરનારી બોલતાં એમ વાટ ને ઘાટ.

તન કૃશ મન વિહવળ અને મુખ પણ હતાં ઉદાસ,
જેમ વ્યગ્ર માખી બને ટળતાં મધની આશ.

પાંખહીન પંખીસમા મસળી હાથ રહ્યાં,
વ્યથા વેઠતાં આર્ત ને વિષાદમગ્ન બન્યાં.

સચિવે નૃપને માહિતી આપી રામતણી;
નૃપ સુતદ્વયને દેખતાં પામ્યા પીડ ઘણી.

સીતા સાથે બંધુને દેખી વ્યથિત થયા,
સ્નેહે ભેટી એમને વારંવાર રહ્યા.

ભૂપ શક્યા બોલી નહીં, વિકળ નાખતા આહ,
શોકજનિત પ્રગટી રહ્યો દિલમાં દારુણ દાહ.

રામે અતિ અનુરાગથી ઢાળી શિરને પાવ,
આજ્ઞા માગી માગતાં વનમાં જવા વિદાય.

(આખ્યાન)

હર્ષસમય ના શોક કરો, મુજને આશીર્વાદ ધરો;
કરશો જો પ્રિય પ્રેમપ્રમાદ યશ મટશે, વધશે અપવાદ.

સુણતાં નૃપ ઊઠયા નિરુપાય, કહ્યું રામની પકડી બાંધ,
કહે પવિત્ર પરમમુનિ તે રામ ચરાચર નાયક છે

શુભ ને અશુભ કર્મ અનુસાર ઈશ ફળ ધરે કરી વિચાર;
પામે ફળ જેવું હો કર્મ વેદતણો તે પ્રચલિત ધર્મ.

(દોહરા)

એક કરે અપરાધ ને અન્ય કરે ફળભોગ,
અતિ વિચિત્ર ભગવંત ગતિ, કોણ જાણવા જોગ ?

(ચોપાઈ)

રાયે રામને રાખવા કાજે કર્યું છળને છોડીને જે છાજે,
કિન્તુ ધર્મધુરંધર ધીર જાણ્યું રામ ના રહેશે વીર.

ત્યારે સીતાને હૃદયે લીધી, સ્નેહે વિવિધ શિખામણ દીધી;
વનનાં દુઃસહ દુઃખ સુણાવ્યાં, સુખ સ્વજન ને ગૃહનાં ગણાવ્યાં.

સીતા રામચરણ અનુરાગી, વાત વનની વિષમ ના લાગી;
શક્યું કોઈ એને ના ચળાવી ધરમાં રહેવાને માટે મનાવી.

(દોહરા)

નારી મંત્રી ગુરુતણી સ્ત્રીઓ ને શાણી,
વિપત્તિ વનની વર્ણવી વદી રહી વાણી.

તુજને આપેલો નથી રાજાએ વનવાસ,
શ્વસુર-સાસુ ગુરુની ઘટે શીખ માનવી ખાસ.

શીતળ હિતકારક મધુર મૃદુ પરંતુ એ શીખ,
સીતાને રુચી નહીં, ઉદ્વિગ્ન બન્યું ચિત્ત.

(ચોપાઈ)

સીતા સંકોચવશ ના બોલી, કિન્તુ કૈકેયી ક્રોધથી ડોલી;
પાત્ર ભૂષણ મુનિનાં વસ્ત્ર રાખી રામની આગળ સદા.

બોલી, નૃપને છો પ્રાણથી પ્રિય, સ્નેહ છોડશે એ ના જરીય;
થશે સુયશ સુકૃત લોકનાશ તોય આપશે ના વનવાસ.

કરો ઉચિત લાગે તે વિચારી; સુણી રામ રહ્યા હરખાઈ;
લાગ્યાં નૃપને વચન જાણે બાણ, કરે પ્રાણ ના જડ કાં પ્રયાણ?

રાજા મૂર્છા પામ્યા, લોક વ્યગ્ર બન્યા ઘટનાને નીરખી સમગ્ર;
સૂઝયું કોઈને ના શું કરવું, જોઈ જીવવું કે પછી મરવું!

*

૧૧. રામનું વનગમન

(ચોપાઈ)

રામ મુનિવેશને સુખે ધારી જનની જનકપદે શિર ઢાળી,
ચાલ્યા વનનો સજીને સાજ છોડી વચનને ખાતર રાજ.

(દોહરા)

ચાલ્યા પ્રભુ ઉલ્લાસથી વનિતા બંધુસમેત,
ગુરુ વિપ્ર પદે વંદતાં સૌને કરી અચેત.

*

(ચોપાઈ)

પહોંચ્યા વસિષ્ઠ મહામુનિદ્વારે જલ્યા વિરહજ્વાળે સર્વ ત્યારે;
બોલી મધુર વચન શાંતિ આપી દીધા ક્લેશ અનેકના કાપી.

દીધાં વિપ્રોને વર્ષાસન, દાન માને કર્યા વશ મન;
આપ્યો યાચકોને સંતોષ મિત્રજનને પ્રેમે પરિતોષ.

પછી દાસદાસીને બોલાવી સોંપી ગુરુને કહ્યું નમી સ્વામી,
સૌની જનક જનનીની જેમ કરજો રક્ષા વરસાવતાં પ્રેમ.

જોડી વારંવાર બંને હાથ બોલ્યા રામ સંવેદન સાથ,
રાજા જેનાથી સુખમાં રહેશે મારો સુહૃદ હિતેચ્છુ થશે તે.

(દોહરા)

સર્વ માત મુજ વિરહથી થાય ન દુઃખી દીન,
એ ઉપાય કરજો બધા પુરજન પરમ પ્રવીણ.

એમ કહી ગુરુચરણમાં હર્ષે કરી પ્રણામ,
ચાલ્યા ગણપતિ શિવ-શિવા આશિષ પામી રામ.

*

(ચોપાઈ)

રામ ચાલતાં વ્યાપ્યો વિષાદ વધ્યો પુરજનનો આર્તનાદ;
થયા કુશકુન લંકામાં ભારે, અવધે શોક છવાયો ત્યારે.

મૂર્છા ટળતાં જ દશરથ જાગ્યા કહેવા સચિવ સુમંત્રને લાગ્યા,
રામ જાય છે પ્રાણ ના જાય, કયા સુખ માટે રહે તનમાંહ ?

વ્યથા આથી કયી બળવાન જેની પીડે તજશે તનને પ્રાણ?
ફરી ધીરજ ધરી કહ્યું રાજે, લઈ રથને જાઓ રામ સાથે.

(દોહરા)

સુકુમારી સીતા તથા કુમારદ્રવ્ય સુકુમાર,
રથમાં વન દેખાડતાં ફરો દિન પછી ચાર.

(આખ્યાન)

પાછા ફરે ઉભય ના ભ્રાત, સત્યસંઘ દૃઢવ્રત રઘુનાથ,
કરજો અરજ પ્રણમતાં તો સીતા વળે પુરે પ્રભુ ઓ !

વનને દેખી સીતા ડરે કહેજો સુમધુર સ્વરે
સાસુ-શ્વસુરનો છે સંદેશ વનમાં સુખકેરો નવ લેશ.

માટે તરત જ પાછાં ફરો, અવધે કે મિથિલામાં રહો;
કરજો એ વિધ વિવિધ ઉપાય, મળશે મુજને પરમ સહાય.

નહિ તો મરણ થશે માતું બનતાં દૈવ અતિનહારું;
જનકસુતા લક્ષ્મણ રઘુરાય વદી ઢબ્યા ધરતી પર રાય.

(દોહરા)

રથ તૈયાર કરી તરત નૃપની સંમતિથી,
સીતા લક્ષ્મણ રામને પુરથી દૂર જઈ.

વચન કહીને નૃપતણાં બેસાડ્યા રથમાં;
ચાલ્યા સર્વે અવધને નમી લઈ ઉરમાં.

(આખ્યાન)

અવલોકીને અવધ અનાથ ચાલ્યા લોક વિકળ સૌ સાથ;
કૃપાસિંધુએ વિવિધ પ્રકાર સમજાવ્યા પણ સર્વ અસાર.

પાછા જતા નગરજન જે પુનઃ પ્રેમવશ ફરતા તે.

અવધ ભયંકર અતિભારે કાળરાત લાગી ત્યારે;
ઘોર જંતુસમ પુર નર-નાર જોતાં ભયભીત બન્યાં અપાર.

ગૃહ સ્મશાન પરિજન સૌ ભૂત સુહૃદપુત્ર લાગ્યા યમદૂત;
બન્યાં વલ્લરી વૃક્ષો મ્લાન સર સરિતા સઘળાં નિષ્પ્રાણ.

(દોહરા)

હયગય અનંત કેલિમૃગ પુરપશુ ચાતક મોર,
પિક રથાંગ શુક સારિકા સાર સહંસ ચકોર.

ઊભાં રહ્યાં વ્યાકુળ બની રામવિયોગમહીં,
ચિત્રાંકિતશાં, લાગતું જીવન ક્યાંય નહીં.

નગર ગાઢ વનશું હતું, માનવ હતાં વિહંગ,
રામ જતાં ક્યાંયે રહ્યો એમાં ના રસરંગ.

કેકેયીને ભીલડી વિધિએ ધોર કરી,
દસે દિશામાં દુઃસહ દવની જ્વાળ ભરી.

રઘુવરનો વિરહાગ્નિ તે સહી શક્યા જન ના,
લાગ્યા તેથી નાસવા સૌ વ્યાકુળ બનતાં.

સૌએ કર્યો વિચાર કે સીતા લક્ષ્મણ રામ
સિવાય સુખ ના અવધમાં નહીં કામ આરામ.

રામ હશે ત્યાં સૌ હશે વિચારતાં સૌ એમ,
સુરદુર્લભ સુખસદનને છોડીને સપ્રેમ.

સાથે ચાલ્યા રામની; રામચરણમાં પ્રેમ,
હોય જેમને તેમને વિષય વશ કરે કેમ ?

બાળવૃદ્ધને છોડતાં સર્વે ચાલ્યા સાથ,
વાસ કર્યો તમસાતટે પ્રથમ દિવસ રઘુનાથ.

(આખ્યાન)

રઘુપતિ પ્રજા પ્રેમવશ પેખી પામ્યા પીડા સહજ વિશેષી;
કરુણામય રઘુનાથ ખરે અવર વ્યથાથી વ્યથિત બને.

મૃદુ વચનો સપ્રેમ કહી ધર્મતણો ઉપદેશ કરી
સમજાવી રઘુનાથ રહ્યા પાછા તોય ન લોક ફર્યા.

શીલ સ્નેહને કેમ તજાય, પડ્યા અસમંજસમાં રઘુરાય;
શોકિત શ્રમિત સુતા સૌ જન સુરમાયા મોહિત-મતિ મન.

વીત્યે બે પ્રહર સુધી રાત રામે કહી સચિવને વાત,
દોડાવો રથ જોર કરી જનતા પાછી જાય ફરી.

(દોહરા)

શિવને સ્નેહે વંદતાં રથમાં ત્રણે ચઢ્યાં;
સચિવે રથ હાંક્યો તરત; નિશાન સ્થિર ન પડ્યાં.

*

૧૨. નિષાદનો મેળાપ

(આખ્યાન)

જાગ્યા થતાં જન બધા ભોર, કર્યો રામ ના જોતાં શોર;
રથની ક્યાંય ન ભાળ મળી, ચતુર્દિશ રહ્યા વિકળ ફરી.

ડૂબ્યું અર્ણવ-જલે જહાજ, બન્યો અતિ વ્યથિત વણિકસમાજ;
એકમેકને દે ઉપદેશ, રામે તજ્યા સમજતાં ક્લેશ.

નિંદે સ્વને વખાણે મીન, ધિક્ જીવન રઘુવીર વિહીન;
વિધિએ પ્રિયનો કર્યો વિયોગ, કર્યો ન કેમ મરણનો યોગ ?

કરતાં એવાં વિવિધ પ્રલાપ, ગયા અવધ સહતાં પરિતાપ;
વિષમ વિયોગ ન થાય વખાણ, અવધિ આશથી રાખ્યા પ્રાણ.

(દોહરા)

દર્શન માટે નિયમવ્રત લઈ રહ્યાં નર-નાર,
કોકી-કોક કમળ વ્યથિત રવિ વિણ જેમ અપાર.

શૃંગવેરપુર પહોંચતાં સીતા લક્ષ્મણ રામ,
પેખી ગંગાને રહ્યાં પ્રેમે કરી પ્રણામ.

(આખ્યાન)

ગંગા સકળ મુદ મંગલમૂળ સુખને ધરે હરે સૌ શૂળ.
કહેતાં કોટિક કથાપ્રસંગ રામે નીરખ્યાં ગંગતરંગ.

સચિવ અનુજ સીતાને ખાસ કહ્યું નદી માહાત્મ્ય અગાધ.
મજ્જન કર્યે પંથ-શ્રમ ગયો, જળપાને પ્રાણ મુદિત થયો.
જેનું સ્મરણ હરે શ્રમભાર તેને શ્રમ લૌકિક વ્યવહાર.

(દોહરા)

શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદમય રામ ભાનુકુળકેતુ,
મનુષ્ય જેમ ચરિત કરે સંસૃતિ સાગરસેતુ.

માહિતી બધી મેળવી નિષાદ પામી રંગ,
ચાલ્યો મળવા સ્વજનસહ મંગાવી ફળકંદ.

ભેટ ધરીને દંડવત પ્રેમે કરી પ્રણામ,
અતિ અનુરાગે નીરખવા લાગ્યો પ્રભુશ્રી રામ.

સહજ સ્નેહવશ રઘુવરે બેસાડી પાસે,
પૂછ્યા કુશળ, વધો તદા અનુગ્રહની આશે,

ચરણકમળ પેખી બન્યું કુશળ બધું મારું;
ભાગ્યવાન જનમાં મળ્યું સ્થાન મને ન્યારું.

ધરતી ધન ને ધામ છે તમારું જ સઘળું,
પરિવાર સહિત ક્ષુદ્ર છું દાસ તમારો હું.

કૃપા કરીને પુરમહીં પદાર્પણ કરી આજ,
અપનાવો મુજને, ભલે વખાણે બધા ભાગ્ય.

વદ્યા રામ, સાચું કહ્યું સખા બંધુએ તેં,
આજ્ઞા આપી અન્ય છે જનકે કિન્તુ મને.

ચૌદ વરસ વનવાસ ને મુનિવ્રત ભોજન વેશ,
ગ્રામવાસ ના ઉચિત; સુણી ગુહને લાગી ઠેસ.

*

(ચોપાઈ)

લક્ષ્મણ સીતા રામ નિહાળી વદ્યાં સપ્રેમ ગ્રામ નર-નારી,
માત-તાત સહિયર તે કેવાં વન મોકલ્યાં બાળ સુર જેવાં !

એકે કહ્યું નૃપે શુભ કર્યું, વિધિએ લોચનને સુખ ધર્યું.
કર્યું નિષાદે ઉર અનુમાન અશોકદ્રુમનું છે શુચિ સ્થાન.

સ્થાન બતાવ્યું રઘુપતિને, રઘુપતિને લાગ્યું પ્રિય તે;
પુરજન વંદી નિજગૃહ ગયા, સંધ્યા કરવા રઘુવર રહ્યા.

કુશકિસલયની શય્યા કરી ગુહે કંદ-ફળ મધુમય ધરી;
ભર્યું અમૃતમય પીવા નીર; નેહ હતો એનો ન લગીર.

(દોહરા)

સીતા સુમંત્ર ભ્રાત્ર સહ અશન કરી રઘુરાય,
સૂતા ત્યારે લક્ષ્મણ રહ્યા દબાવી પાય.

પ્રભુને સૂતા સમજતાં ઊઠીને લક્ષ્મણ,
સુમંત્રને સૂવા કહી બોલી મધુર વચન.

ધનુષબાણ ધારણ કરી થોડે દૂર જઈ,
વીરાસનમાં જાગતાં બેઠા સ્વસ્થ થઈ.

(આખ્યાન)

અતિ વિશ્વસનીય પહેરેગીર ગુહે ગોઠવ્યા ત્યાં બળવીર;
કટિ પર ભાથું હાથ શરયાપ બેઠો લક્ષ્મણ પાસે આપ.

પ્રભુને નીરખી તરત નિષાદ બન્યો પ્રેમવશ હૃદય વિષાદ;
તન પુલકિત લોચન જલ વહ્યું, પ્રેમસહિત લક્ષ્મણને કહ્યું.

ભૂપતિભુવન સુરમ્ય મનાય ઈન્દ્રભુવનથી અધિક ગણાય,
મણિમંડિત ચાર સરસ દ્વાર રતિપતિએ જ કર્યું તૈયાર.

(દોહરા)

શુચિ સુવિચિત્ર સુભોગમય સુમન સુગંધ સુવાસ;
પલંગ ને મણિદીપ ત્યાં, પૂરે સઘળી આશ.

(આખ્યાન)

વિવિધ વસન ઉપધાન રજાઈ ક્ષીરફીણ મૃદુ વિશદ સોહાય;
સીતારામ શયન ત્યાં કરે રતિ મનોજના મદને હરે.

કરે પથારી પર તે શયન, વ્યથા અનુભવે નીરખી નયન;
માત-પિતા પરિજન પુરલોક દાસી-દાસ સુહૃદ અણમોલ
સેવે પ્રાણસમ ગણી રામ ધરા પર કરે તે આરામ.

પિતા જનક જગવિદિત પ્રભાવ શ્વસુર સુરેશ સખા રઘુરાવ,
રામચંદ્ર પતિ સીતા તે સૂતી ખુલ્લી ધરતી પરે.

વિધિ વિરોધ ના કોનો કરે, કોના સુખને ના કે હરે ?
સીતારામ યોગ્ય વનકાજ ? કર્મ પ્રધાન લાગતું આજ.

(દોહરા)

કેકેયીએ મંદમતિ કુટિલતા કરી ધોર,
સુખ સમયે સંકટ ધર્યું સીયરામને ઓર.

(આખ્યાન)

દિનકર કુળદ્રુમ બની કુઠાર જગને દીધું કષ્ટ અપાર;
અનુભવી રહ્યો પરમ વિષાદ એમ રાતભર ભક્ત નિષાદ.

કહી લક્ષ્મણે મધુ મૃદુ વાણ જ્ઞાન વિરક્તિ ભક્તિ રસખાણ,
સુખદુઃખ જન ના કોઈ ધરે, કર્મતણાં ફળ સૌને મળે.

યોગ-વિયોગ ભોગ શુભ મંદ હિત-અનહિત મધ્યમ ભ્રમ ફંદ,
જન્મ-મરણ જ્યાં લગ જંજાળ સંપદ-વિપદ કર્મ કે કાળ.

ધરા ધામ ધન પુર પરિવાર સ્વર્ગ નરક સરખા વ્યવહાર,
સુણતાં જોતાં કર્યો વિચાર દીસે છે એ સકળ અસાર.
મોહ મૂળ સર્વતણું એ નિશ્ચય કર્યો સમજતાં મેં.

(દોહરા)

રાજા ભિક્ષુક સ્વપ્નમાં રંક સ્વર્ગપતિ થાય,
લાભહાનિ ના જાગતાં; તેમ પ્રપંચ જણાય.

એમ વિચારી રોષ ના કરવો દેવો દોષ;
મોહનિશામાં સૌ સૂતા જુએ સ્વપ્નનો કોશ.

આ જગની રજનીમહીં યોગીજન જાગે,
પ્રપંચમુક્ત બની ગયા પરમાર્થી રાગી.

જાણી લેવો જીવને જાગેલો ત્યારે,
વિષય વિલાસોથી બધા વિરક્તિ હો જ્યારે.

(ચોપાઈ)

થતાં વિવેક મોહ ભ્રમ જાય, રામચરણરતિ ત્યારે થાય;
સખા પરમ પરમારથ એ જ મન-કમ-વચન રામપદ નેહ.

રામ બ્રહ્મ પરમાર્થ સ્વરૂપ અવગતિ અલખ અનાદિ અનૂપ;
સકળ વિકારરહિત ગતભેદ, નેતિ નેતિ નિત્ય વદે વેદ.

(દોહરા)

ભક્તભૂમિ ભૂસુર સુરભિ સુરહિતકાજ કૃપાળ,
મનુજ રૂપે લીલા કરે સુષ્ટ્યે મટે જગજાળ.

*

(આખ્યાન)

એમ સમજતાં મોહ તજી સીતા-રાઘવ રહો ભજી;
વીતી રજની થયું પ્રભાત, જાગ્યા જગમંગલ જગતાત.

નિવૃત્ત થઈ સ્નાન કર્યું, દૂધ વડતણું તરત ગ્રહ્યું,
અનુજ સહિત શિર જટા કરી, રહ્યાં સચિવ લોચન ઊભરી.

હૃદય દાહ અતિ વદન મલિન, વદ્યા વચન મંત્રી અતિદીન,
બોલ્યા એવું કોશલનાથ જાવ રથ સહિત રઘુપતિ સાથ.

કરાવતાં ગંગાનું સ્નાન દર્શાવી વનને રસપ્રાણ
સંશય ને સંકોચ હરી પુરમાં લાવો ત્રણે ફરી.

(દોહરા)

રાજાએ એવું કહ્યું, કહો કડું તે હું;
રામપદે પડતાં રડ્યાં શિશુસમ મંત્રી શું!

કૃપા કરી એવું કરો અવધ અનાથ ન થાય.
કહેવા લાગ્યા શાંતિથી ધર્મવાત રઘુરાય.

(આખ્યાન)

શિબિ દધિચિ હરિશ્ચંદ્ર નરેશ સહ્યા ધર્મહિત બહુવિધિ ક્લેશ;
રંતિદેવ બલિ ભૂપ સુજાન સંકટ સહ્યાં અનેક મહાન.

ધર્મ અવર ના સત્ય સમાન વદતાં આગમ નિગમ પુરાણ;
સુલભ મને તે ધર્મ થયો, અપયશ તેના ત્યાગે રહ્યો.

પ્રતિષ્ઠિત તણો અપયશ થાય કોટિ મૃત્યુસમ સહ્યો ન જાય;
દારુણ એ અપયશ સંતાપ, વડીલ સાથ વિવાદે પાપ.

(દોહરા)

કોટિ પ્રણામ વિનય સહિત કહેજો જોડી હાથ,
ચિંતા ના કરશો પિતા મારી કોઈ વાત.

તમેય હિતકારક સદા પિતા સમા મારા,
અરજ કરું એથી કરો ઉપાયને ન્યારા

જેથી પામે શોક કે પિતા નહીં પરિતાપ,
એ જ પરમ કર્તવ્યના જપો હવે તો જાપ.

રઘુનાથ તથા સચિવનો સાંભળતાં સંવાદ,
અતિ વ્યાકુળ પરિવારની સાથે બન્યો નિષાદ.

લક્ષ્મણે કહી રોષથી થોડી કટુ વાણી,
રામે ગણકારી નહીં અતિ અયોગ્ય જાણી.

રામે નિજ આપી શપથ સચિવને કહ્યું આ,
સંદેશો લક્ષ્મણ તણો ક્યાંય કહેશો ના.

સચિવ સુમંત્રે નૃપતિનો ફરી કહ્યો સંદેશ,
સીતા વનનાં સંકટો સહી ન શકશે લેશ.

માટે પુર પાછી ફરે એવો કરો ઉપાય,
જલવિણ મીન સમાન ના નહિ તો રહેશે કાય.

પિયર સાસરે સર્વ સુખ વિપત્તિ દૂર ના થાય;
મન માને ત્યાં ત્યાં સુધી ભલે જાનકી જાય.

ભૂપે અરજ કરી, કહ્યું પ્રીતિ વેદના કેમ;
કૃપાનિધાને એ સુણી ટીધી શીખ સપ્રેમ.

(આખ્યાન)

સાસુ-શ્વસુર ગુરુ પ્રિય પરિવાર સૌના મનને ઊતરે ભાર,
પાછાં ફરો તમે જો ઘેર; વૈદેહી બોલી તે વેળ.

પ્રભુ કરુણામય કરો વિવેક, તનવિણ છાંચ રહે શેં છેક,
પ્રભા જાય ક્યાં ભાનુ તજી, ચંદ્ર ચંદ્રિકા રહે ભજી.

કહી સચિવને સુંદર વાણ, તમે જનક કે શ્વસુર સમાન,
હિત કરનાર સદા મારા, વચન વદું કેમ અકારાં ?

(દોહરા)

દુઃખીની મારી આપવા ઉત્તર છું તૈયાર,
આર્યપુત્ર પદપદ્મ વિણ સૌ સંબંધ અસાર.

નૃપમણિ મુકુટો જેમના ચરણમહીં ઢળતા,
વૈભવ વિલાસ દિવ્ય તે પિતાતણા સઘળા.

જોયા મેં, પણ સુખતણા ધામસમું ઘર એ,
ભૂલેચૂકે પતિ વિના લાગે પ્રિય ન મને.

(આખ્યાન)

શ્વસુર મહારા કોશલરાય ચૌદ ભુવનમાં પ્રગટ પ્રભાવ,
સુરપતિ સ્વાગત જેનું કરે અર્ધસિંહાસન આસન ધરે.

એવા શ્વસુર અયોધ્યાવાસ સાસુ માતસમ પ્રિયજન ખાસ,
રઘુપતિ ચરણ પરાગ સિવાય સ્વપ્ને સુખ નવ ધરે જરાય.

અગમ પંથ વનભૂમિ પહાડ, હસ્તિ સિંહ સર સરિત અપાર,
કોલકિરાત કુરંગ વિહંગ, સુખદ સર્વ પ્રાણેશ્વર સંગ.

(દોહરા)

સાસુ-શ્વસુર પગમાં પડી કરજો અરજ સપ્રેમ,
ચિંતા મારી ના કરે, સુખી હું સદા જેમ.

(આખ્યાન)

પ્રાણનાથ પ્રિય દિયર છે સાથ વીરશ્રેષ્ઠ ધનુ ને શર હાથ;
પથશ્રમ ભ્રમ કે દુઃખ ન મને, કરશો શોક ન લેશ તમે.

સુણી સચિવ એ શીતળ વાણ બન્યા આર્ત અતિ વ્યાકુળ પ્રાણ;
નયન ન નીરખે સુણે ન કાન, વદી શકી શબ્દ નહીં વાણ.

રામે સમજ વિભિન્ન ધરી તોપણ શાંતિ ન લેશ મળી;
સચિવે યત્ન અનેક કર્યા સફળ છતાં પણ તે ન થયાં.

આજ્ઞા ઉલ્લંઘી ન શકાય, ભેદ કર્મગતિનો ન પમાય;
ચરણે નમતાં ચાલ્યા એમ વણિક દ્રવ્યને ખોઈ જેમ.

(દોહરા)

હણહણાટ અશ્વે કર્યો રથ હંકાર્યો ત્યાં,
થયો વિષાદ નિષાદને વિચારતાં મનમાં.

જેમના વિયોગે થતાં પશુ પણ વ્યાકુળ આ,
જીવે વિરહે એમના પિતૃપ્રજા શેં હા ?

પાછા વાળ્યા સચિવને રામે વિવશ કરી,
પહોંચ્યા ગંગાતટ ઉપર સુખથી સ્વયં ફરી.

*

૧૩. કેવટનો પ્રસંગ

(ચોપાઈ)

માગી નાવ ના કેવટ લાવ્યો, બોલ્યો મર્મ તમારો મેં જાણ્યો,
કહે સૌ કોઈ ચરણની રજ જડી કરનારી મનુજ સહજ.

એના સ્પર્શે શિલા બની નારી, કાષ્ઠ પથ્થરથી નવ ભારી;
નાવ મુનિની સન્નારી જો થાય, ઊડે, નિર્વાહ મારો તો જાય.

પાળું નાવે સકળ પરિવાર, જાણું અવર નહીં વ્યાપાર;
પાર કરવા યાહો પ્રભુ હે જો મને પાય પખાળવા દો તો.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

પદકમળ ધોઈ ચઢાવું નાવે, નાથ ના ભાડું ચહું,
દશરથ શપથથી તમારી આણે બધું સાચું કહું;
લક્ષ્મણ ભલેને બાણ મારે, પગ ન ઘોઉં જ્યાં સુધી,
તમને ઉતારું પાર નાથ કૃપાલુ ના હું ત્યાં સુધી.

(દોહરા)

પ્રેમભરેલાં અટપટાં સુણતાં કેવટ વેણ,
જોઈ સીતા અનુજને હસ્યા કૃપાળુ સપ્રેમ.

(ચોપાઈ)

કરુણાસિંધુ હસી બોલ્યા એવું નાવ જાય ના કર ભલે તેવું;
જલદી જળ લાવી પાય પખાળ વિના વિલંબ પાર ઉતાર.

જેનું નામ સ્મરી એક વાર ઊતરે નર ભવસિંધુ અપાર,
ત્રણ ડગથી કર્યું જગ નાનું જેણે ધરતાં સ્વરૂપ મજાનું,
કરે અરજ એ પરમકૃપાળુ, એવું પ્રેમનું સાધન ન્યારું.

મતિ ગંગાની મોહે ભરાઈ પ્રભુનાં વચનો સુણીને ઘવાઈ,
કિન્તુ ચરણોની દીપ્તિ નિહાળી પ્રગટ્યો અંતરે આનંદ ભારી.

આજ્ઞા રામની કેવટ પામ્યો પાણી કથરોટમાં ભરી લાવ્યો,
અતિ આનંદે ને અનુરાગે ધોવા ચરણ લાગ્યો સુખ સાથે
સ્પર્શ દેવતાયે જેનો માગે.

(દોહરા)

પ્રશંસી રહ્યા દેવ આ પુનિત પુણ્ય ભંડાર,
સુમનો વરસી સૌ રહ્યાં સમજી સાધનસાર.

પગ ધોઈ ચરણામૃત લઈ સહિત પરિવાર,
પિતૃ પાર કરતાં કર્યા પ્રભુને ગંગાપાર.

(ચોપાઈ)

સ્પર્શી સુરસરીની શુચિ રેત સીતારામ ગુહ અનુજ સમેત,
કર્યા કેવટે ઊતરી પ્રણામ ત્યારે સંકોચાયા સહેજ રામ.

નવ કેવટ ને કશું આપ્યું, મન રામનું સીતાએ માપ્યું,
વીંટી મંડિત મણિથી ઉતારી, વદ્યા રઘુવર લો ઊતરાઈ.

ગ્રહ્યા કેવટે ચરણને પ્રેમે કહ્યું વ્યાકુળ અંતરે કેમે,
નાથ, આજ મળ્યું ના મને શું, દુઃખ દળદર મુક્ત બન્યો હું.
દીર્ઘ સમય સુધી કરી વેઠ, મળ્યું વળતર આજે સારીપેઠ.

નાથ, અનુગ્રહથી હવે મારે રહી આવશ્યકતા ના વધારે;
પાછા ફરતાં મને જે દેશો સ્વીકારીશ પ્રસાદ હું તે તો.

(દોહરા)

ઘણું કહ્યું તોપણ ગ્રહ્યું કેવટે કશું ના,
વિમળ ભક્તિનું વર ધર્યું છેવટ રામે ત્યાં.

*

(આખ્યાન)

સ્નાન કરી રઘુપતિએ ખાસ શિવની પૂજા કરી સહાસ;
સીતા બોલી ગંગામાત કૃતાર્થ કરજો મારી જાત.

કુશળ દિવર ને પતિની સાથ પૂજું વળતાં જોડી હાથ;
સુણતાં પ્રેમ વિનયમય વાણ વદ્યો તરત ગંગાનો પ્રાણ.

રઘુવર પ્રિયા પ્રભાવ અનંત જ્ઞાત તમારો છે બળવંત;
જોતાં લોકપ લોક બને, સિદ્ધિઓ સેવે તમને.

મોટાઈ મુજને આપી અરજ કરી કરુણા માપી;
તોપણ વાણ સફળ કરવા આશિષ આપું નિત્ય નવા.

(દોહરા)

કુશળ કોશલે આવશો રઘુવર લક્ષ્મણ સાથ,
પૂર્ણ થશે મનોકામના થશે યશ જગે વ્યાપ્ત.

મંગલ શબ્દ સુણી સકળ સીતા એ અનુકૂળ,
મુદિતમન બની, હૃદયની શમી બધીયે શૂળ.

નિષાદને પ્રભુએ કહ્યું અંતે ઘેર જવા;
મ્લાન બન્યું મુખ સાંભળી જાગ્યો દાહ મહા.

વંદી દીન વચન કહ્યાં ગુહે જોડતાં હાથ,
ચરણોની સેવા ધરો ચાર દિન મને નાથ !

વનમાં વસશો ત્યાં સરસ કુટિ કરીશ તૈયાર;
આજ્ઞા દો, સમજીશ હું સેવાને નિત સાર.

સહજ સ્નેહને દેખતાં લીધો તેને સાથ,
જાણે ગુહના મસ્તકે રામે મૂક્યો હાથ

મુદિત ગુહે નિજલોકને બોલાવી સપ્રેમ,
કર્યા વિદાય પ્રસન્નતા પરિતોષ ધરી તેમ.

ગણેશ શિવને પ્રભુ સ્મરી સખા અનુજ સ્ત્રી સાથ,
શીશ નમાવી ગંગને વન ચાલ્યા રધુનાથ.

તે દિન વૃક્ષ નીચે વસ્યા વ્યવસ્થા કરી ખાસ;
તીર્થરાજના દર્શને ગયા પ્રભાતે પાસ.

(આખ્યાન)

સચિવ સત્ય શ્રદ્ધા પ્રિય નારી, માધવ સદૃશ મિત્ર હિતકારી;
ચાર પદાર્થ ભર્યો ભંડાર, પુણ્યપ્રદેશ દેશ સુરસાળ.

ક્ષેત્ર અગમ ગઢ સુદ્રઢ સોહાય, સ્વપ્ને શત્રુ ન એમાં જાય;
સૈન્ય સકળ તીર્થ પરમવીર કલુષ અનીકદલન રણધીર.

સંગમ સિંહાસન સોહાય, અક્ષય છત્રે મન મોહાય;
ચામર યમુના ગંગ તરંગ કરે દીનતા દુઃખનો ભંગ.

(દોહરા)

સેવે શુચિ સત્પુરુષ સૌ સાર્થક કરતાં કામ;
વંદી વેદ પુરાણ ગણ ગાય વિમળ ગુણગ્રામ.

*

(આખ્યાન)

કો જન કહે પ્રયાગ પ્રભાવ કલુષપુંજ કુંજર મૃગરાવ;
કરી તીર્થપતિનું દર્શન થયું રામને આકર્ષણ.

સુખસાગર સુખ પામ્યા રામ, માહાત્મય કહી કરી પ્રણામ,
વિલોકતાં વન તેમજ બાગ આગળ વધ્યા સહિત અનુરાગ.

સ્મરણમાત્રથી મંગલ કરે ગયા એ મધુર ત્રિવેણી પરે;
 સાનંદ સુખે સ્નાન કરી પૂજન શિવને સુખદ ધરી
 વિધિપૂર્વક પૂજ્યા સૌ દેવ, ચાલ્યા કરવા મુનિની સેવ.

પહોચ્યાં ભરદ્વાજ મુનિપાસ, કર્યા દંડવત પ્રેમે ખાસ;
 મુનિમન મોદ કહ્યો નવ જાય, સંતોષ થયો પરમ અપાર.

(દોહરા)

ભેટ્યા મુનિ નિધિ મેળવી બ્રહ્માનંદતણો,
 આપ્યા આશીર્વાદને કરતાં સ્નેહ ઘણો.

લોચન ગોચર સુકૃત ફળ વિધિએ શ્રેષ્ઠ કર્યું,
 મુનિએ માન્યું એટલે દર્શન દિવ્ય મળ્યું.

(આખ્યાન)

કુશળ પૂછતાં આસન ધર્યું, પરિપૂર્ણપણે પૂજન કર્યું;
 કંદમૂળ ફળ અંકુર ધરી સત્કાર રહ્યા મુનિવર કરી.

ગુહ લક્ષ્મણ સીતાની સાથ માણ્યો રામે સહુનો સ્વાદ;
 બન્યા વિગતશ્રમ રામ પ્રસન્ન રઘુવર ત્યારે વદ્યા વચન.

આજ સફળ તપ તીરથ ત્યાગ આજ સફળ જપ યોગ વિરાગ;
 સફળ સકળ શુભ સાધનસાજ કરતાં રઘુવર, દર્શન આજ.

દર્શન એજ પરમસુખ લાભ, પૂર્ણ થઈ સૌ મુજ સુખઆશ;
 કૃપા કરી વરને દો એહ નિજપદ સરસિજ સહજ સનેહ.

(દોહરા)

કર્મ વચન મન છળ તજી તમારો જ આધાર,
ના લે તેને સુખ મળે સ્વપ્ને પણ ન અપાર.

(આખ્યાન)

આવે કોટિ ઉપાય ન કામ; સુણતાં સંકોચાયા રામ;
રામે મુનિનો સુયશ કહ્યો વિવિધ રૂપે, પરિતોષ લહ્યો.

તે જ શ્રેષ્ઠ તે સૌ ગુણખાણ જેનું કરો તમે સન્માન;
બોલ્યા એવાં વચનો રામ; નમ્યા ઉભય બનતાં કૃતકામ.

માહિતી બધી તરત મળી, સિદ્ધ ઉદાસી મુનિ તપસી
બ્રહ્મચર્ય વ્રતધારી સર્વ આવ્યા આશ્રમ માની પર્વ.

રામે સૌને કર્યા પ્રણામ, પામ્યા સૌ સુખ ને વિશ્રામ;
સુંદરતાનાં કરી વખાણ આશિષ આપી થયા વિદાય.

(દોહરા)

રાત શાંતિથી ગાળતાં સવારે કરી સ્નાન,
ચાલ્યા રામ મુદિતમને મુનિને કરી પ્રણામ.

રામે પૂજ્યું પ્રેમથી માર્ગ વિશે મુનિને,
સુગમ માર્ગ સૌ આપને, કહ્યું સસ્મિત મુનિએ.

મુનિએ બોલાવ્યા પછી શિષ્યોને પ્રેમે,
પચાસેક આવ્યા તરત સાથ જવા કેમે.

ચાર શિષ્ય શ્રીરામને કરતા પ્રેમ અપાર,
ચાલ્યા મુનિ આદેશથી રામ સાથ તત્કાળ.

પુણ્ય કરેલાં એમણે જન્મોજન્મ ઘણાં,
પ્રસન્ન દેવ બની ગયા તેથી ભાગ્યતણા.

પ્રણામ મુનિવરને કરી રામે કર્યું પ્રયાણ;
ટોળે વળતાં માનવી ગામેગામ તમામ.

કૃતાર્થ બનતાં રૂપને અવલોકી અભિરામ,
જન્મોનું ફળ પામતાં બની જતાં નિષ્કામ.

વિદાય ચારેને કર્યા, ચાલ્યા પૂરણકામ;
સ્નાન કર્યું યમુનાજળે જે શરીરસમ શ્યામ.

(આખ્યાન)

યમુનાતટ પરનાં નરનારી દોડ્યાં સૌ નિજ કામ વિસારી;
સીતારામ અનુજ સુંદરતા વખાણતાં નિજ ભાગ્ય નીરખતાં.

અતિ લાલસા સકળ મનમાંહી, નામગામ પૂછતાં શરમાય;
વયોવૃદ્ધ ને ચતુર જને યુક્તિથકી જાણ્યા સહુને.

કહી એમણે સર્વ કથા પાખ્યાં સુણતાં સકળ વ્યથા;
કરવા લાગ્યાં સખેદ શોક રાણીરાયે કર્યું ન યોગ્ય.

*

૧૪. તાપસ

(દોહરા)

તાપસ ત્યાં એ અવસરે આવ્યો યુવાન એક,
તેજપુંજ અતિ સુંદર અજ્ઞાત વળી છેક.

વૈરાગીના વેશમાં, રામચરણરાગી;
જોતાંવેંત જ રામને પ્રીત રહી જાગી.

સજલ નયન પુલકિત તને ઢલ્યો ધરા પર એ,
ઈષ્ટદેવને ઓળખી; દશા વર્ણવું શે?

રામે આલિંગન ધર્યું, પારસ પામે રંક,
બન્યો તપસ્વી ધન્ય એ એમ ખરે બળવંત.

પ્રેમ તથા પરમાર્થ બે મળ્યાં દેહ ધારી,
દર્શક એમ કહી રહ્યા હર્ષાશ્રુ સારી.

લક્ષ્મણના પગમાં પડ્યો તાપસ એ પ્રેમે,
અનુરાગી ઊઠ્યો નહીં ઉઠાડતાં કેમે.

સીતાની પદરજ પછી મસ્તક પર ધારી,
આશિષ માતાએ ધરી શિશુ સમજી ન્યારી.

નિષાદે કર્યા દંડવત, રામભક્ત માની,
મળ્યો હર્ષથી એહને કૃપાપાત્ર જાણી.

નયનપુટે રઘુવર તણી રૂપસુધાનું પાન,
કરવા લાગ્યો, ક્ષુધિતસમ સુવ્યંજને ગુલતાન.

માત-તાત કેવાં હશે સખી, ખરેખર તે,
વનવાસ ધર્યો જેમણે આવાં બાળકને ?

સીતા લક્ષ્મણ રામનું દિવ્ય નિહાળી રૂપ,
સ્ત્રીપુરુષે વ્યાકુળ બની એવા છોડ્યા સૂર.

ઘેર જવા ગુહને કહ્યું રામે વિવિધ પ્રકાર,
આજ્ઞાંકિત બનતાં કર્યું ત્યારે ગુહે પ્રયાણ.

સીતા લક્ષ્મણ રઘુવરે કરતાં પુનઃ પ્રણામ,
પ્રશસ્તિ યમુનાની કરી મેળવતાં વિશ્રામ.

*

(ચોપાઈ)

પંથે મળતા અનેક પથિક વદતા પેખીને પ્રેમે અધિક,
રાજચિન્હોને અંગમાં જોઈ રહે હૃદય અમારું રોઈ.

પંથે ખુલ્લા પગે તમે ચાલો એમાં જ્યોતિષનો ક્યાં છે તાળો?
ગિરિ કાનન પંથ છે ભારી, વળી સાથમાં છે સુકુમારી.

હસ્તિ સિંહે ભર્યું વન ભારે, કરવી સેવા ઘટે છે અમારે;
અમે પહોંચાડીએ તમને વનમાં, ફરીશું પાછા પ્રણમતાં પદમાં..

(દોહરા)

એમ કહેતા પ્રેમથી પાંથ ભરીને નેમ,
વદતાં પાછા વાળતા કૃપાસિંધુ મૃદુ વેણ.

(ચોપાઈ)

વસતાં પંથે જે નગરે કે ગામે તેને સુર નાગ નગર વખાણે,
કોણે પુણ્યઘડીએ વસાવ્યાં સ્થાનો આવા તે કામમાં આવ્યાં ?

જ્યાંજ્યાં કરતા શ્રીરામ પ્રયાણ બનતું સ્વર્ગથી સુખદ તે સ્થાન;
પુણ્યશાળી પથ નિકટનિવાસી, કરતા પ્રશંસા સુરપુરવાસી.

ભરી નયન જે દેખતા રામ સીતા લક્ષ્મણ સહિત ઘનશ્યામ,
જે સર-સરિતામાં કરતા સ્નાન અન્ય એ સૌનાં કરતાં વખાણ.

(દોહરા)

જે વૃક્ષતણી છાંયમાં વિરાજતા પ્રભુ એ,
કલ્પવૃક્ષ પણ તેમની કરતાં સ્તુતિ સઘળે.

સુર સુમનો વરસાવતા, વાદળ કરતા છાંય,
જોતાં ગિરિવન વિહ મૃગ વધતા વન રઘુરાય.

(ચોપાઈ)

સીતા લક્ષ્મણ સહિત રઘુરાય કોઈ ગામની પાસેથી જાય,
ત્યારે શિશુ વૃદ્ધ નર ને નાર થતાં એકઠાં જોવા તત્કાળ.

રૂપ નીરખીને એ ત્રણે કેરાં નેત્ર ફળસુખ પામી અનેરાં,
થતાં પુલકિત પ્રેમે પ્રસન્ન બની રસમાં જતાં સૌ મગન.

રંક મણિનિધિ મેળવે જેમ બન્યાં બડભાગી સર્વ તે તેમ;
 કહેતા લોચન લાભ લઈ લો, જશે અવસર વીતી પછી તો.
 દેખી રામને કો અનુરાગે માર્ગે ચાલતાં પાછળ આગે;
 કોઈ હૃદયમાં શોભાને ધારી સ્થિતિ પામતાં અદ્ભુત ન્યારી.

(દોહરા)

દેખી શુચિ વટછાંચને બિછાવતાં તૃણપાન,
 કહેતા કોઈકે કરો અહીં ભલે આરામ.
 થાક ઉતારીને ભલે હમણાં કરો પ્રયાણ,
 સવાર પડતાં કે પછી આગળ વધો સુજાણ !
 કળશ લાવતાં પ્રાર્થતાં કોઈ કરવા પાન.
 અનુનય રામે સર્વનો લેતાં સત્વરે ધ્યાન.
 સીતાનો શ્રમ દેખતાં ત્યાં જ કર્યો વિશ્રામ;
 રૂપ અનુપ વિલોકતાં બન્યાં સર્વ કૃતકામ.
 નિર્નિમેષ જોતાં બધાં હર્ષ પામતાં ઓર,
 રામચંદ્ર મુખચંદ્રને જાણે બની ચકોર.
 તાજા તમાલ વૃક્ષશું શરીર સોહે શ્યામ,
 કોટિ મદન મનને કરે સંમોહિત અભિરામ.
 દામિની સમા વર્ણના લક્ષ્મણ લલિત જણાય,
 નખશીખ સુભગ એમને જોતાં મોહ પમાય.

મુનિપટ પહેર્યા, હાથમાં ગ્રહ્યાં ધનુષ ને બાણ,
કટિ પર ભાથાં, ઉભય એ હરે સર્વના પ્રાણ.

જટામુકુટ શિર પર સુભગ, ઉર ભુજ નયન વિશાળ,
શરદચંદ્રસમ વદન પર લસે સ્વેદકણમાળ.

(ચોપાઈ)

કેમ વર્ણવું મનહર જોડી, શોભા અધિક ને મતિ મારી થોડી;
રામ લક્ષ્મણ સીતા શોભાને જોતાં સર્વે વિસારીને તનને.

પેખી પ્રેમ તરસ્યાં નરનાર થતાં આશ્ચર્યચકિત અપાર;
દીપ દેખી મૃગી-મૃગ જેમ સ્તબ્ધ બનતાં નિહાળીને તેમ.

નારી ગામની જાનકી પાસે પહોંચી બોલતી અભિનવ આશે,
પગે લાગતી વારંવાર વદી વચન સરળ રસાળ.

કરજો અવિનય માફ અમારો, છેક અબુધ અમોને જાણો;
બંને સુંદર રાજકુમાર, નથી કાંતિતણો ખરે પાર.

(દોહરા)

સુવર્ણમણિએ મેળવી કાંતિ એમની આજ,
પૂર્ણપણે અવલોકતાં આવે અમને લાજ.

શ્યામલ ગૌર કિશોર બે સુંદર સુમધુર વેણ,
શરદ શર્વરીનાથ મુખ, શરદ સરોરુહ નેન.

કોટિ મનોજ લજાવતા સુમુખિ, તમારા કોણ ?
થયો મંજુ શબ્દો સુણી સીતાને સંકોચ.

શરમાઈ સીતા રહી ધરતીને જોઈ,
મૃગનયના બોલી વચન સૌનાં મન મોહી.

સ્વભાવિક સુંદર સુભગ ગૌર અંગના જે,
મારા નાના દિયર છે લક્ષ્મણ નામે તે.

પછી વદનવિધુ અંચલે ઢાંકી જોઈ રામ,
ભ્રમર કરી વાંકી કરી ખંજન નયનો વામ

ઓળખ આપી પતિતણી; મુદિત બની સૌ કોય,
રંકે ધનની રાશિને જાણે લૂંટી હોય.

સપ્તેમ સીતા પગ પડી આપીને આશિષ,
સૌભાગ્ય રહો જ્યાં સુધી મહી રહે અહિશીશ.

ઉમા જેમ પતિપ્રિય બનો, કૃપા કદી ન તજો,
દર્શન દાન ફરીફરી અમને મધુ ધરજો.

સીતાએ સૌને ધર્યો મધુશબ્દે સંતોષ,
અર્પે જેવી કૌમુદી કુમુદિનીને પરિતોષ.

(ચોપાઈ)

ઈચ્છા લક્ષ્મણે રામની જાણી પૂછ્યો માર્ગ કહી મૃદુ વાણી;
સુણી નર ને નારી એ દુભાયાં પુલકિત નેત્રોમાં નીર ભરાયાં.

મટ્યો મોદ, મલિન બન્યું મન, વિધિએ આપેલું છીનવ્યું ધન;
સમજી કર્મની ગતિ ધરી ધીર દીઘો માર્ગ દર્શાવી રુચિર.

(દોહરા)

લક્ષ્મણ સીતા સહિત પછી ચાલ્યા શ્રીરઘુનાથ,
પાછાં વાળી સુવચને, સૌના મનની સાથ.

*

(ચોપાઈ)

કર્યાં સઘળાં કરી પશ્ચાત્તાપ દેતાં દૈવને દોષ અમાપ,
કરતાં શોક પરસ્પર કહ્યું, કરે વિઘાતા પોતાનું ચહ્યું.

ફૂર નીડર એ નિરંકુશ, એણે વૃક્ષ કર્યું કલ્પવૃક્ષ,
કર્યો શશિને કલંકિત રોગી વળી સાગરને ખારો ભોગી.

આપ્યો આ ત્રણને વનવાસ, સરજ્યા વ્યર્થ જ ભોગવિલાસ;
પંથે ચલવે વિના પદત્રણ રચ્યાં વાહન વ્યર્થ મહાન.

કુશપર્ણ બિછાવી સૂતાં આ; શય્યા સુભગ રચે કાં વિઘાતા ?
આપ્યો આમને તરુવરવાસ, રચી હર્ષ્ય કર્યો શ્રમ ખાસ.

(દોહરા)

આ મુનિવસ્ત્ર ધરે જટા અતિસુંદર સુકુમાર;
વસન વિવિધ ભૂષણ ખરે વ્યર્થ કર્યાં કિરતાર.

કંદમૂળફળ ખાય તો સુઘાટિ અશન અસાર;
કોઈ બોલ્યા, આમનું છે સૌન્દર્ય અપાર.

(ચોપાઈ)

થયાં પ્રગટ છે પોતાની રીતે, ઘડ્યાં વિધિએ ના એમને પ્રીતે;
જુઓ ચૌદ ભુવન તમે ભારી, ક્યાં છે પુરુષ આવા આવી નારી?

જોઈ વિધિને થયો અનુરાગ, કર્યો પરિશ્રમ એણે અગાધ,
કરી રચના શકાઈ ના આવી ત્યારે રાખ્યાં વનમાં ત્રણે લાવી.

નથી જ્ઞાન વિશેષ અમોને તોય સાચું કહીએ તમોને,
અમે દર્શનથી થયા ધન્ય, બનશે બડભાગી દર્શને અન્ય.

(દોહરા)

એવાં પ્રિય શબ્દો કહે ભરી નયનમાં નીર,
કઠોર માર્ગે ચાલશે શેં સુકુમાર શરીર ?

વિકળ ચક્રવાકી બને સંધ્યા સમયે જેમ
વ્યાકુળ સ્નેહભરી બની સન્નારી સૌ તેમ.

(ચોપાઈ)

મૃદુ ચરણ કઠિન પથ જાણી બોલી આર્ત ઉરે વળી વાણી,
પામી કોમળ ચરણોનો સ્પર્શ ધરતી અનુભવે લેશ ના હર્ષ.

દીઘો જગદીશે જો વનવાસ કર્યો પંથ તો મૃદુ કાં ના ખાસ ?
વિધિ જો ઈષ્ટિત વરદાન આપે સદા આંખે તો આમને રાખે.

(દોહરા)

દર્શન જેણે ના કર્યા તે અધીર બનતાં,
પૂછી રહ્યાં, ગયા હશે ક્યાં લગ એ પથમાં ?

સશક્ત દોડીને કરી લેતાં શુભ દર્શન,
પાછાં ફરતાં જન્મફળ પામી આકર્ષણ.

અબલા બાળકવૃદ્ધ સૌ બનતાં ખિન્ન નિરાશ,
સફળ થતો ના એમનો દર્શનનો અભિલાષ.

રામ જતા જ્યાં ત્યાં થતા લોક પ્રેમવશ સર્વ,
ગામેગામ મનાવતાં પ્રસન્નતાથી પર્વ.

મળ્યો ભાનુકુળ-કુમુદિની વિધુને છે વનવાસ
સુણી દોષ દેતા બધા માતપિતાને ખાસ.

કોઈ કહેતા રાજવી છે અતિશય સારા,
દર્શનનો લ્હાવો ધર્યો એથી આ ન્યારા.

નરનારી સુંદર અને સરળ વાત કહેતાં,
સ્નેહભરેલાં લ્હાવને લોચનના લેતાં.

માતપિતા છે ધન્ય એ ધર્યો જેમણે જન્મ,
નગર ધન્ય; તે ગામને ગિરિવન સ્થળને ધન્ય.

જતાં જ્યાં ત્રણે; એમના પ્રેમી બ્રહ્મા ધન્ય,
રચી જેમણે એમને સફળ કર્યો છે જન્મ.

રઘુકુળકમળ રવીન્દ્રશા સૌને સુખ ધરતા,
રઘુપતિ નિર્ભય વનમહીં એ આગળ વધતા.

*

૧૫. વાલ્મીકિ આશ્રમમાં

(ચોપાઈ)

આગળ રામ ને લક્ષ્મણ પાછળ બંને તાપસવેશ ઉજાગર,
બંને વચ્ચે સીતા સોહે કેવી બ્રહ્મ જીવ વચ્ચે માયા જેવી.

જાણે સોહે વસંત ને કામ, વચ્ચે સોહે રતિ રસધામ;
કહું ઉપમા વિચારીને એવી બુધ વિધુ વચ્ચે રોહિણી એવી.

પ્રભુ પદચિન્હ વચ્ચે સીતા મૂકી ચાલતી ચરણ સભીતા;
છોડી રામસીતા પદચિન્હ જમણે ચાલતા લક્ષ્મણ વીર.

રામ લક્ષ્મણ સીતાની પ્રીતિ કેમ વાણીમાં વર્ણવું રીતિ,
પક્ષીપશુઓ જોતાં મુગ્ધ જેવાં રામે ચોર્યા હો ચિત્તને એવાં.

(દોહરા)

સીતા સહિત પથિક ઉભય જોતા માનવ જે,
અનાયાસ ઓળંગતા પંથ ભવતણો તે.

આજે પણ હૃદયે વસે સીતા લક્ષ્મણ રામ,
તો તે પામે પંથને તેમ રામનું ધામ.
વિરલા કોઈ મુનિવરો એ પથને પામે,
એ પથને પામ્યા થકી કલેશ બધા શામે.

(ચોપાઈ)

રામે શ્રમિત સીતાને જાણી જોઈ વટવૃક્ષ શીતળ પાણી,
કર્યો રાતે તે સ્થળમાં આરામ, કર્યું આગે પ્રભાતે પ્રયાણ.

જોતાં વન સર શૈલ રસાળ દિવ્ય અનુભવી હર્ષ અપાર,
પ્રભુ વાલ્મીકિ આશ્રમે આવ્યા, જાણે જીવનનું ધન લાવ્યા.

રામે જોયું એ સ્થળને સુહાવન શૈલકાનન પાણી પાવન;
વૃક્ષો વનમાં ખીલ્યાં ને સરોજ સરમાં સોહે વધારીને ઓજ.

મંજુ મધુપ રસે મસ્ત ગૂંજે, પશુઓ શબ્દ કરે, પંખી ફૂજે;
વિહરે વેરથી રહિત પ્રસન્ન, કોઈ દેખાયે ના અવસન્ન.

(દોહરા)

શુચિ મધુ આશ્રમ દેખતાં મુદિત બન્યા શ્રીરામ;
સુણી આગમન રામનું મુનિ આવ્યા કૃતકામ.

રામે મુનિને દંડવત પ્રેમપ્રણામ કર્યા,
વિપ્રશ્રેષ્ઠ મુનિએ તરત આશીર્વાદ ધર્યા.

સ્વરૂપ જોઈ રામનું શીતળ નેત્ર થયાં,
સન્માન કરી આશ્રમે મુનિ પ્રભુ સાથ ગયા.

અતિથિ પ્રાણપ્રિય પામતાં ધર્યા કંદકૂળમૂળ;
સીતા લક્ષ્મણ રઘુવરે માણ્યાં એ અનુકૂળ.

મુનિએ અર્પ્યાં સ્થાનને કરવાને વિશ્રામ,
મુદિત બન્યા મુનિ નીરખતાં મંગલ રસમય રામ.

હાથ જોડતાં રઘુવરે મુનિને વચન કહ્યાં,
ત્રિકાળદર્શી છો તમે જ્ઞાતા સર્વતણા.

હસ્તામલક સમાન છે જગ આખું તમને;
કથા કહું વનવાસની તોપણ મુક્ત મને.

તાતવચન, હિત માતનું, ભ્રાત ભરતસમ રાય,
દર્શન દૈવી આપનું, સૌ મુજ પુણ્યપ્રભાવ.

(ચોપાઈ)

કરી દર્શન દિવ્ય તમારું પુણ્ય સફળ થયું છે અમારું;
એવો આપો હવે તો આદેશ મુનિ ઉદ્દેગ પામે ના લેશ.

મુનિ તપસીને કષ્ટ ધરે જો નૃપ એ અગ્નિ વિના જ બળે તો;
મૂળ મંગલનું વિપ્રનો તોષ, બાળે કુળ કોટિ ભૂસુરરોષ.

એવું સમજી બતાવો સ્થાન કરું જેને માટે હું પ્રયાણ,
રચી એ સ્થળમાં પર્ણકુટિર કરું વાસ કૃપાળુ, રુચિર.

સુણી સહજ સરળ મધુ વાણી બોલ્યા ધન્ય ધન્ય મુનિ જ્ઞાની,
તમે કેમ કહો નહીં આમ વેદ મર્યાદાપાલક રામ !

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

શ્રુતિસેતુપાલક છે તમે જગદીશ, માયા જાનકી
જે રચે પાળે હણે જગ ઈચ્છા અનુસરી આપની;
લક્ષમણ અહીશ સહસ્રશીશ મહીયરાચરને ધારતા,
સુરકાજ તન ધારી અમે ચાલ્યા નિશાચર મારવા.

(દોહરા)

રામ તમારું રૂપ મન બુદ્ધિ વાણી પર,
નેતિ નેતિ વેદે કહ્યું, અવિગત અકથ અચળ અકળ.

*

જગત દૃશ્ય દૃષ્ટા તમે, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ,
સૌને નચાવતા તમે, મર્મ ન જાણે લેશ.

અન્ય તમોને તો પછી જાણી કોણ શકે,
અહંકાર વિદ્વાન ને તપસીના ન ટકે.

જણાવતા જેને તમે તે જ શકે જાણી,
બને તમારામય જ તે મહિમાને માણી.

(આખ્યાન)

કૃપા તમારી થતાં રઘુનંદન જાણે ભગત ભગતઉરચંદન !
ચિદાનંદમય કાય તમારી નિર્વિકાર જાણે અધિકારી;
નરતન ધર્યું સંતસુરકાજ કહો કરો જ્યમ પ્રાકૃત રાજ.

જોતાં સુણતાં ચરિત મહાન મોહે જડ હરખે વિદ્વાન;
વર્તન સત્ય તમારું સર્વ, સમજે જન છોડીને ગર્વ.

(દોહરા)

પૂછો છો કે ક્યાં રહું, પૂછું કૃપાનિધાન,
નથી ક્યાં તમે તે કહો પછી બતાવું સ્થાન.

મુનિનાં સ્નેહવચન સુણી સંકોચાયા રામ,
મનમાં હસ્યા; હસી ફરી બોલ્યા મુનિ કૃતકામ.

(આખ્યાન)

હવે બતાવું રામ, નિકેત વસો જ્યાં સીતા-અનુજ-સમેત;
 શ્રવણ જેમના સિંધુ સમાન કથા આપની મધુ રસપ્રાણ
 એમાં સરિતાસમી ભરાય તોપણ એ ના પૂર્ણ ધરાય,
 હૃદય એમનાં સદન રસાળ, એમાં કરો નિવાસ દયાળ !
 નેત્ર જેમનાં ચાતક જેમ દર્શન જલધર ઝંખે તેમ,
 સરિત સિંધુ સરને ન ગણે, રૂપબિંદુ જલને જ યહે;
 એમના ઉરે સદન કરો, સીતા લક્ષ્મણ સહ વિહરો.

(દોહરા)

યશના નિર્મળ માનસે જીભ જેમની રોજ,
 હંસિની બની માણતી ગુણમોતીની મોજ.
 રામ, એમના હૃદયમાં કરો સદાયે વાસ,
 સુખદાયક, દો એમને શાંતિ સનાતન ખાસ.

(આખ્યાન)

પ્રભુપ્રસાદ શુચિ સુભગ સુવાસ લેતી ઘ્રાણેન્દ્રિય અવિનાશ,
 તમને અર્પી ભોજન કરે પ્રભુપ્રસાદરૂપ વસ્ત્રો ધરે;
 સુરગુરુદ્વિજને નમવે શીશ દેખી સવિનય કરતાં પ્રીત;
 કર નિત કરે રામપદસેવ, રામભક્તિ શ્રદ્ધાની ટેવ.
 ચરણ રામતીર્થમહીં જાય રહો રામ એના મનમાંહ્ય;
 મંત્રરાજ જે રામ જપે તમને સહપરિવાર ભજે

તર્પણ હોમ કરે વ્રત ધ્યાન, દ્વિજ જમાડતાં દે બહુ દાન,
અધિક આપથી ગુરુને ગણે સન્માને ને સર્વપણે.

(દોહરા)

સૌનું માગે એક ફળ, રામચરણરતિ થાય,
તેના મનમંદિર વસો સીતા ને રઘુરાય.

*

(આખ્યાન)

કામ ક્રોધ મદ માન ન મોહ, લોભ ન ક્ષોભ ન રાગ ન દ્રોહ;
દંભ કપટ માયા ન જરાય એના વસો હૃદય રઘુરાય !

સૌના પ્રિય ને હિત કરનાર, સુખ-દુઃખ સમાન સ્તુતિ કે ગાળ;
સત્ય પ્રિય વદે કરી વિચાર; શરણ તમારુ સર્વ સ્થળ કાળ.

તમારા વિના ગતિ નવ અન્ય વસો તેમના મનમાં ધન્ય;
જનનીસમ સમજે પરનાર પરધન વિષની જેમ અસાર.

પરસંપત્તિથી હરખે, પરવિપત્તિથી વ્યથિત બને,
પ્રાણથી પ્રિય તમને ગણે, સદન તેનું મન થાય ભલે.

(દોહરા)

જેના સ્વામી ને સખા ગુરુ માત તમે તાત,
વસો એહના મનમહીં સીતા ને બે ભ્રાત.

*

(આખ્યાન)

અવગુણ તજી સર્વગુણ ગ્રહે, વિપ્ર ધેનુ હિત સંકટ સહે,
નીતિ નિપુણ જે જગમાં થયા ઘર તેનું મનડું બની જાય.

ગુણ આપના ગણે નિજ દોષ, તમારો જ સંપૂર્ણ ભરોસ;
રામભક્ત અતિપ્રિય લાગે રહો હૃદય એના રાગે.

નાતજાત ધન ગુરુતા ધર્મ, પ્રિય પરિવાર ઘર સુખદ સર્વ,
તજી તમોને ફક્ત ભજે રામ એમના હૃદય વસે.

સ્વર્ગ નરક અપવર્ગ સમાન, જુએ બધે તમને જ મહાન,
વિચાર વાણી કર્મે દાસ રામ, કરો એને ઉર વાસ.

(દોહરા)

ચહે કશું ના, જેમને સહજ તમારો સ્નેહ,
વસો મનમહીં તેમના સમજીને નિજ ગેહ.

સ્થાન બતાવ્યાં મુનિવરે રહેવા માટે એમ,
ગમ્યાં રામને વચન એ વદાયેલ સપ્રેમ.

(આખ્યાન)

મુનિવર વદ્યા ભાનુકુળનાયક, આશ્રમ કહું સમય સુખદાયક;
ચિત્રકૂટગિરિ કરો નિવાસ સાંપડશે સુવિધા ત્યાં ખાસ.

શૈલ સુશોભિત વન સુવિશાળ, હસ્તિ સિંહ મૃગ વિહગ વિહાર;
સરિતા પુનિત પ્રસિદ્ધ પુરાણ અત્રિપ્રિયા લાવ્યાં તપપ્રાણ.
પાતકશિશુની એ ડાકિની ધાર ગંગની મંદાકિની.

અત્રિ આદિ મુનિવર ત્યાં વસે, જપ તપ યોગે તનને કસે;
જઈ શ્રમ તમે સૌના હરો ગિરિવરને વધુ ગૌરવ ધરો.

(દોહરા)

ચિત્રકૂટ મહિમા મહામુનિએ સર્વ કહ્યો;
સ્નાન કરી સરિતામહીં ત્રણેય હર્ષ લહ્યો.

કહ્યું રઘુવરે ઘાટ છે ઉત્તમ લક્ષ્મણ આ,
ક્યાંક કરો અનુકૂળતા રહેવા માટે ત્યાં.

પયસ્વિની સરિતાતણો ઉત્તરતટ સુવિશાળ
પસંદ લક્ષ્મણને પડી ત્યાં ધનુષ્યશી ધાર.

સરિતા ધનુની પણ છ ને શર શમદમ ને દાન,
કવિના કિલ્મિષને સકળ હિંસક પશુઓ માન.

ચિત્રકૂટ શોભી રહ્યો અચળ શિકારીશો,
એના ઘોર પ્રહારથી શકે ન ઊગરી કો.

સુખ પામ્યા રઘુનાથ એ દેખી સુંદર સ્થાન;
દેવોનો પુલકિત બન્યો શીઘ્ર જાણતાં પ્રાણ.

ચાલ્યા સુર સાથે લઈ ઉત્તમ સ્થપતિ પ્રધાન,
કિરાત તેમજ કોલનો ધારી વેશ મહાન.

પર્ણ તથા તૃણનાં પછી સુંદર સદન કર્યાં,
બે સદનો રસમય રચી સૌનાં ચિત્ત હર્યાં.

લક્ષ્મણ સીતા સહિત પ્રભુ સોહે રુચિર નિકેત,
મુનિવેશે જાણે મદન રતિ ઋતુરાજ સમેત.

૧૬. ચિત્રકૂટમાં

(આખ્યાન)

અમર નાગ કિન્નર દિગપાલ ચિત્રકૂટ પહોંચ્યા તે કાળ;
 કરી રામને પ્રેમપ્રણામ મુદિત બન્યા સુર ધન્ય તમામ.
 વરસી સુમન વદ્યા સુર સર્વ પવિત્ર આજ અમારે પર્વ;
 અરજ કરી દુઃખ દુસહ કહ્યાં, મુદિત મને નિજ ધામ ગયા.
 ચિત્રકૂટ રઘુનંદન રહ્યા સમાચાર જાણી મુનિ મળ્યા;
 જોતાં પુનિત મુદિત મુનિવૃંદ કર્યા દંડવત રઘુકુલચંદ
 મુનિએ અર્પી આલિંગન કહ્યાં સફળતાતણાં વચન;
 દેખી ત્રણનાં દિવ્ય સ્વરૂપ સમજ્યા સાધન સફળ અનૂપ.

(દોહરા)

સમુચિત સન્માની કર્યા પ્રભુએ સર્વ વિદાય;
 યોગ યજ્ઞ જપ તપ થયાં મુનિના આશ્રમમાંહી.

કોલકિરાત શુભાગમન રામતણું સુણતાં,
 નવ નિધિ સમજી સાંપડી હરખાયા મનમાં.

કંદ મૂળ ફળને ભરી પડિયામાં ચાલ્યા,
 દરિદ્ર જાણે લૂંટવા સુવર્ણને આવ્યા.

(આખ્યાન)

જોયા પ્રથમ જેમણે ભ્રાત કરી એમણે માર્ગે વાત;
 સુંદરતા રઘુવરની સુણી દર્શન કર્યા અનેકે વળી.

ભેટ ધરીને વંદન કર્યા, અનુરાગ સહિત પ્રભુને મળ્યા;
પુલક તને જલ નયને વહ્યાં. ચિત્રાંકિત સૌ સ્તબ્ધ બન્યા.

રામે સ્નેહમગન સૌ જાણ્યા, સુમધુર વચન કહી સન્માન્યા;
પ્રભુને વંદી વારંવાર બોલ્યા સર્વે શબ્દ રસાળ.

(દોહરા)

હવે સનાથ થયા અમે દર્શન દિવ્ય કરી,
કોશલેશ, અમ ભાગ્યથી આવ્યા આપ અહીં.

(આખ્યાન)

ધન્ય ભૂમિ વનપંથ પહાડ જ્યાં જ્યાં પડ્યા તમારા પાવ,
ધન્ય વિહગ પશુ વસતાં વન કર્યો સફળ દર્શનથી જન્મ.

ધન્ય અમે પણ સહપરિવાર પાખ્યા મળતાં તૃપ્તિ અપાર;
કર્યો વિચારી શુભસ્થળવાસ, સદા પામશો સુખને ખાસ.

હસ્તિ સિંહ અહિ વાઘ અનેક, વનગિરિગુફા ભયંકર છેક,
અમે સુપરિચિત સૌથી એ, રક્ષીશું નિશદિન તમને.

મૃગયા સાથ મળી કરશું, સર નિર્ઝર સ્થળમાં ફરશું;
અમે કુટુંબસહિત સૌ દાસ, કરજો આજ્ઞા વિવિધ સહાસ.

(દોહરા)

વેદવચન મુનિમન અગમ પ્રભુ એ કૃપાનિધાન,
સુણી કિરાતવચન રહ્યા જેમ પિતા શિશુવાણ.

કેવળ પવિત્ર પ્રેમને પ્રિય રઘુવર માને,
રહસ્ય એ રઘુવરતણું કોઈ જન જાણે.

મધુ શબ્દ કહી રઘુવરે સંતોષ્યા સહુને;
થયા વિદાય નમી બધા સ્તવતાં મુક્ત મને.

*

સીતા સહિત વસ્યા વને બંને ભાઈ એમ,
સુરમુનિ સુખદાયક બની શાંતિથકી સપ્રેમ.

રઘુપતિએ જે દિવસથી વનમાં વાસ કર્યો,
મંગલપ્રદ તે દિવસથી વનનો પ્રાણ થયો.

ફૂલ્યાં ફાલ્યાં વૃક્ષ સૌ, મંડપ વેલતણા,
બંધાયા સૌની ઉપર મંજુલ લલિત ઘણા.

દેવોનાં વનને તજી કલ્પવૃક્ષ આવ્યાં,
સોહે એવાં સરસ એ, સૌરભને લાવ્યાં.

ભ્રમરપંક્તિ ગૂંજન કરી વારંવાર રહી,
ત્રિવિધ રહ્યો સુખ આપતો વાયુ બધેય વહી.

નીલકંઠ કલકંઠ શુક ચાતક ચક્ક ચકોર,
બોલી વિવિધ વિહગ રહ્યાં શ્રવણસુખદ ચિતયોર.

(આખ્યાન)

હસ્તિ સિંહ કપિ કોલકુરંગ વેર તજી વિચરે સહુ સંગ,
ફરતા કરવા રામ શિકાર દેખી પશુ ખુશ થયાં અપાર.

દેવવન હતાં જે જગમાંહી સુખદ રામવનથી નવ કાંચ;
ગંગા યમુના ગોદાવરી ધન્ય નર્મદા સરસ્વતી,
સરિતા સર સાગર સુવિશાળ મંદાકિનીનાં કરે વખાણ.

ઉદય અસ્ત ગિરિ ને કૈલાસ મંદરમેરુ સકલ સુરવાસ,
શૈલ હિમાચલ સરખા જે ગાતા ચિત્રકૂટચશ તે.

મુદિત બન્યો વિંધ્યાચળ ખૂબ, સમાયું નહીં હૃદયે સુખ;
અનાયાસ મોટાઈ મળી, શાશ્વત શ્રેષ્ઠ પ્રતિષ્ઠા વરી.

(દોહરા)

ચિત્રકૂટનાં વિહગ પશુ વેલ વૃક્ષ તૃણ ધન્ય,
પુણ્યાત્મા, સૌ દેવતા કહેતા એમ પ્રસન્ન.

(આખ્યાન)

નયનવંત નીરખીને રામ પામ્યા જન્મ સુફળ વિશ્રામ;
અચર પામતાં પદરજ સ્પર્શ પામ્યાં સુખ કૈવલ્ય સહર્ષ.

વિપિન ગિરિ સહજ સુંદર તે અતિપાવન પાવન મધુ ને,
સુખસાગર જ્યાં કરતા વાસ મહિમા એનો અદભૂત ખાસ.

પય પયોધિ ને અવધ તજી રહ્યાં ત્રણે જે વિપિન ભજી,
તેની શોભા દિવ્ય થઈ લક્ષ શેષ ના શકે કહી.
શોભાને શકું કેમ કહી, ફૂર્મ શકે મંદર ના ગ્રહી.

(દોહરા)

કરવા લાગ્યા મન વચન કર્મે લક્ષમણ સેવ;
શીલ વર્ણવી ના શકે કોઈ તેમજ સ્નેહ.

પ્રતિપદ સીતારામપદ પેખી, માણી નેહ,
સ્મરતા સ્વપ્ને અનુજ ના બંધુ પિતા મા ગેહ.

રામસંગ સીતાતણો સુખથી વીત્યો કાળ,
પુર પરિજન ગૃહ ભૂલતાં માની સર્વ અસાર.

પ્રિય વિધુવદન વિલોકતાં પ્રતિપળ થતી પ્રસન્ન,
ચકોરીસમી ભૂલતાં ચંદ્ર વિનાનું અન્ય.

(ચોપાઈ)

વધતો પતિકેરો પેખીને પ્રેમ, પામે હર્ષ સીતા નવ કેમ ?
મનમાં રામચરણ અનુરાગ, બન્યું એથી બધું બડભાગ.
વન સહસ્ર અવધ સમાન પ્રિય લાગ્યું સીતાને રસાળ.

પ્રિય પરિવાર કુરંગ વિહંગ, પ્રિય કુટિર જ્યાં પ્રિયતમ સંગ;
પત્ની મુનિની મુનિ સાસુ-શ્વસુર, કંદ મૂળ અમૃતસમ ફળ.

દર્ભ પર્ણની સુંદર સેજ કામસેજશી સુખ દે સહેજ;
કરુણા જેની કરે કામ નાશ તેને મોહે શું વિષય વિલાસ ?

(દોહરા)

રામતણા ભક્તો તજે તૃણસમ વિષય વિલાસ,
રામપ્રિયા જગદંબ તો ક્યાંથી રાખે આશ ?

(ચોપાઈ)

સીતા લક્ષ્મણ સુખને પામે તેવું કરતા ને કહેતા રામે;
કહેતા પ્રાચીન ઈતિહાસ પ્યારે સુણતા સીતા લક્ષ્મણ સુખે ત્યારે.

સ્મરતા અવધપુરીને જ્યારે, આંખ ઉભરાતી અશ્રુની ધારે;
માતતાત ને પરિજન ભ્રાત કરતાં ભરતના સ્નેહની વાત

શીલસેવાને કરતાં યાદ બનતા રઘુપતિ અતિશય આર્દ્ર,
ધરતા ધૈર્ય કુસમય વિચારી, થતાં વિકળ અનુજ સીતા ભાળી.

દેખી વિકળતાને રઘુનંદન કૃપાસિંધુ ભગત ઉરચંદન
કહેતા પુનિત કથાઓને પ્રેમે, સુણી સુખ માણતાં બંને કેમે.

(દોહરા)

લક્ષ્મણ ને સીતા સહિત સોહે રામ નિકેત,
અમરાપુરમાં ઈન્દ્રસમ શયી જયંત સમેત.

(ચોપાઈ)

રક્ષે પ્રભુ એ ઉભયને એમ રક્ષે પલક ગોલકને જેમ;
કરે લક્ષ્મણ ઉભયની સેવા તનને સેવતા અવિવેકી જેવા.

એમ વસતા મુદિત વિભુ વનમાં તપસી સુરમુનિ ખગમૃગ હિતમાં,
કહી વનના ગમનની કથા મેં, હવે સુણો જે અવધે થયું તે.

પ્રભુને પહોંચાડી આવ્યો નિષાદ; જોઈ સરથ સુમંત્રને આર્ત,
પામ્યો પીડ અનંત વિષાદ, આવી પ્રભુની વ્યથાભરી યાદ.

સીતા લક્ષ્મણ રામ પોકારી ઢબ્યા સચિવ વિકળ બની હારી;
અશ્વ હણહણ્યા દેખી દક્ષિણ ખગ જેવાં હો પાંખવિહીન.

(દોહરા)

ઘાસ ખાય ના, ના પીએ, વહે નેત્રથી નીર,
નિષાદ નીરખી ના શક્યો રામઅશ્વની પીડ.

*

વિમુખ વિધાતાને ગણી સુમંત્ર, તજો વિષાદ;
પંડિત પરમાર્થી તમે; બોલ્યો એમ નિષાદ.

*

૧૭. સુમંત્રનો શોક

(ચોપાઈ)

કથા વિવિધ કહી મધુ વાણી રથે બેસાડયા આગ્રહે આણી;
રથ શોકે ના હાંકી શકાયો, રામવિરહ હૃદયમાં છવાયો.

રસ્તે ચાલે ના, તરફડે ઘોડા, જાણે વનના મૃગને રથે જોડ્યાં;
ખાતાં ઠોકર પડી જાય પાછા, દેખે છોડીને મિલનની આશા.

કોઈ રામ લક્ષ્મણ સીતા નામ લેતાં જોતા તે ગરજી તમામ;
બાજી વિરહદશા કહું કેમ, સર્પ મણિ વિના વ્યાકુળ જેમ.

(દોહરા)

બન્યો નિષાદ વિષાદવશ દેખી સચિવ તુરંગ;
ચાર સુસેવક મોકલ્યા ઉત્તમ સારથિ સંગ.

ચાલ્યા અવધ તરફ લઈ રથ એ ચાર નિષાદ,
ક્ષણેક્ષણે પેદા થતો અસહ્ય ઘોર વિષાદ.

(ચોપાઈ)

કર્યો શોક સુમંત્રે દીન વ્યર્થ જીવન આ રઘુવરહીન;
અંતે રહેશે ના અધમ શરીર રહ્યું કેમ તો વેઠીને પીડ ?

પામી અપયશ ને અધ પ્રાણ કરે કેમ ના હજુયે પ્રયાણ ?
મૂર્ખ મન આ અવસર ગયું ચૂકી, હૈયું કેમ ગયું નવ તૂટી ?

દ્રવ્ય નિધિને કૃપણ ખોવે જેમ, લાગ્યું દુઃખ સુમંત્રને તેમ;
બની સુભટ સમરમાં લડે ના દશા દારુણ તેવી થઈ હા !

(દોહરા)

વિપ્ર વિવેકી વેદવિદ સજ્જનમાન્ય કદી,
સુરાપાન ભૂલે કરે ને પસ્તાય ઘડી,
શોક સુમંત્રે ત્યમ કર્યો પશ્ચાતાપ રડી.

પતિને તન મન વચનથી જેમ માનતાં દેવ,
કરે પવિત્ર પતિવ્રતા કુલીન નારી સેવ;

તજાય પતિથી કર્મવશ વ્યથિત થાય તો જેમ,
સુમંતના હૈયે થઈ વ્યથા ભયંકર તેમ.

(આખ્યાન)

લોચન સજલ દ્રષ્ટિ બની અંધ, સુણે ન શ્રવણ, બની મતિ મંદ;
અધર સુકાયા, વ્યથિત વદન, અવધિ દ્વાર ઉર, ના'વ્યું મરણ.

થયા વિવર્ણ, ન સુલગ રહ્યા; ઘાતક પિતૃતણા ન થયા,
હોય ઝ્લાનિ અતિ વ્યાપી એમ, યમલોક જતો શોકિત જેમ.

બોલાય નહીં વચન કશું, પશ્ચાતાપ થતો હૃદય હજુ;
રામરહિત રથને નીરખી બનશે અવધ સમસ્ત દુઃખી.

(દોહરા)

દોડી મુજને પૂછશે વિકલ નગર નર નાર,
વજ્ર ઉરે આપીશ હું ઉત્તર શું તે કાળ ?

*

(આખ્યાન)

દીન પૂછશે વ્યાકુળ માત ત્યારે કરીશ હું શી વાત,
લક્ષ્મણની જનનીને કેમ કહીશ શો સંદેશ સપ્રેમ ?

કહીશ રામમાતને શું સાંત્વનનાં વચનોને હું ?
ગયા રામ લક્ષ્મણ તો વન સીતા સહિત વદીશ વચન.

પૂછે તેને આજ કહું, અવધ જઈ સુખ એ જ લહું;
રાજ પૂછશે રામાધીન દશરથ વળી દુઃખથકી દીન

(દોહરા)

શું મુખ લઈ કહીશ કે કુમારને વનમાં,
પહોંચાડી આવ્યો સુખે ઘેર ધરી વનમાં ?

સમાચાર સુણતાં જ એ રાજા તૃણની જેમ,
તનને તજશે, મુજથકી એ જોવાશે કેમ ?

ઉર નવ ફાટ્યું પંક સમ ન રહ્યો પ્રીતમ નીર;
વિધિએ દીધું છે મને આ યાતના શરીર.

એમ વિલપતાં સચિવરથ પહોંચ્યો તમસા તીર,
મંત્રીએ વિનયે કર્યા વિદાય નિષાદ વીર.

પુરમાં પ્રવેશતાં થયો સુમંત્રને સંકોચ,
જાણે ગુરુ દ્વિજ ગાયને હોય હણી અણમોલ.

દ્રુમ નીચે બેસી દિવસ આખોયે ગાળ્યો,
સાંજે અવસર પુરતણા પ્રવેશનો આવ્યો.

અંધાર થતાં અવધમાં ધીરે કર્યો પ્રવેશ,
રથ દ્વાર ઉપર રાખતાં પહોંચ્યા રાજમહેલ.

સમાચારને સાંભળી ભેગા લોક થયા,
રથ અશ્વોને ઓળખી વ્યાકુળ છેક બન્યા.

કરા ઓગળે તાપથી તેમ બન્યા મૃતપાય,
બન્યા વિકળ પાણી ઘટ્યે જેવાં મીન બધાંય.

વ્યથિત થયો એ ખબરથી રાણીતણો નિવાસ;
લાગ્યું ભવન ભયંકર જાણે પ્રેતનિવાસ.

*

૧૮. દશરથનો દેહત્યાગ

(આખ્યાન)

પૂછે રાણી વ્યથિત થઈ, સચિવ શકે કાંઈ ન કહી;
સુણે ન શ્રવણ જુએ ના નેન, પૂછે સૌને નૃપ ક્યાં એમ.

દાસી વ્યથિત સચિવને લઈ કૌશલ્યાના ભવને ગઈ;
દેખાયા નૃપ ત્યાં કેવા, શશિ હો સુધારહિત એવાં.

આસન શયન વિભૂષણહીન પડ્યા ધરા પર મલિન સુદીન;
સ્વર્ગપતિત જન શોક કરે કરતા તેમજ શોક ખરે.

ક્ષણેક્ષણે કરતા અતિશોક જાણે બહુ સુખતણો લોક;
વદતા રામ રામ પ્રિય રામ, લક્ષ્મણ સીતા હે પ્રિય રામ !

(દોહરા)

સચિવે જયવચનો વદી પ્રેમે કર્યા પ્રણામ,
વ્યાકુળ નૃપ સુણતાં ઊઠી બોલ્યા ક્યાં છે રામ ?

(આખ્યાન)

ધર્યું સચિવને આલિંગન, મળ્યું ડૂબતાં આલંબન;
પાસે બેસાડી નૃપ એ વદ્યા અશ્રુ ભરતાં નયને.

સખા, કુશળ કહે રામતણું, વિરહ દુઃખ અતિઘોર ગણું;
સીતા લક્ષ્મણ રઘુવર ક્યાં, આવ્યાં અથવા છે વનમાં ?

કહ્યો એમણે છે સંદેશ ? ધીરજ રહી શકે ના લેશ;
રામ રૂપ ગુણ સ્વભાવશીલ સ્મરી નૃપ ઉરે પ્રગટી પીડ.

રાજ્ય કહી દીધો વનવાસ થયો તોય નવ હર્ષ વિષાદ;
તે સુતવિરહે ગયા ન પ્રાણ, પાપી મુજસમ કોણ મહાન ?

(દોહરા)

લક્ષ્મણ સીતા રામની મને લઈ જા પાસ,
નહિ તો વધુ ટકશે નહીં મારો સાચે શ્વાસ.

ફરીફરી પૂછી રહ્યા મંત્રીને નૃપ એ,
મારા પ્રિય પુત્રોત્તરો શો સંદેશો છે ?

જોઉં સૌને નેત્રથી કર તું એજ ઉપાય;
કહ્યું સુમંત્રે છે તમે પંડિત જ્ઞાની રાય !

(આખ્યાન)

વીર સુધીર ધુરંધર દેવ કરો તમે સજ્જનની સેવ;
જન્મ-મરણ સહુ સુખ-દુઃખ ભોગ, હાનિલાભ પ્રિય મિલન-વિયોગ,
કાળ કર્મવશ મળ્યા કરે, રાતદિવસ સમ સદા રહે.

દુઃખમાં રડે સુખે જડ હસે, ધીર ઉભયને સરખાં ગણે;
ઘૈર્ય ધરો કરતાં સુવિચાર, વિષાદને ત્યાગો તત્કાળ.

(દોહરા)

પ્રથમ વાસ તમસાતટે બીજો ગંગાતીર,
સ્નાન કરી જળ પર રહ્યા સીતા સહ બે વીર.

નિષાદરાજે સર્વની સેવા ખૂબ કરી;
શૃંગવેરપુરમાં કરી રાત પસાર બધી.

વડનું દૂધ પ્રભાતમાં મંગાવ્યું પ્રેમે,
રામ લક્ષ્મણે શિર કર્યો જટા મુકુટ કેમે.

નિષાદરાજે તે પછી સરસ મગાવી નાવ,
 બેસાડી સીતા પ્રથમ રાજ્યા શ્રીરઘુરાય.
 લક્ષ્મણ પણ શરયાપને પછી કરી તૈયાર,
 બેઠા નાવે રામની અનુમતિ તત્કાળ.

(આખ્યાન)

વિકળ મને દેખી રઘુવીર વદ્યા વચન મધુ ધરતાં ધીર,
 કરી પિતાને પ્રેમપ્રણામ પદપંકજ પકડી અભિરામ.
 કરજો અરજ, પિતા ન કદી ચિંતા કરશો મારી ઘડી;
 તમારી કૃપાથકી બધે વનપથમાં શુભ મંગલ થશે.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

અનુગ્રહ તમારો મેળવી પામીશ સુખ વનમાં સદા,
 આદેશ પાળી ફરી આવી મળીશ બધાંને કદા;
 જનની સકળ પરિતોષતાં કરજો અરજ નમતાં ઘણી,
 કરજો પ્રયત્ન સદાય એવા કુશળ રહે કોશલઘણી.

(દોહરા)

ગુરુને પ્રેમે પ્રણમતાં દેજો મુજ સંદેશ,
 પિતા વિષાદ કરે નહીં દો એવો ઉપદેશ.
 પુરજન પરિજનને સદા અરજ કહેજો એ જ,
 જેનાથી નૃપ હો સુખી હિતકારી મુજ તે જ.
 ભરતને મળી પ્રેમથી કહેજો મુજ સંદેશ,
 નીતિ ન તજવી રાજપદ પામીને પણ લેશ.

મન વાણી કર્મે પ્રજાહિત પાલન કરવું,
માત સકળ સરખી ગણી સેવક શુચિ બનવું.

માતતાત સ્વજનોતણી કરવી સેવા રોજ,
ધ્યાન પિતાનું રાખવું કરે ન મારો શોક

કટુ વચનો અનુજે કહ્યાં પણ રોકી એને,
સૂચના આપી રાખવા ગુપ્ત વચન કેમે.

વંદી સીતા બોલવા થઈ કશું તૈયાર,
વાણી વિરમી, આંખમાં આવ્યાં અશ્રુ અપાર.

નાવ ચલાવી નાવિકે સરિતામહીં પછી,
હૃદયમહીં મારા રહ્યું જાણે વજ્ર વસી.

(આખ્યાન)

કહું કેમ હું મારો ક્લેશ, જીવ્યો લઈ રામસંદેશ;
સચિવતણી વિરમી વાણી, વિષાદ હાનિ થઈ ઝલાનિ.

રાણી રહી વિલાપ કરી, વિપત્તિ વરસી ઘોર ખરી;
વિલાપથી દુઃખ દુઃખને થયું, ધૈર્ય ધૈર્યકેરું પણ ગયું,

(દોહરા)

કોલાહલ નગરે થયો સુણી હર્મ્યનો શોર,
વિહગવને રાતે પડ્યું જાણે કુલિશ કઠોર.

*

(આખ્યાન)

કંઠે પહોંચ્યા નૃપના પ્રાણ, મણિ વિણ વ્યાકુળ જાણે વ્યાલ;
વિકળ બની ઈન્દ્રિય સઘળી જળ વિણ સરસિજ રહ્યાં મરી.

દશરથને દેખીને મ્લાન અસ્ત થવા લાગ્યો છે ભાણ,
કૌશલ્યા જાણી બોલી ઘૈર્ય સરે ઉરને બોળી.

નાથ, સમજતાં કરો વિચાર, રામવિયોગ પયોધિ અપાર,
કર્ણધાર તમે, અવધ જહાજ, ચઢ્યો સકળ પ્રિય પથિક સમાજ.

ઘૈર્ય ધરો તો પહોંચે પાર, નહિ તો ડૂબે સહુ પરિવાર;
સીતા લક્ષ્મણ રામ ફરી મળશે ધારો સ્થૈર્ય જરી.

(દોહરા)

પ્રિયા શબ્દ સુણતાં નૃપે જોયું ખોલી આંખ,
દીન મીન જલબિંદુનો જાણે પામ્યું સાથ.

ઘૈર્ય ધરી રાજા વદ્યા સુમંત્ર, ક્યાં છે રામ ?
ક્યાં છે લક્ષ્મણ જાનકી, ક્યાં છે પ્રિય શ્રીરામ ?

રાજા વ્યથિત થઈ રહ્યા વિવિધ વિલાપ કરી,
યુગસમાન વીતી નહીં કેમે રાત વળી.

અંધ તપસ્વી શાપની સ્મૃતિ ત્યારે જાગી;
કૌશલ્યાને વર્ણવી વાર્તા વણમાગી.

(આખ્યાન)

બન્યા વિકલ કહેતાં ઈતિહાસ, રામ વિના ઘિક્ જીવનઆશ;
રાખી શું કરવું તનને પળાય જેથી ના પણને ?

રઘુકુળકંઠ પ્રાણપ્રિય રામ, તમારા વિના ના આરામ;
સીતા લક્ષ્મણ રઘુવર હે પિતા ચિત્તહિત જલધર હે !

(દોહરા)

રામરામ હે રામ કહી રામરામ હે રામ
રઘુવર વિરહે તન તજી રાજ ગયા સુરધામ.

*

૧૯. ભરત-શત્રુઘ્નના પ્રતિભાવ

(દોહરા)

ફળ જીવન ને મરણનું પામ્યા દશરથ એમ,
નિર્મળ યશ વ્યાપે નહીં પછી વિશ્વમાં કેમ?

જીવતાં મધુર વદનને રઘુવરનું જોયું,
રામવિરહથી મરણના સ્વરૂપને ધોયું.

શોકિત સૌ રાણી રડી કરતાં વિવિધ વિલાપ,
પડી ધરા પર રૂપ ગુણ બળનાં કરી વખાણ.

વિલાપ દાસી દાસ ને પ્રજાજનેય કર્યો,
આજ ભાનુકુળભાનુ ને ગુણનિધિ અસ્ત થયો.

કૈકેયીને ક્રોધથી દીધી સૌએ ગાળ,
એણે નેત્રવિહિન કર્યો સઘળો આ સંસાર.

વિલાપ કરતાં એમ ત્યાં વીતી રાત ગઈ,
આવ્યા જ્ઞાની મુનિવરો સૌ કરુણાર્દ્ર થઈ.

કહી વસિષ્ઠે ઓળખી અવસર મધુ ઈતિહાસ,
શોક શમાવ્યો રેલતાં નિજ વિજ્ઞાનપ્રકાશ.

*

(આખ્યાન)

તેલમહીં રાખી નૃપતન દૂત બોલાવી કહ્યાં વચન,
ભરત પાસ પહોંચી જલદી કહેજો ગુરુને જરૂર પડી.

સમાચાર નૃપમૃત્યુતણા ના કહેશો ત્યાં ધોર ઘણાં;
કહેજો ગુરુનો છે આદેશ વિલંબ કરશો ઉભય ન લેશ.

સુણતાં મુનિવરતણાં વચન દૂતે તરત જ કર્યું ગમન;
વાયુવેગને ધરતાં ગયા, લજ્જિત ગતિથી અશ્વ થયા.

(દોહરા)

અવધમાં થયો જ્યારથી અનર્થનો આરંભ,
ભરતને થતા ત્યારથી ત્યાં અપશુકન અનંત.

રાતે સ્વપ્ન વિચિત્રશાં દેખાતાં ભારે,
કોટિ કલ્પના કટુ થતી જાગૃતિમાં ત્યારે.

વિપ્ર જમાડી દાન દે; શિવ અભિષેક કરે,
શિવને પ્રાર્થી સ્વજનના સુખને રોજ ચહે.

એવા ભરત પાસ એ પહોંચી દૂત ગયા;
ગુરુનું અનુશાસન સુણી સત્વર સાથ થયા.

સ્મરી ગણેશ સમીરશા વેગવાન હયને,
હાંકી પાર કર્યાં વિવિધ શૈલ સરિત વનને.

શોક ઉરે આનંદ ના, પ્રતિપળ કરે વિચાર,
જઉં અવધમાં વિપળમાં ઊડીને તત્કાળ.

નિમીષ વર્ષ સમી ગઈ; પુરમાં થતાં પ્રવેશ.
અપશુકન થયા, કટુ સ્વરે બોલ્યા કાગ અનેક.

*

(આખ્યાન)

ખર શિયાલ બોલ્યાં પ્રતિકૂળ જગવી ભરત ચિત્તમાં શૂળ;
શ્રીહત સરસરિતા વનબાગ; લાગી નગરે જાણે આગ.

ખગ મુગ હય ગય દીન બન્યાં, રામવિયોગ કુરોગભર્યા,
નારીનર સહુ આર્ત થયાં, વૈભવ વંચિત છેક બન્યાં.

(દોહરા)

પુરજન બોલ્યાં ના કશું વંદી થયાં વિદાય,
ભરતે પૂછ્યું ના કશું, વિષાદ ભય મનમાંહી.

(આખ્યાન)

હાટવાટ જોયાં નવ જાય, લાગી સકળ નગરને લ્હાય;
ભરત આગમન વાત સુણી કૈકેયી અતિ મુદિત બની.

સજી આરતી સામે ગઈ, લાવી ભવને દ્વારે મળી;
દેખ્યો વ્યથિત સકળ પરિવાર વ્યાપ્યો સઘળો જાણે કાળ.

આગ લગાડી ભીષણ વને જેમ ભીલડી હર્ષિત બને,
હર્ષિત કૈકેયીનું મન હતું તેમ દવ વચ્ચે પણ.

(દોહરા)

ભરતે કુશળ કહ્યા પછી પૂછ્યું ક્યાં છે તાત,
સીતા ક્યાં છે રામ ને લક્ષ્મણ બંને ભ્રાત?

સુણતાં શબ્દો સ્નેહમય કપટજલ ભરી નેમ,
ભરત શ્રવણ મન શૂળસમ પ્રમદા બોલી વેણ.

(આખ્યાન)

સુધારી બધી લીધી વાત, મળ્યો મંથરાકેરો સાથ;
વિધિએ કાર્ય બગાડ્યું જરી, ભૂપતિ ગયા અમરપુરમહીં.

થયો ભરતને ગાઢ વિષાદ, હસ્તિ ડર્યો સુણતાં સિંહનાદ;
પિતા પિતા કરતાં પોકાર ઢબ્યા ધરા પર ત્યાં તત્કાળ.

અંતસમય ના શક્યો મળી, કથા શક્યો કાંઈ ન કરી;
તમે મને સોંપી ન ગયા રઘુપતિને લાવીને દયા.

(દોહરા)

મૃત્યુતણું કારણ કહે પિતાતણું મુજને;
શોક સ્પર્શ કરતો નથી કેમ લેશ તુજને ?

કહી કથા માટે પછી પ્રસન્નતાથી સર્વ;
કારણ પોતાને ગણી ભરત થયા અતિ સ્તબ્ધ.

રામ વનગમન સાંભળી પિતામરણ વિસર્યા;
ધા પર નમક લગાડતાં વદી તરત પ્રમદા.

શોક નૃપતિનો ના ઘટે; કર્યો પુણ્ય યશ ભોગ,
જીવન ધન્ય કરી ગયા અંતે છે સુરલોક.
તજી શોકને રાજ્યનો કર ઉત્તમ ઉપભોગ.

શબ્દ સુણી વ્યાકુળ બન્યા અતિશય રાજકુમાર,
પાકેલા ધા પર પડ્યો જાણે કે અંગાર.

ભરતે ધારી ઘૈર્યને છોડી શ્વાસ કહ્યું,
સર્વ પ્રકારે કુળ બધું તુજથી નષ્ટ થયું.

ઈચ્છા તારી પાપિણી હતી દુષ્ટ જો આમ,
મારી નાખ્યો તો નહીં જન્મ દઈ શું કામ ?

પણ પોષવા કાજ તેં કાપ્યું વૃક્ષ બધું,
જીવન દેવા મીનને જળ સોસ્યું સઘળું.

સૂર્ય વંશ, દશરથ પિતા, બંધુ અનુજ ને રામ,
પરંતુ જનની તું બની; બન્યા વિધાતા વામ.

ક્રમત ક્રમતિ, એ જ્યારથી તુજ પ્રાણે સ્થાપ્યો
પ્રાણ ત્યારથી કેમ ના તૂટી પડ્યો આખો ?

વરદાન અશુભ માગતાં વ્યથિત થયું મન ના ?
જીભ પડી ના, ના પડ્યા કીડા કે મુખમાં ?

(ઓપાઈ)

ભૂપે કેમ કર્યો વિશ્વાસ, વિધિએ અંતે કર્યો બુદ્ધિનાશ;
રહ્યું નારીગતિ કેરું ન જ્ઞાન, છળકપટ અઘ અવગુણખાણ.

રાજા સરળ સુશીલ ધર્મપ્રાણ સ્ત્રીના ચરિતથી પૂર્ણ અજાણ;
રામ પ્રાણસમાન ના પ્રિય એવો જગતમાં કોણ છે જીવ ?

રામ વેરી તને પણ લાગ્યા, માથે વાજાં અમંગલનાં વાગ્યાં;
હવે ઊઠ કરી મુખ કાળું, દૂર મારાથી જાય તો સાડું.

(દોહરા)

રામવિરોધી હૃદયથી પ્રગટ થયો હું કેમ ?
મુજ સમાન કો પાતકી ? વ્યર્થ વદું છું વેણ.

*

કુટિલતા સુણી માતાની ક્રોધે અંગ જલ્યાં,
શત્રુધ્નહૃદયની મટી આપોઆપ દયા.

વિવિધ વસ્ત્રભૂષણ સહિત આવી ત્યાં દાસી;
અગ્નિને મળી ધૃતતણી આહુતિ અવિનાશી.

લાત ખાંધ પર ક્રોધથી શત્રુઘ્ને મારી,
પડી ધરા પર મંથરા તરત જ પોકારી.

(ચોપાઈ)

તૂટી ખાંધ ને ફૂટયું કપાળ, તૂટયા દાંત, વહી રક્તધાર;
સારું કરતાં અશુભ ફળ આવ્યું, દૈવ, એવું તે મેં શું બગાડ્યું ?

એના શબ્દો સુણી ગ્રહી કેશ, ઘસડી શત્રુઘ્ને દાખવી દ્રેષ;
ભરતે ત્યારે છોડાવી એને; પહોંચ્યા કૌશલ્યા પાસે પ્રેમે.

(દોહરા)

મલિન વસ્ત્ર મુખ મ્લાન ને શરીર કૃશ દુઃખભાર,
કનક કલ્પવેલી હણી જાણે વને તુષાર.

કૌશલ્યા દોડી તરત દેખી ભરત સપ્રેમ,
બેશુદ્ધ બનીને ઢળી પણ નીચે જડ જેમ.

વ્યાકુળ ભરતે માતાના ચરણે ઢળી કહ્યું,
ક્યાં છે લક્ષ્મણ રામ ને સીતા પિતા સહુ ?

કેકેયીએ જગતમાં જન્મ જ લીધો કેમ,
જન્મી તો એ ના બની કેમ વાંઝણી જેમ ?

(ચોપાઈ)

પ્રિયજનરિપુ અપયશપાત્ર કુળકલંક કોણ અભાગ,
ત્રણે લોકે મારા સરખો અન્ય, કર્યો પુત્રસ્વરૂપે ઉત્પન્ન ?

પિતા સુરપુર રઘુવર વન, થયું અનર્થકારક મુજ તન;
બન્યો વાંસવને વહ્નિ જેવો દાહ દોષદુઃખનો ભાગી કેવો ?

(દોહરા)

કોમળ ભરતવચન સુણી ફરી ઉઠીને માત,
ભેટી ભાવે ભરતને ધન્ય સમજતાં જાત.

ભેટીને શત્રુધ્નને કૌશલ્યા સપ્રેમ,
સુખ પામી; મા રામની હોય ન એવી કેમ ?

(ચોપાઈ)

કહ્યું ભરતને ધીરજ ધારો, સમજી કુસમય શોકને ટાળો;
કાળકર્મની ગતિ કટુ જાણી લેશ અનુભવો ના હાનિ ઝાનિ.

થયા વિપરીત મુજથી વિઘાતા, રાખી જીવંત દુઃખ છતાં આ;
કોણ જાણે કે કરશે હજી શું, ગતિ વિધિ શેં સમજી શકું હું ?

(દોહરા)

પિતાવચન ભૂષણ વસન છોડીને રઘુવીર,
ચાલ્યા ખેદહરખ વિના ધારી વલ્કલચીર.

*

(આખ્યાન)

મુખ પ્રસન્ન, મન રંગ ન રોષ, ધરી સર્વવિધ સૌને તોષ,
ચાલી સીતા વનમાં સંગ, રામચરણરસ હતો અભંગ.

સુણતાં લક્ષ્મણ ચાલ્યા સાથ, સમજાવ્યા ખૂબ જ રધુનાથ,
તોપણ સમજ્યા લેશ નહીં, વિકલ્પ કોઈ રહ્યો નહીં.

સીતા લક્ષ્મણ રામ ગયા; હું ન ગઈ, મુજ પ્રાણ રહ્યા;
નયન સમક્ષ બધુંય બન્યું જીવે તોપણ તન ન તજ્યું.

આવે લેશ મને ના લાજ, રામસદૃશ સુતની હું માત;
જાણ્યો નવ જન્મ-મરણ ભેદ, ઉર મુજ શત વજ્રસમું છેક.

(દોહરા)

કૌશલ્યાના શબ્દથી સૌએ કર્યો વિલાપ,
રાજમહેલ બની ગયો જાણે શોકનિવાસ.

ભરત અને શત્રુઘ્ન પણ રહ્યા વિલાપ કરી,
કૌશલ્યાએ એમને સુંદર શીખ ધરી.

ભરતે સર્વે માતને વેદપુરાણ કથા,
કહી, શમાવી શુચિ સરળ વાણીથકી વ્યથા.

માત પિતા સુતને હણ્યે પાપ થાય છે જે,
ગોશાળા દ્વિજનગરનો નાશ કર્યાથી ને.

સ્ત્રીશિશુના વધથી વળી મિત્ર નૃપતિને ઝેર,
દેવામાં જે પાપ છે, થતાં વને કે ઘેર;

મનકર્મવચનથી થતાં કવિજન કહે અનેક,
નાનામોટાં પાપ સૌ પાતક તે પ્રત્યેક.

સંમતિ જો આ કામમાં મારી હોય જરાય,
માતા, તો લાગો મને ભલે કરાળ સદાય.

તજતાં હરિહર ચરણને ભજે ભૂતગણ ધોર,
ગતિ મળે મને તેમની જો સંમતિ હો મોર.

(ચોપાઈ)

વેચે વેદ, ધરમધેનુ દોહે, કરે યુગલી, નિંદાશબ્દો બોલે,
કપટી કુટિલ કલહપ્રિય ક્રોધી વેદવિદ્વષક વિશ્વવિરોધી;

લોભી લંપટ લોલુપ ન્યારા ઈચ્છે જે પરધન પરદારા,
પામું તે સૌની ગતિને નઠારી હોય સંમતિ જો એમાં મારી.

જે ના સત્સંગના અનુરાગી, પરમાર્થવિમુખ ને અભાગી,
ભજે નરતન પામી ના હરિને માણે હરિહર યશ ના જરીયે;

છોડી શ્રુતિને ભળતા ચીલે ચાલે જગને ઠગતાં ઠગના વેશે મ્હાલે;
ગતિ તેમની શિવ મને દેજો, જાણ્યો ભેદને જો મેં પહેલો.

(દોહરા)

સરળ સહજ સતવચનને ભરતનાં સુણી માત,
બોલી, તનમનથી તમે પ્રિય રઘુપતિને સાચ.

(ચોપાઈ)

રામ પ્રાણના પ્રાણ તમારા, તમે રઘુપતિના પ્રાણપ્યારા;
 વિધુ વિષને વરસે હિમ આગ કરે જળચર જળની ના માગ,
 છૂટે મોહ ના મળવાથી જ્ઞાન તોય પ્રતિફળ રામથી પ્રાણ,
 થઈ શકશે સ્વપ્ને ના તમારો એવો અભિપ્રાય સાચે અમારો.
 કહેશે સંમતિ આમાં તમારી મળશે ગતિ શાંતિ તેને ના સારી.
 આપ્યું કૌશલ્યાને આલિંગન, ઝરવા દૂધ લાગ્યું એને સ્તન;
 એમ કરતાં કઠોર વિલાપ વીતી ગઈ બેઠે બધી રાત.
 ત્યારે વસિષ્ઠ ને વામદેવ આવ્યા, મંત્રી મહાજનને બોલાવ્યા;
 આપ્યો ઉપદેશ ભરતને ન્યારો મુનિએ સમયને જોઈને સારો.

(દોહરા)

ધીરજ ધરતાં કાર્યને કરવા યોગ્ય કરો;
 ભરતે ગુરુવચનો સુણી કર્યો વિચાર ખરો.
 વેદોક્ત રીતે નૃપતિને પછી કરાવી સ્નાન,
 બનાવડાવ્યું તરત ત્યાં પરમ વિચિત્ર વિમાન.
 ભરતે સર્વે માતને વહિથી વાળી,
 રામમિલનની એ રહી આશાથી ન્યારી.
 ચંદન અગર અનંત ને આવ્યાં દ્રવ્ય અપાર;
 ચિતા રચી સરયૂતટે જાણે સુરપુરદ્વાર.

દાહક્રિયા સઘળી કરી અંજલિ અર્પી તેમ,
ક્રિયા કરી દસ દિવસની ભરતે ત્યાં સપ્તેમ.

શ્રુતિસ્મૃતિ સર્વ પુરાણના મતને ધ્યાન ધરી,
મુનિવરના આદેશનું પાલન પૂર્ણ કરી.

કર્ચુ તે મુજબ ઘેનુ ને હય ગજ વાહન દાન,
દીધાં ભરતે સર્વનું કરવાને કલ્યાણ.

સિંહાસન ભૂષણ વસન અન્ન ધરા ધન ધામ,
પ્રાપ્ત કરી ભૂદેવ સૌ બની ગયા કૃતકામ.

*

૨૦. મુનિનો ઉપદેશ

(આખ્યાન)

પિતાકાજ જે ભરતે કર્યું કર્મ અસાધારણ તે ઠર્યું;
મુનિએ શોધી શુભ દિન એક મંત્રી મહાજન તેડ્યા નેક.

નીતિ ધર્મમય વચન કહ્યાં, ભરતકાજ એ હિતકર થયાં;
કૈકેયી દશરથની વાત વળી વર્ણવી કરુણા સાથ.

(દોહરા)

વાત રામ ગુણ શીલ ને સ્વભાવની કરતાં,
શરીર રોમાંચિત બન્યું, અશ્રુ તરત ટપક્યાં.

લક્ષ્મણ સીતા સ્નેહની પ્રશસ્તિ ખૂબ કરી,
સ્નેહમગ્ન શોકિત બન્યા પ્રાજ્ઞ વસિષ્ઠ વળી.

સુણો ભરત ભાવિ પ્રબળ, વદ્યા વ્યથિત મુનિનાથ,
હાનિ-લાભ જીવન-મરણ યશ-અપયશ વિધિ હાથ.

(આખ્યાન)

કોને આખર દેવો દોષ, કોના પર કે કરવો રોષ;
કરો વિચાર વિમળ મનમાંઘ, શોકયોગ્ય ના નૃપતિ જરાય.

શોકયોગ્ય દ્વિજ વેદવિહીન, ધર્મવિમુખ વિષયમહીં લીન;
નૃપ નીતિથકી છેક અજાણ પ્રજા ન માને પ્રાણસમાન.

વૈશ્ય કૃપણ સ્વાર્થી ધનવાન અતિથિ સ્નેહ શિવભક્તિ અજાણ;
કરે વિપ્રનું જે અપમાન મુખર માનપ્રિય કરે ગુમાન,
શોકયોગ્ય શૂદ્ર કહ્યો તે; નૃપતિ શોકને યોગ્ય ન છે.

શોકયોગ્ય પતિવંચક નાર કુટિલ કલહપ્રિય સ્વેચ્છાચાર;
ગુરુને બટુક જે ન અનુસરે શોકયોગ્ય નિજ વ્રતથી ચળે.

(દોહરા)

શોક યોગ્ય જન મોહવશ કરે કર્મપથ ત્યાગ;
યતિ પ્રપંચરત તેમ જે વિગત વિવેક વિરાગ.

(આખ્યાન)

વાનપ્રસ્થી તે શોકને જોગ તજી તપને જે ભોગવે ભોગ;
વળી પિશુન અકારણ ક્રોધી જનની જનક ગુરુ બંધુ વિરોધી.

શોક યોગ્ય કરતા અપકાર નિર્દય તનપોષક વિકરાળ;
છોડી છળ ના હરિજન થાય શોક તેમનો ભલે કરાય.

શોક યોગ્ય ના કોશલરાય ભુવન ચતુર્દશ પ્રગટ પ્રભાવ;
થયા નથી, છે ના, ના થશે, દશરથ સમ નૃપ ભરત કશે.
વિધિ હરિહર સુરપતિ દિગપાલ ગાય બધા ગુણ બનતાં ન્યાલ.

(દોહરા)

જેના લક્ષ્મણ રામ ને સુત શત્રુઘ્ન તમે,
કહી શકીએ શ્રેષ્ઠતા તેની કેમ અમે ?

*

રાજા બડભાગી બન્યા સર્વપ્રકાર ખરે,
વિષાદ કરવાથી નહીં હેતુ કશોય સરે.

રાજપદ ધર્યું નૃપતિએ તમને, શોક તજો,
વચન સત્ય કરવા તમે આજ્ઞાને જ ભજો.

વચન હતું પ્રિય નૃપતિને, પ્રાણ હતો પ્રિય ના;
વચનકાજ રઘુનાથને તજ્યા, તજ્યું તન હા !

પિતાવચનને પાળવા માતાને મારી,
પરશુરામની એ કથા પ્રસિદ્ધ છે ન્યારી.

યયાતિપુત્રે જનકને યૌવનદાન કર્યું;
પાપ ન લાગ્યું એમને, યશનું દાન મળ્યું.

પિતાવચન પાળે તજો યોગ્યાયોગ્ય વિચાર,
સુખ યશ પામી જાય તે અમરલોકને દ્વાર.

*

(આખ્યાન)

સત્ય વચન નૃપકેરાં કરો, પાળી પ્રજા શોક પરહરો;
નૃપ સુરપુર પામે પરિતોષ, તમને મળે યશ; નહીં દોષ.

વેદવિદિત સૌને છે માન્ય, પિતા કરે રાજતિલક દાન;
ગ્લાનિ તજીને રાજ્ય કરો, શ્રેયસ્કર મુજ વચન ગણો.

સુખી થશે સીતા ને રામ ઉચિત સમજશે સુણી તમામ;
સુખી થશે માતા સૌ પછી મુદિત પ્રજાને પેખી બધી.

તમારો તથા રામતણો સંબંધ જાણે ગાઢ ઘણો,
તે તો શુભ જ બધું ગણશે, અપયશ ના તમને ધરશે.

(દોહરા)

પાછા ફરતાં રામને રાજ્ય ધરી દેજો,
સુરદુર્લભ સેવાતણા લહાવાને લેજો.

સચિવે વંદીને કહ્યું, ગુરુઆજ્ઞા પાળો,
રામ મળે ત્યારે ભલે પથ ગ્રહજો ન્યારો.

કૌશલ્યા ધીરજ ધરી કહેવાને લાગી,
ગુરુની આજ્ઞા પાળવી શંકાને ત્યાગી.

હિતકારી આજ્ઞા ગણી તજી દો બધો ખેદ,
જાણી કોણ શકે કહો ગહન કાળનો ભેદ ?

રામ વને, સ્વર્ગે પિતા, કાયર કેમ બનો;
 પરિજન માત પ્રજાતણા છો અવલંબ તમો.
 વિધિને વામ ગણી વળી કઠોર સમજી કાળ,
 પ્રજાતણું પાલન કરો ઘૈર્ય ધરી તત્કાળ.
 ગુરુના શબ્દો સચિવનાં તેમજ અભિનંદન,
 વાણી કૌશલ્યાતણી બની ગઈ ચંદન.

*

૨૧. ભરતની ભાવના

(દોહરા)

ભરતે અશ્રુ વહાવતાં સીંચ્યો વિરહ સપ્રેમ;
 પ્રજા ભાવભર ભરતના વખાણ ન કરે કેમ ?
 ઘૈર્ય ધરી કર જોડતાં અમૃતમય વચને,
 ભરતે કહ્યું મળ્યો મધુર ગુરુ-ઉપદેશ મને.
 પ્રજા સચિવને માતને માન્ય એ જ ઉપદેશ,
 અનુસરવામાં એહને ઘટે વિલંબ ન લેશ.

(આખ્યાન)

માત-તાત ગુરુ સ્વામી વાણી સુણવી મુદિત મને હિત જાણી;
 ઉચિત અનુચિતનો કર્યો વિચાર ધર્મ જાય, મળે પાપ અપાર.
 ધરી શિખામણ એ જ તમે જેથી મંગલ મળે મને;
 તોપણ થતો નથી પરિતોષ, સ્પષ્ટ કહું છું છોડી રોષ.

પ્રાર્થના સુણી મારી લો, સમુચિત ઉત્તર અંતે દો;
દુઃખી દોષગુણ ગણે ન સંત, ક્ષમા કરો અપરાધ અનંત.

(દોહરા)

રામ વને, સ્વર્ગે પિતા; કરવા કહેતા રાજ,
એથી મુજ કલ્યાણ કે થશે તમારું કાજ ?

હિત મારું તો રામની સેવામાં જ રહ્યું,
માત કુટિલતાએ ખરે એને હવે હર્યું.

સીતા લક્ષ્મણ-રામને જોવા ન મળે તો,
શોકમૂળ સામ્રાજ્યનું મૂલ્ય ન દીસે કો.

(આખ્યાન)

વ્યર્થ વસન વિણ ભૂષણ ભાર, વ્યર્થ વિરતિ વિણ બ્રહ્મવિચાર;
વ્યર્થ રુગ્ણ તનને બહુ ભોગ, વ્યર્થ ભક્તિ વિણ જપ કે યોગ.
જીવ વિના સુંદર તન વ્યર્થ તેમ રામ વિણ જીવન વ્યર્થ.

(દોહરા)

આજ્ઞા આપો કે હવે જાઉં રામની પાસ,
એ જ વાતમાં દીસતું કલ્યાણ મને ખાસ.

મુજને નૃપ કરતાં તમે મંગલ ભલે ચહો,
સ્નેહવશ બન્યા જડસમા એથી એમ કહો.

કૈકેયીસુત કુટિલમતિ રામવિમુખ ગતલાજ,
મને અધમને અર્પતાં રાજ ચહો સુખ આજ.

સત્ય કહું છું, સાંભળો સર્વ કરી વિશ્વાસ,
ધર્મપરાયણ રાજવી આદર્શ કહ્યો ખાસ.

દુરાગ્રહ કરીને મને તમે આપશો રાજ,
પૃથ્વી તો સઘળી જશે રસાતલમહીં આજ.

(આખ્યાન)

મુજસમાન કો પાપનિવાસ જેને કાજ મળ્યો વનવાસ;
રાયે દઈ રામને વન કર્યું વિયોગે સ્વર્ગગમન.

અનર્થહેતુ ખરે શઠ હું, સુણું વાતને સકળ હજુ;
રઘુવર વિના વિલોકી વાસ થાય નહીં જીવનનો નાશ.

વિષયરસે છે રત મુજ પ્રાણ લોલુપ ધરે ભોગ ભૂધ્યાન;
થયું હૃદય મુજ છેક કઠોર બન્યું કુલિશ કરતાંયે ઓર.

(દોહરા)

કાર્ય કઠિન કારણથકી, તેથી દોષ ન મોર;
વજ્ર અસ્થિથી શૈલથી લોહ કરાળ કઠોર.

*

કેકેયીથી પ્રગટ આ તનમાં પ્રેમ કરી,
પામર પાપી પ્રાણ ના ગયા હજુય મરી.

પ્રિયના વિરહમહીંય એ પ્રિય લાગે છે પ્રાણ;
હજુ તો કોણ કહી શકે કેવી મળશે લ્હાણ !

લક્ષ્મણ સીતા રામને આપી વન પ્રેમે,
પતિને સ્વર્ગે મોકલી સાધ્યું હિત કેમે.

અપયશ ને વૈધવ્યની પોતે લ્હાણ લઈ,
શોક ભીતિ સંતાપની સૌને ભેટ દઈ,

મુજને સુંદર રાજ્ય ને યશ-સુખ દાન કરી,
કૈકેયીએ સર્વને શાંતિ અનંત ધરી.

તમે રાજગાદી ધરો એથી ઉત્તમ શું ?
મારે માટે જગતમાં ના જ અયોગ્ય કશું.

વાત વિધાતાએ જ છે મારી સર્વ રચી,
પ્રજા પંચ શાને કરો સ્વલ્પ સહાય પછી ?

ગ્રહો ગ્રહોએ, વાયુવશ, પડ્યો વીંછીનો માર,
પાય એહને વારુણી એ કેવો ઉપચાર ?

કૈકેયી સુતકાજ જે જગમાં યોગ્ય હતું,
ચતુર વિધાતાએ મને સમજી તે જ ધર્યું.

પરંતુ દશરથપુત્ર ને રઘુપતિનો લઘુ ભ્રાત,
વિધિએ વ્યર્થ બનાવતાં અમંગલ કરી જાત.

રાજતિલકકાજે કહો પરંતુ શું કહું હું;
રુચિ અનુસાર વદે બધાં, ઉત્તર આપું શું ?

કોણ કહેશે ઉચિત કે બધું થયું છે કામ,
મુજ સિવાય કો પ્રાણપ્રિય જેને નવ છે રામ ?

પરમ હાનિમાં સર્વને મોટો લાભ જણાય;
દોષ નથી કોઈતણો, અશુભ દિવસ સઘળાય.

સંશય શીલ સ્નેહવશ યોગ્ય જ તમે કહો,
કૌશલ્યા અતિસરળ ને છે પ્રેમાળ અહો.

દેખી મારી દીનતા સ્નેહવશ થઈ એ,
સહજપણે જ સુયોગ્ય ને મીઠાં વચન વદે.

ગુરુ વિવેકસાગર સમા, જગ આખું માને,
કરમાં બોરસમાન એ ગતિ સૌની જાણે.

એ પણ કરવા તિલકને મને થયા તૈયાર,
થતાં વિમુખ વિધિ સૌ થતાં વિમુખ ન લાગે વાર.

*

(આખ્યાન)

જગત કહેશે મને ખરાબ એવો ભય ના મને જરાય;
શોક નથી પરલોકતણો, ધૃષ્ટતા ભલે છેક ગણો.

દિલમાં દાવાનલ છે એક, પીડિત થયાં ખરેખર છેક,
મારે લીધે સીતારામ, વનમાં વસ્યાં બની કૃતકામ.

(દોહરા)

શ્રેષ્ઠ લાભ તો લક્ષ્મણે જીવનનો લીધો,
સર્વ તજીને રામના અનુગ્રહને પીધો.

જન્મ મહારો રામના વનને કાજ થયો,
કમભાગી મુજને વિરલ લ્હાવો એ જ મળ્યો.

સૌને વંદીને કહું દૈન્ય પરમ મારું,
રામમિલન વિણ દર્દ ના દૂર થશે સારું.

*

(તોપાઈ)

મારા દિલમાં લાગી ગઈ લ્હાય, સૂઝે અન્ય હવે ના ઉપાય;
મને રઘુવર વિના કોણ જાણે, જઉં મળવા માટે પ્રાતઃકાળે.

જોકે દુષ્ટ છું હું અપરાધી, મારે લીધે થઈ આ ઉપાધિ,
તોય શરણે જોઈ ક્ષમા કરશે કૃપાપાત્ર અધિક મને ગણશે.

શીલ સંકોચ સ્નેહના ધામ દીનબંધુ કૃપાળુ છે રામ;
બન્યો પ્રતિકૂળ તોપણ બાળ દાસ, રાખશે મારી સંભાળ.

તમે સમજીને મારું કલ્યાણ આપો આજ્ઞા કરું કે પ્રયાણ;
સુણી વિનય મને દાસ જાણી આવે રામ પાછા રાજધાની.

(દોહરા)

કુમાતથી જન્મ્યો ખરે હું શઠ સદા સદોષ,
તજશે નિજ જાણી નહીં, છે રઘુવીર ભરોસ.

ભરતવચન સૌને ગમ્યાં, અતિસુખકર લાગ્યાં,
રામસુધામાં સ્નેહને ન્હાઈ સૌ જાગ્યાં.

*

(ચોપાઈ)

માતા મંત્રી ગુરુ પુર નરનાર બન્યાં પ્રેમથી વિકળ અપાર,
કરવા લાગ્યા ભરતનાં વખાણ, પ્રેમપૂર્ણ તમારો છે પ્રાણ
તમે વચનો કાં આવાં વદો ના, પ્રિય રઘુવરને કેમ ગણો ના;
જોશે શંકાની નજરે જે તમને માતા કૈકેયીને લીધે સ્વપ્ને
કરશે સો કલ્પ નરકનિવાસ પીડા ભોગવતાં તે ખાસ;
મણિ નાગના અવગુણ ના લે, દુઃખ દૈન્ય ને વિષને હરી લે.

(દોહરા)

વનમાં ચાલો જ્યાં વસે સર્વ તજીને રામ;
શોકસિંધુ ડૂબેલને તમે ધર્યો વિશ્રામ.

*

(ચોપાઈ)

થયો સૌને આનંદ અપાર, સુણી મેઘના શબ્દ રસાળ,
બને ચાતક મોર પ્રસન્ન તેમ નાચી રહ્યાં સૌનાં મન.
કરી ભરત ને મુનિને પ્રણામ સઘળા પુરજને કીધું પ્રયાણ;
ધન્ય ભરતનું જીવન જગમાં, કરવા લાગ્યા પ્રશંસા સૌ પથમાં.
સઘળા કરવાને લાગ્યા તૈયારી; કોણ તકને ચૂકે એવી ન્યારી;
રાખ્યા ધરના રક્ષણકાજ જેને લાગ્યું જીવન દુઃખમય તેને.

(દોહરા)

જલે સમૃદ્ધિ સદન સુખ સુહૃદ માત ને તાત,
રામમય થવા કાજ જે સ્વલ્પ કરે ન સદાય.

*

૨૨. રામને મળવાની તૈયારી

(ચોપાઈ)

સજ્યા વાહન હરખની સાથે સૌએ કરવા પ્રસ્થાન પ્રભાતે;
કર્યો ભવનમાં ભરતે વિચાર પુર ગજ અશ્વ ભવન ભંડાર.

સઘળી સંપત્તિ રઘુવરકેરી, ઘટે રક્ષવી એને અનેરી;
એને રક્ષા વિના જઉં છોડી થાય મંગલ તો નવ કોટી;

કોહ સ્વામીનો પાપભંડાર, કરે દાસ નહીં કદીકાળ.
દોષ કોટિ ભલે કોઈ આપે હિત સ્વામીનું સેવક સાધે.

(દોહરા)

વ્યવસ્થા કરી નગરની રાખી રક્ષકને,
કૌશલ્યા પાસે જઈ નીતિકુશળ ભરતે.

વ્યથિત માતને જાણતાં શિબિકા તેમજ અન્ય,
તૈયાર કર્યા વાહનો સુખદાયક અતિધન્ય.

ચકવા-ચકવી જેમ સૌ નગરતણાં નર-નાર,
વિચારતાં ઉત્સુક બની ક્યારે પડે સવાર.

રાત અનિદ્રામાં વીતી પ્રગટયું પુનિત પ્રભાત,
ત્યારે બોલાવ્યા તરત ભરતે સચિવ સુજાણ.

(ચોપાઈ)

લીધો રાજતિલકનો સામાન, કહ્યું ઉત્સાહને ભરી પ્રાણ,
મુનિ રઘુપતિને રાજ્ય દેશે, રામ વનમાં માનીને રાજ્ય લેશે.

રથ અશ્વ હસ્તિને તૈયાર કર્યા સચિવે વંદીને તત્કાળ;
ચાલ્યા મુનિ અગ્નિહોત્રની સાથે લઈ રથમાં અરુંધતી આગે.

તપ તેજના ભંડાર જેવા ચાલ્યા વિપ્ર વાહને ચઢી કેવા;
ચાલ્યા રથને સજીને લોક તજી ચિત્રફટ પ્રતિ શોક

(દોહરા)

સુંદર શિબિકા પર ચઢી સૌ ચાલી રાણી,
વર્ણન કેમ કરી શકે એ સૌનું વાણી ?

સોંપી પુર શુચિ દાસને, સાદર કરી વિદાય,
સીતારામ સ્મરી વને ચાલ્યા બંને ભાઈ.

*

(ચોપાઈ)

દર્શન માટે આતુર નરનારી તાકે તરસ્યાં પ્રાણી જેમ વારિ;
રામ હોવાથી વનમાં ન્યારા બંધુ બંને ચાલ્યા પગપાળા

લોકો એમનો નેહ નિહાળી ચાલ્યા પગપાળા વાહન ત્યાગી;
કહ્યું કૌશલ્યાએ ત્યારે પ્રેમે પહોંચી ભરત પાસે જઈ કેમે.

તમે ચાલશો જો પગપાળા, ચઢશે કોઈ રથે તો ના ન્યારા;
થશે વ્યથિત બધો પરિવાર, શક્તિ તનમાં રહી ના લગાર.

માટે બંને રથમાં જ વિરાજો, એથી પુરજન પાસે ના લાજો.

(દોહરા)

આજ્ઞા માની માતની ચરણોમાં નામી,
રથ પર બેઠા માર્ગમાં એ બંને ભાઈ.

પ્રથમ દિને તમસાતટે સૌએ કરી નિવાસ,
બીજે દિવસે ગોમતી તીરે કીધો વાસ.

કોઈ એક વખત જમ્યાં કોઈ પય ફળ સાથ,
ભૂષણભોગ તજી કર્યા વ્રત રઘુવરને કાજ.

સઈ તટે રાતે રહી ચાલ્યાં સર્વ સવાર,
શૃંગવેરપુર પહોંચતાં ગુહને થયા વિચાર.

*

ર૩. ગુહના વિચાર

(ચોપાઈ)

શાને વનમાં ભરત આ જાય, મનમાં લાગે કપટનો ભાવ;
હોત ના જ કુટિલતા મનમાં, સેના સહિત આવત ના વનમાં.

માગે લક્ષ્મણ રામને મારી કરવા રાજ્ય નિષ્કંટક ભારી;
લાગ્યું પ્રથમ કલંક જ ત્યારે, જીવહાનિ થવાની અત્યારે.

દેવદૈત્ય યુદ્ધે ચઢી આવે તોય રઘુપતિ પાસ ના ફાવે;
નવ ભરત કરે કેમ આમ, ફળે વિષની વેલીમાં સુધા ન.

(દોહરા)

નિજ પરિચારકને કહ્યું બનવા ગુહે સચેત,
ડુબાડવા નૌકા બધી ઘાટ રોકવા છેક.

સજ્જ બનીને ઘાટને સઘળા રોકી દો,
મારીને મરવાતણાં સજી સાજને લો.

જીવતાં કરી ભરતનો પ્રેમે હું પ્રતિકાર,
થવા નહીં કેમે દઉં ગંગાકેરી પાર.

(ચોપાઈ)

સમરે મરણ ગંગા નદીતીર, રામકાર્ય ક્ષણભંગુર શરીર;
ભરત ભાઈ ને નૃપ હું દાસ, મૃત્યુ ભાગ્યે મળે એવું ખાસ.

સ્વામીકાજે લડી લઈ રણમાં, યશને ફેલાવીને ત્રિભુવનમાં
પ્રાણ ત્યાગીશ રઘુપતિ માટે, હશે મોદક મારા બંને હાથે.

જેની ગણના ના સાધુસમાજે, જેનું સ્થાન ના ભક્તોમાં રાજે,
જીવે વ્યર્થ તે ભાર બનીને જનની યૌવન વનને હણીને.

(દોહરા)

વિગત વિષાદ નિષાદ ધરી સૌને એમ ઉમંગ,
કવચ બાણ ધનુને સજી સ્મરતાં રામ તુરંત.

બોલ્યા, કાયર યુદ્ધમાં કોઈ ના બનશો;
અવસર આવ્યો, શૌર્યથી શત્રુને હણશો.

*

(ચોપાઈ)

ચાલ્યા વંદી બધાએ નિષાદ સુણી સમરનો શુરવીર સાદ;
સ્મરતાં રામનાં ચરણકમળને બાંધી ભાથાં સજ્યાં ધનુશરને.

અંગે કવચ મસ્તકે લોહટોપ, ફરસી ભાલા બરછીને અમોલ,
ચાલ્યા સૈનિકો તલવાર ધારી દોટ મૂકી જાણે નભમાં ન્યારી.

સાજ તેમ સમાજ સજીને ચાલ્યા વંદના ગુહને કરીને;
સઘળા સુભટને યોગ્ય ગણીને ગુહે સન્માન્યા નામ લઈને

(દોહરા)

ગભરાશો ના, આજ છે મારું મોટું કામ;
સુભટ સરોષ વદ્યા, અમે કરશું કાજ તમામ.

તમારા બળે રામના વળી પ્રતાપે નાથ,
ભરતસૈન્ય હણશું અમે રથ હય સૈનિક સાથ.

પાછી પાની જીવતાં કદી કરીશું ના,
રુંડમુંડમય ¹ મેદિની સર્વ કરીશું આ.

જોઈ સેના યુદ્ધનાં વિવિધ વગાડ્યાં ઢોલ;
છીંક થઈ ત્યાં શકુનની ડાબી બાજુ અમોલ.

¹ રુંડમુંડમય - ઘડ તથા માથાથી ભરેલી

વૃદ્ધે શકુન વિચારતાં કહ્યું, યુદ્ધ નહિ થાય;
મળો ભરતને; રામને મનાવવાને જાય.

ગુહે કહ્યું, સહસા કરી કામ મૂર્ખ પસ્તાય;
ઓળખ્યા વિના ભરતને યુદ્ધે હાનિ જ થાય.

યોદ્ધા રોકો ઘાટને, જાણું ભેદ જઈ;
મિત્રમધ્ય અરિભાવને જાણું ભરત મળી.

સ્વભાવ સુંદર દેખતાં લઈશ સમજી સ્નેહ;
છુપાવ્યા છુપાય ના કદી વેર કે નેહ.

સામગ્રી ઉપહારની ગુહે કરી તૈયાર,
કંદમૂળ ફળ વિહગ ને સુંદર હરણ અપાર.

ભોઈ પાસે પુષ્ટ ને સૂકા મીનતણા,
ભારા મંગાવ્યા; થયા માર્ગે શકુન ઘણા.

*

૨૪. ભરત તથા ગુહ

(ચોપાઈ)

દેખી મુનિને કહી નિજનામ કર્યા દૂરથી દંડપ્રણામ;
મુનિએ અર્પી શુભાશિષ એને કહ્યું ભરતને સમજાવી સ્નેહે.

રામમિત્ર જાણી રથત્યાગ કરી ભરત ચાલ્યા સાનુરાગ;
ગુહે ગ્રામ કુળ નામ કહીને કરી વંદના સ્પર્શી મહીને.

(દોહરા)

દંડવત કર્યા તો ધર્યું ભરતે આલિંગન,
જાણે કે લક્ષ્મણ મળ્યા; એવા પ્રેમમગન.

(ચોપાઈ)

ભેટ્યા ભરત ભરી અતિપ્રીત, રુચી સૌને એ સ્નેહની રીત;
ધન્ય ધન્ય ધ્વનિ દેવે કીધા, સ્નેહે વરસાવી સુમનોને દીધાં.

લોકવેદમાં જે નીચ પ્રાણ, કરવું જેના છાયાસ્પર્શે સ્નાન,
એને ભરતે અર્ધ્યું આલિંગન લઈ રોમાંચથી પૂર્ણ તન.

રામ બોલી બગાસું જે ખાત તેની પાસે પાતક ના જાય,
ભેટ્યા રામ છે ગુહને તો પ્યારે, કર્યો કુળ સાથે પાવન ત્યારે.

પડે કર્મનાશા નદી ગંગે છતાં કોણ ચઢાવે ના અંગે ?
ઉલટું નામ જપી પ્રેમપ્રાણ બન્યા વાલ્મીકિ બ્રહ્મસમાન.

(દોહરા)

સ્વપચ,² શબર, ખસ યવન જડ પામર કોલકિરાત,
રામ કહી પાવન પરમ થાય જગે વિખ્યાત.

એમાં અચરજ લેશ ના; યુગયુગની એ રીત,
રામે દીધી શ્રેષ્ઠતા જેણે બાંધી પ્રીત.

રામનામ મહિમા કહી દેવો એમ રહ્યા,
સુણી અવધના લોક સૌ સુખી કૃતાર્થ થયા.

² સ્વપચ - ચાંડાળ

*

(ચોપાઈ)

મળી ભરતે ગુહને સપ્રેમ પૂછયા કુશળ સુમંગલ ક્ષેમ;
દેખી ભરતનાં શીલ ને સ્નેહ બન્યો તરત નિષાદ વિદેહ.

વધ્યો સ્નેહ સંકોચ આનંદ, રહ્યો જોઈ એકીટસે અંગ;
ધરી ધીરજ કરતાં પ્રણામ બોલ્યો હાથ જોડી અભિરામ.

પેખી પદને કુશળમૂળ ન્યારાં પામ્યો શાશ્વત કુશળને મારા;
આપ પ્રભુના પરમ અનુગ્રહથી કોટિ કુળનું મંગલ આજ ક્ષણથી.

(દોહરા)

સમજી મુજ કુળકૃત્યને પ્રભુમહિમા જોઈ,
જે ન ભજે રઘુનાથપદ વિધિવંચિત સોઈ.

કપટી કાયર કુમતિ કે કુજાતિ લોકબહાર,
વેદવિરોધી મેં કર્યો રામચંદ્રને પ્યાર.

રામે મુજને ત્યારથી પોતાનો કીધો,
ભુવનતણો ભૂષણ કરી લ્હાવ પરમ દીધો,

પ્રેમ વિનયને દેખતાં મળ્યા પછી શત્રુધ્ન;
રાણીને વંદન કર્યાં ગુહે બની કૃતકૃત્ય.

રાણીએ આશિષ ધરી લક્ષ્મણસમ માની,
સો લાખ વરસ જીવજો જ્ઞાની ને દાની.

પુર નરનારી નીરખતાં ગુહને સુખી થયાં,
જોઈ જાણે પ્રેમથી લક્ષ્મણને જ રહ્યાં.

બોલ્યાં, લ્હાવ ખરેખરો ગુહે જ છે લીધો,
આશ્લેષ પરમ એહને રઘુપતિએ દીધો.

મોટાઈ નિજ ભાગ્યની સુણતાવેંત નિષાદ,
મુદિત મને સૌને લઈ ચાલ્યો તજી વિષાદ.

પામીને સંકેતને સેવકે કર્યાં સ્થાન,
ઘરમાં વનમાં બાગમાં વૃક્ષ જળાશય પાસ.

*

૨૫. શૃંગવેરપુરમાં

(દોહરા)

શૃંગવેરપુર પેખતાં પ્રેમ પરમ પ્રગટ્યો,
શિથિલ થયાં અગાંગ સૌ, ભાવ થયો અદકો.

નિષાદને ટેકો દઈ ઊભા રહ્યા કેવા,
શરીર ધાર્યું પ્રેમ ને વિનયે હો એવા.

(ચોપાઈ)

લઈ ભરતે સેનાને સંગ જોઈ જગપાવની શુચિ ગંગ;
રામઘાટને કીધા પ્રણામ હર્ષે જાણે મળી ગયા રામ.

વંદી મુદિત બન્યાં નરનારી વારિ પરબ્રહ્મમય ત્યાં નિહાળી;
કરી મજ્જન માગ્યું કર જોડી, રામપદમાં હો પ્રીત ન થોડી.

કહ્યું ભરતે સુરસરી તારી રેણુ સૌને સુખદ સેવકસુરધેનુ;
હાથ જોડી વર માગું એ જ સીતારામનો સહજ સ્નેહ.

(દોહરા)

સ્નાન કરી ભરતે અને પામી ગુરુઆદેશ,
સ્નાતા માતાને લઈ આવ્યા અન્ય પ્રદેશ.

મુકામ જનતાએ કર્યો એ સ્થળમાં જ્યાં ત્યાં,
વિલંબ લાગ્યો ભરતને સૌને મળતાં ના.

સુરપૂજા પૂરી કરી આજ્ઞાને પામી,
કૌશલ્યા પાસે ગયા પ્રેમે બે ભાઈ.

*

(ચોપાઈ)

ચાંપી ચરણ કહી મધુવાણી ભરતે સઘળી માતાને સન્માની;
સોંપી ભ્રાતને માતની સેવા ચાલ્યા ભરત કરુણામૂર્તિ જેવા.

ચાલ્યા ગુહના હાથે રાખી હાથ, જાણે સાકાર સ્નેહની સાથ;
રામ લક્ષ્મણ સીતા સૂતાં હો સ્થળ બોલ્યા મને કે બતાવો.

શાંતિ નયન ને પ્રાણને આપું, ક્લેશ કાળજાકેરો કે કાપું;
આંખ અશ્રુથકી ઉભરાઈ, ચિંતા ચિત્તમાં ગુહના છવાઈ.

(દોહરા)

અશોકછાયામાં કર્યો રામે જ્યાં વિશ્રામ,
કર્યા દંડવત સાદર ભરતે ત્યાં અભિરામ.

*

(ચોપાઈ)

કુશકેરી પથારી નિહાળી કરી પ્રેમે પ્રદક્ષિણા ન્યારી;
રામચરણનાં ચિહ્નની રજને જોઈ તરત લગાડી નયને.

સીતાકેરી સોનાની નિશાની, એને સીતાસમી શુચિ જાણી,
મૂકી મસ્તકે; આંખ ભરાઈ, ગ્લાનિ અંતરે અધિક છવાઈ.

કહ્યું ગુહને, આ ટીલડી સોનાની સીતાકેરી વિરહવ્યથા માણી,
બની નિસ્તેજ શોભાવિહીન જેમ જનતા અયોધ્યાની ક્ષીણ.

પિતા સીતાના જનક છે કેવા, ભોગ યોગમાં સિદ્ધના જેવા,
કોની ઉપમા. હું એમને આપું, મહિમા એમનો શબ્દે શેં માપું ?

ભાનુકુળભાનુ શ્વસુર ભૂપાલ ઈન્દ્ર જેમનાં કરતો વખાણ;
પ્રાણનાથ રઘુનાથ છે એના, મહિમા મળતો આશીર્વાદે જેના

(દોહરા)

પતિને જ ગણે દેવતા સ્ત્રીમાં મણિરૂપ તે,
કુશશય્યા સીતાતણી દેખી દિલ ન દ્રવે.

કકળે કે ફાટે નહીં વજ્ર થકીય કઠોર,
કૃત્રિમ છતાં સ્નેહનો કરે સદાયે શોર.

લક્ષ્મણ લાલનયોગ્ય છે લઘુ ભાઈ મારો,
થયો નથી, છે ના, થશે એવો ના ન્યારો.

પુરજનપ્રિય ને પિતૃનો લાડકવાયો એ,
સીતા-રઘુપતિને સદા પ્રાણથકી પ્રિય છે.

*

(ચોપાઈ)

મૂર્તિ મૃદુ સુકુમાર સ્વભાવ, જેને તન તાપકેરો અભાવ;
સહે વનમાં વિપત્તિ તે ભાઈ, વજ્રહૃદયને થાય ના કાંઈ.

શીલ રૂપ સુખ ગુણસિંધુ જેવા જન્મી જગને ઉજાળતા કેવા,
રામ પુરજન પરિજન ગુરુને સુખદાયક પિતૃને સહુને.

કરે એમનાં અરિયે વખાણ, વચને મિલને વિનયે આકર્ષે પ્રાણ;
કોટિ શારદા શત કોટિ શેષ ગણી ગુણને શકે નવ લેશ.

(દોહરા)

સુખસ્વરૂપ રઘુવંશમણિ મંગલ મોદનિધાન,
સૂતા દર્ભ બિછાવતાં, વિધિ ગતિ અતિ બળવાન.

રામે જોયું સાંભળ્યું જીવનમાં ના દુઃખ,
સાયવતા નૃપ એમને સમજી જીવનવૃક્ષ.

મણિની સર્પ, નયનતણી પાંપણ રાખે ભાળ,
માતા તેમજ રાખતી રાતદિવસ સંભાળ.

(ચોપાઈ)

હવે વનમાં તે પગપાળા ફરતા, કંદમૂળ ને ફળફૂલ જમતા,
ધિક જનની અમંગલમૂળ બની પ્રાણ પ્રિયતમ પ્રતિફૂળ.

ધિક પાપસિંધુ હું અભાગી રહ્યા ઉત્પાત જેનાથી જાગી;
કર્યો કુળનો કલંક વિધાતા, સાઈદ્રોહી બનાવ્યો કુમાતા.

સુણી સપ્તેમ બોલ્યા નિષાદ, શાને વ્યર્થ કરો છો વિષાદ;
તમે રામને પ્રિય રામ તમને, દોષ દીસે છે વિધિનો જ અમને.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

પ્રતિકૂળ વિધિની કઠિન કરણી બુદ્ધિ બદલી માતની;
તે રાત પ્રભુ સાદર પ્રશંસા હતા કરતા આપની;
ના પરમપ્રિય શ્રીરામને કોઈ જગતમાં આપ શો;
પરિણામ મંગલ આવશે, સાચે કહું, ધીરજ ધરો.

(દોહરા)

અંતર્યામી રામ સરળ સપ્તેમ કૃપાયતન,
કરો હવે વિશ્રામ સમજી દઢ કરતાં મન.

*

૨૬. ભરત તથા ભરદ્વાજ મુનિ

(આખ્યાન)

સખાવચનથી ધારી ધીર ચાલ્યા ભરત સ્મરી રઘુવીર;
ખબર મળ્યે પુરનાં નરનાર જોવા આવ્યાં સ્થાન રસાળ.

પ્રદક્ષિણા ને કરી પ્રણામ દેવા લાગ્યાં દોષ તમામ,
વિધિને કૈકેયીને તેમ જળથી ભરીભરીને નેન.

એક વખાણે ભરતસનેહ, અન્ય સ્તવે દશરથનો નેહ;
નિષાદને માને બડભાગ પોતાને અતિ અધમ અભાગ;

કોણ કહે વ્યામોહવિષાદ; મટ્યો સર્વનો પ્રાણપ્રસાદ.
જાગ્યા જન એમ બધી રાત, ગંગા ઊતર્યા થતાં પ્રભાત;
ગુરુને એક ચઢાવ્યા નાવ, બીજે માત દાખવી ભાવ,
ચાર ઘડીમાં સરિતાપાર થયાં સકળ રાખી સંભાળ.

(દોહરા)

પ્રાતઃક્રિયા કરી, નમી ગુરુમાતા ચરણે,
આગળ કરી નિષાદગણ, સાથ લઈ સહુને,

ગંગાને ભરતે નમી સીતારામ સ્મરી,
માંડયું પંથે ચાલવા પગપાળા જ ફરી.

સેવક અશ્વે બેસવા કહેતા વારંવાર,
ભરત વહે ત્યારે, બન્યા રામચંદ્ર ન સવાર.

પગપાળા પંથે ગયા; અશ્વ મને ન ઘટે;
અશ્વ હસ્તિ રથ ના રચ્યા મારેકાજ ખરે.

સેવકધર્મ કઠિન કહ્યો સૌથી આ જગમાં;
મારે શિરભર^૩ ચાલવું ભરી વ્યથા રગમાં.

દશા ભરતની દેખતાં સુણતાં ને મૂઢ વાણ,
મ્લાન બન્યો અતિગ્લાનિથી સેવકગણનો પ્રાણ.

^૩ શિરભર - ખાલી હાથે ચાલીને

ભરતે ત્રીજા પ્રહરમાં કર્યો પ્રવેશ પ્રયાગ,
સીતારામ કહી કહી ભરી હૃદય અનુરાગ.

*

કમળકળી પર બિંદુઓ હિમનાં ચળકે જેમ,
ખુલ્લાં ચરણે ચાલતાં ફોલ્લા ઝળકયા તેમ.

પગપાળા આવ્યા ભરત આખા રસ્તે આજ,
એવું સાંભળતાં થયો શોકિત સકળ સમાજ.

સ્નાન કર્યું સૌએ પછી ભરતે કરી પ્રણામ,
સ્નાન ત્રિવેણીમાં કરી દ્વિજને દીધું દાન.

શ્યામ-શ્વેત યમુના તથા તરંગ ગંગતણાં,
નિહાળતાં પુલકિત થયાં અંગેઅંગ ઘણાં.

વંદી બોલ્યા, વેદમાં પ્રસિદ્ધ પ્રગટ પ્રભાવ,
સકળ કામપ્રદ છો તમે સર્વ તીર્થના રાવ.

ત્યાગીને નિજ ધર્મને ભિક્ષા માગું હું,
આર્ત માનવી જગતમાં કુકર્મ ન કરે શું ?

ઉત્તમ દાની જગતમાં એમ સદા જાણી,
સફળ કરે સંતોષતાં યાચકની વાણી.

અર્થધર્મ કે કામરુચિ યાહું ના નિર્વાણ,
જન્મ જન્મ રતિ રામપદ, માગું વર ના આન.

*

(ચોપાઈ)

જાણે રામ કુટિલ ભલે મુજને ગુરુ સ્વામી દ્રોહી વળી સહુયે,
સીતારામ ચરણરતિ મારી વધે આપના અનુગ્રહે ન્યારી.

મેઘ જીવનભર ભલે વિસરે પાણી માગતાં પથ્થર વરસે,
તોય રટશે યાતકકેરો પ્રાણ, પ્રેમવૃદ્ધિમાં તેનું કલ્યાણ.

વાઘે કનકકાંતિ તપવાથી તેમ નેહનિયમ નભવાથી
વાઘે ગૌરવ સેવકકેરું, ત્યાં તો બોલી ત્રિવેણી અનેરું.

તમે ભરત છો સજ્જન સાચ, રામચરણે અનુરાગ અગાધ;
વ્યર્થ ગ્લાનિ કરો નવ લેશ, સૌથી પ્રિય રામને છો હંમેશ.

(દોહરા)

તન પુલકિત હર્ષે થયું સુણી શબ્દ અનુક્ષ્ણ;
દેવે ધન્ય ભરત કહી વરસાવ્યાં મધુ ફૂલ.

*

(ચોપાઈ)

ગૃહી તીરથરાજ નિવાસી વની બ્રહ્મચારી ને ઉદાસી,
મળી કહેવા લાગ્યા દસ પાંચ, સ્નેહ ભરતનો શુદ્ધ છે સાચ.

સુણતાં રામના ગુણને સપ્રેમ પહોંચ્યા ભરદ્વાજ આશ્રમે એમ;
કર્યા સાષ્ટાંગ ભરતે પ્રણામ, મુનિવર પેખી બન્યા કૃતકામ.

દોડી આપ્યું પ્રેમે આલિંગન, કહ્યાં ભરતને આશીર્વચન;
દેતાં આસન ભરત બેઠા નમતાં અતિસંકોચે મનને દમતાં.

(દોહરા)

ભરત શીલસંકોચને બોલ્યા મુનિ જોઈ,
વિધિને અતિક્રમી શકે કોઈ ના કોઈ.

માતાનાં કરતૂતને સ્મરી ના કરો શોક,
સરસ્વતીએ મતિ હરી; દોષ ધરો ના ફોક.

*

વિદ્વાનોને માન્ય છે લોકવેદ બે જે,
વિમળ તમારા યશશ્રી મહિમા ધરશે તે.

(ત્રોપાઈ)

લોક વેદસંમત કહે સૌએ, પિતા રાજ્ય દે જેને પામે તે;
રાજા સત્યવ્રત હતા ભારે; તમને બોલાવી તેમણે ત્યારે,
દીધું રાજ્ય જો પ્રેમથી હોત, ધર્મસુખનો વહેત તો સ્રોત.

રામ વનવાસ અનર્થનું મૂળ, સુણી સૌને થઈ અતિશૂળ;
એય વિધિવશ સાચે જ માનો, પ્રાણ કૈકેયીનો ભ્રાન્ત જાણો.

કરી કુચાલ પસ્તાય છે એ; દોષ અલ્પ તોયે તમને દે,
એ તો દુર્જન ધોર અજ્ઞાની, એને અધમાધમ લેવો જાણી.

(દોહરા)

રાજ્ય કરત તોપણ નહીં લાગત તમને દોષ;
રામચંદ્રને થાત એ ઘટનાથી સંતોષ.

ભલું કર્યું અતિ ભરત હે, ઉચિત ખરેખર એ જ,
સકલ સુમંગલ મૂળ છે રામચરણનો સ્નેહ.

ધન જીવન ને પ્રાણ છે તે જ તમારે કાજ,
સદભાગી જન કોણ છે તમારા સમો આજ ?

(ચોપાઈ)

સુણો ભરત, શ્રીરામના મનમાં કોઈ પ્રિય ના તમારાશું જગમાં;
સીતારામ લક્ષ્મણની રાત વીતી કરતાં તમારી જ વાત.

જાણ્યો મર્મ મેં એનો પ્રયાગે, બન્યાં મઝન તમારા જ રાગે;
એવો અનુરાગ છે રઘુવરનો જેવો જગતસુખને કાજે જડનો.

એમાં રઘુવીરની ના બડાઈ, પ્રણત કુટુંબપાલક રઘુરાઈ;
મારો મત તો ભરત, છે એ જ, તમે રઘુપતિના સાકાર સ્નેહ.

(દોહરા)

કલંક જે માનો તમે તે અમને ઉપદેશ;
રામભક્તિ રસસિદ્ધિનો આ છે સમય ગણેશ.

નવલ ચંદ્ર યશ આપનો પ્રસર્યો ચારેકોર,
કદી નષ્ટ ના પામશે, વધશે પ્રતિદિન ઓર

(ચોપાઈ)

કરશે અનુરાગ ત્રૈલોક્ય કોક⁴, ધરશે રામ રવિ ના એને શોક;
નિશદિન સુખદ થશે સૌને માટે, થશે રાણી રાહુ ના એને કાજે.

⁴ કોક - ચક્રવાક

યશચંદ્ર પ્રેમામૃતપૂર્ણ દોષમુક્ત સદા છે સંપૂર્ણ;
કરી સુલભ સુધાને ધરાપે તમે રામભક્તો કાજે સાચે.

ભૂપ ભગીરથે સુરસરી આણી જેનું સ્મરણ મંગલમય ભારી;
ગુણ દશરથના ના વર્ણવાય, કોઈ એવા નથી જગમાંહ્ય.

(દોહરા)

શીલ સ્નેહવશ એમના પ્રગટ થયા શ્રીરામ,
તૃપ્ત થાય ના એમને જોતાં શિવ કૃતકામ.

(ચોપાઈ)

તમે યશચંદ્ર કીધો અનૂપ, એમાં રામપ્રણય મૃગરૂપ;
તમે વ્યર્થ કરી રહ્યા ઝાનિ, ડરો દૈન્યથી પારસ પામી.

સુણો ભરત, અસત્ય કહું ના વીતરાગ વસું હું વને આ,
મળ્યું સકળ સાધનકેરું ફળ રામસીતા ને આવ્યા લક્ષ્મણ.

તેનું ફળ છે દર્શન આ તમારું, ભાગ્ય પરમ પ્રયાગનું મારું;
તમે ધન્ય યથે જગ જીત્યું; વદ્યા મુનિ પ્રેમમઝ્ન ના બીજું.

સુણી મુનિનાં વચન સૌ હરખ્યા, દેવો ધન્ય કહી ફૂલ વરસ્યા;
પ્રેમમઝ્ન ભરત બન્યા સુણતાં ધન્ય ધન્ય ધ્વનિ પુરે નભમાં.

(દોહરા)

રોમાંચ, ઉરે રામ ને સીતા, જલભર નેન,
મુનિને પ્રણમીને ભરત બોલ્યા ગદગદ વેણ.

મુનિસમાજ સૌ તીર્થના રાજા તેમ અહીં,
લેતાં સાચા શપથ પણ પાપ અકાજ વળી.

બનાવટ કરીને કશું કથાય સ્થળમાં આ,
એના જેવી અધમતા પાપ ન કોઈ હા !

(ચોપાઈ)

તમે સર્વજ્ઞ જાણો સૌ કાંઈ, રઘુવર વળી અંતર્યામી;
નથી માતાના કર્મનો શોક મને જગનો વળી અફસોસ.

કરે ભયભીત ના પરલોક, પિતામરણનો મુજને ના શોક;
પિતા સુકૃત સુયશથી સોહે, સુત રામ-લક્ષ્મણસમા મોહે.

રામવિરહે ક્ષણિક તન છોડ્યું, એના શોકમાં મને ના જોડું;
રામ લક્ષ્મણ સીતા પગે ચાલે, વનમાં મુનિવેશ ધરીને મ્હાલે.

(દોહરા)

વલ્કલ, ફળ ભોજન, શયન બિછાવતાં કુશપાત,
તરુ નીચે વસતાં સહે શીતોષ્ણ વર્ષા વાત.

એ દુઃખદાહથકી જલે છાતી નિત મારી,
ક્ષુધા લેશ ના લાગતી, નીંદ ગઈ સારી.

એ કુરોગનું ઔષધ ક્યાંય નથી જગમાં,
શોધવા છતાં ના મળ્યું મને દિગેદિગમાં.

ક્રુમત માતનો પાપનું મૂળ સુથાર ખરે,
મુજ હિતશસ્ત્ર કરી કર્યું કલહ ક્રુમંત્ર અરે.

ચૌદ વર્ષની અવધિનો કઠિન ક્રુમંત્ર ભણી,
દાટી દીધું યંત્ર એ અંતે ભૂમિમહીં.

મારે માટે એહણે સજ્યો અમંગલ સાજ,
છિન્નભિન્ન જગને કરી વિનષ્ટ કીધું આજ.

ક્રુયોગ મટશે રામના પાછા ફરતાં એ,
મહિમા વધશે અવધનો; ઉપાય અન્ય ન છે.

ભરતશબ્દને સાંભળી મુનિ પાખ્યા સુખને,
પ્રશંસા કરી એમની સૌએ મુક્તમને.

બોલ્યા મુનિ, શોકિત હવે વિશેષ ના બનશો,
દર્શન પામી રામનું પીડામુક્ત થશો.

પ્રબોધ કરતાં મુનિ વદ્યા, અતિથિ બનો પ્યારા,
કંદમૂળ ફળફૂલને ગ્રહણ કરો ન્યારાં.

મુનિના શબ્દોને સુણી ભરતને થયો શોક,
ગૌરવયુક્ત ગણી છતાં વદ્યા સજી સંકોચ.

(ચોપાઈ)

ધરવો આદેશ શિર પર તમારો ધર્મ પરમ એ નાથ અમારો;
ગમી મુનિવરને ભરતની વાણી શુચિ શિષ્યોને લીધા બોલાવી.

કહ્યું ભરતનું આતિથ્ય કરવા કંદમૂળ ને ફળફૂલ ધરવા;
ગયા પ્રમુદિત મનથી એ સઘળા, લાગ્યા કર્તવ્યને પ્રેમે કરવા.

મુનિએ કીધો પાછળથી વિચાર અતિથિ મોટા છે મહિમા અપાર,
જેવા દેવ પૂજા તેવી હોય, આપે અભિપ્રાય એવો સૌ કોય.

રિદ્ધિ અણિમાદિ સિદ્ધિઓ આવી, મુનિએ પરિચારિકાશી બોલાવી.

(દોહરા)

રામવિરહ વ્યાકુળ ભરત સાનુજ સહિત સમાજ,
આતિથ્યથકી શ્રમ હરો, વદા મુદિત મુનિરાજ.

*

૨૭. ભરદ્વાજ મુનિનું આતિથ્ય

(દોહરા)

રિદ્ધિસિદ્ધિ શિર પર ધરી મુનિવરની આજ્ઞા,
કહેવા માંડી પ્રેમથી પરસ્પર કૃતાર્થા.

(ત્રોપાઈ)

અનુપમ અતિથિ ભરત છે સાચે, સુખી એમને કરવા છાજે;
રચ્યાં સરસ નિવાસનાં સ્થાન જેને જોઈ લજાય વિમાન.

ભોગવૈભવ સામગ્રી સરજી જેની દેવો કરે લેવા મરજી;
દાસદાસી દેખાયાં તૈયાર કરવા સેવાને સ્નેહે અપાર.

સ્વર્ગો સ્વપ્ને જોઈ ના શકાય થયું ચૈશ્વર્ય એવું તૈયાર;
સૌને પ્રથમ તો રુચિ અનુસાર દીધાં સ્થાન રહેવાને રસાળ.

(દોહરા)

પરિવાર સહિત ભરતને સ્થાન પછી દીધું;
ઋષિએ એવું ભરતની અનુમતિથી કીધું.

તપપ્રભાવથી મુનિવરે વૈભવ રચ્યો રસાળ,
લોકપાલના લોક ત્યાં લાગ્યા તુચ્છ અસાર.

સુખસામગ્રી વર્ણવી વાણીથી ન શકાય,
જ્ઞાનીજન પણ વિરતિને જોતાં વિસરી જાય.

(આખ્યાન)

આસન શયન સુવસન વિતાન, વનવાટિકા વિહગ પશુ આન,
સુરભિ ફૂલ ફળ અમૃત સમાન, વિવિધ જલાશય વિવિધ વિધાન;

ખાનપાન શુચિ અમૃત જેમ દેખી મોહે જન ના કેમ,
કામધેનુ સુરતરુ સૌ પાસ, શયી ઈન્દ્ર લલચાએ ખાસ.

ઋતુ વસંતનો પવન રસાળ, ચાર પદાર્થ સુલભ તે કાળ;
ચંદનમાળા વનિતાભોગ દેખી પામ્યા વિસ્મય લોક.

(દોહરા)

સંપદ ચકવી ભરત ને ચક્રવાક એ રાત,
આશ્રમ પીંજરમાં રહ્યાં કરતા લેશ ન વાત.

ભરતે સ્પર્શ કર્યો નહીં ભોગોતણો જરાય,
મુનિઆજ્ઞા હોવા છતાં મોહ થયો ન કદાચ.

*

૨૮. ઈન્દ્રને ઉપદેશ

(દોહરા)

તીર્થરાજ મજ્જન કરી મુનિને કરી પ્રણામ,
આશીર્વાદ લઈ કહી ભરતે મીઠી વાણ.

માર્ગકુશળ બહુ ભોમિયા સાથ પછી લીધા,
ચિત્રફટ માર્ગે વધ્યા, પગપાળા સીધા.

(આખ્યાન)

ગુહના હાથે રાખ્યો હાથ, સ્નેહ જેમ હો તનની સાથ;
નવ પદત્રાણ, શિરે નવ છાંચ; ધર્મ નિયમ વ્રત જીવનમાંહ.

સીતારામ અનુજની કથા ગુહથી સુણતાં વિસરી વ્યથા.

રામવાસ સ્થળ દેખી વૃક્ષ પ્રેમ પ્રગટતો પ્રાણે ખૂબ;
દેવ વરસતા જોઈ ફૂલ, માર્ગ થતો મૃદુ મંગલમૂળ.

(દોહરા)

વાદળ કરતાં છાંચને, પવન સુખદ શુભ વાય;
રામપ્રયાણથકી સુખદ વિશેષ મારગ થાય.

(આખ્યાન)

જીવ પથે જડયેતન જે થયા પરમપદ લાયક તે,
પાખ્યા જે પ્રભુદર્શનને પ્રભુએ પેખ્યા કે જેને;

પરંતુ દર્શન ભરતતણું પુણ્યપ્રદાયક બન્યું ઘણું;
દર્શનથી ભવરોગ ટળ્યો, પરમપદતણો લ્હાવ મળ્યો.

રામને જ મનમાં સ્મરતા વાત ભરતકાજે સત આ;
કહે રામ જે એક જ વાર તે બનતા તારક તરનાર.

ભરત રામના પ્રિય લઘુ ભ્રાત, બને કેમ ના મંગલ વાત;
કહેતા સિક્ક સાધુ મુનિ એમ દેખી ભરત મુદિતની જેમ.

પ્રભાવથી ઈન્દ્ર થયો ખિન્ન, શુભ ને અશુભ ઉભય છે જીવ;
ગુરુને કહ્યું કરો સુઉપાય ભરત રામની ભેટ ન થાય.

(દોહરા)

રામ સ્નેહસંકોચવશ, ભરત સિંધુ શુચિ પ્રેમ;
બની વાત બગડે નહીં ઉપાય શોધો એમ.

શબ્દ સાંભળી ઈન્દ્રના હસ્થા બૃહસ્પતિ લેશ,
વદ્યા, રામના ભક્તથી માયા ડરે હંમેશ.

પ્રથમ જાણતાં રામની મરજી કશુંક કર્યું,
કુચાલ કરવાથી હવે કરશો અહિત ઘણું.

પોતાનો અપરાધ ના રામ લક્ષમાં લે,
ભક્તોના અપરાધને સહી શકે ના એ.

લોકવેદમાં એ બધો પ્રસિક્ક છે ઈતિહાસ,
દુર્વાસા મુનિ સમજતા એનો મહિમા ખાસ.

ભરત બરાબર રામના પ્રેમી કોણ જ અન્ય,
જપે જગત શ્રીરામને રામ એમને ધન્ય.

રામભક્તનો એટલે વિરોધ ના કરશો,
નહિ તો અપયશ શોકને સદાકાજ વરશો.

સેવકને રઘુનાથ એ સૌથી પ્રિય માને,
વિરોધ સેવકનો થતાં નિજ વિરોધ જાણે.
સેવકની સેવાથકી મુદિત બને પ્રાણે.

(આખ્યાન)

સમાન રાખે રાગ ન રોષ, પુણ્ય-પાપ ગુણ ગ્રહે ન દોષ;
કર્મપ્રધાન વિશ્વને કર્યું, ફળ કર્મ મુજબ સહુને મળ્યું.

કરે તોય સમ વિષમ વિહાર ભક્ત-અભક્ત હૃદય અનુસાર,
અગુન અલેપ અમાન એકરસ રામ થયા સાકાર પ્રેમવશ.

રામ કૃપા સેવક પર કરે, સેવકભાવ હૃદયમાં ધરે;
કુટિલતા તજી જાણી એમ કરો ભરત પદપંકજ પ્રેમ.

(દોહરા)

રામભક્ત પરહિતનિરત, પરદુઃખ દુઃખી દયાળ,
ભક્તશિરોમણિ ભરત તો; ડરો નહીં સુરપાલ.

સુરહિતકારી પ્રભુ ખરે સત્યપ્રતિજ્ઞ ગણાય,
ભરત રામઆદેશને અનુસરતા જ મનાય.

સ્વાર્થવશ વિકળ થાવ છો વ્યર્થ સુરેશ, તમે,
એમાં દોષ ન ભરતનો; મોહ થયો તમને.

(આખ્યાન)

સુણતાં સુરગુરુકેરી વાણ ગ્લાનિ મટી હરખાયો પ્રાણ;
વરસી સુમન સુખે સુરરાય સ્તવવા લાગ્યા ભરત સ્વભાવ.

ચાલ્યા જતા માર્ગમાં એમ, વખાણતા મુનિસિદ્ધ સપ્રેમ;
રામ કહીને લેતા શ્વાસ પ્રેમ પ્રસારીને ચોપાસ.

દ્રવતા શબ્દ સુણી પાષાણ, કુલિશતણો પીગળતો પ્રાણ;
પુરજનનો પણ પ્રભુપ્રતિ પ્રેમ વર્ણવી શકે કોઈ કેમ ?

વચ્ચે કરતાં એક મુકામ, ભરત સ્મરી સૌ સાથે રામ,
યમુનાતટ પર શુચિ આવ્યા, જોતાં જળ અશ્રુ છવાયાં.

(દોહરા)

રામવર્ણના વારિને પેખી સહિત સમાજ,
વિરહસિંધુમાં ડૂબતા ચઢ્યા વિવેકજહાજ.

(આખ્યાન)

નિજગુણ સહિત રામ ગુણગાન સુણતાં, સ્મરતાં રામ મહાન,
જતા ભરત મુનિ આશ્રમધામ તીર્થે કરતાં સ્નાન પ્રણામ.

મનથી બસ વર માગે એક, સીતારામ પદકમળ સ્નેહ;
વનવાસી ને કોલકિરાત વાનપ્રસ્થ યતિ મળતા વાટ;

સૌને કરતાં પ્રેમપ્રણામ રઘુપતિની જ પૂછતા વાત;
સુણતાં વનની કથા કરાળ અંતર બનતું આર્ત અપાર.

(દોહરા)

ચાલ્યા બીજે દિન સ્મરી સવારમાં રઘુનાથ,
રામમિલનની લાલસા સાથે સૌની સાથ.

*

૨૯. લક્ષ્મણ તથા રામનો પ્રતિભાવ

(દોહરા)

શુભ શકુનો સૌને થયા સુખદ બાહુ ને આંખ,
ફરક્યાં; હર્ષિત ભરતની સાથે થયો સમાજ.

રામમિલનથી દુઃખનો દાવાનળ મટશે,
કરતાં સર્વ મનોરથો, ક્લેશ સકળ હઠશે.

શિથિલ અંગ, પગ પંથમાં ડગમગતા કેવા,
સ્નેહસુરાથી મસ્ત સૌ, વદે વિકળ જેવાં.

ગુહે બતાવ્યો તે સમે શૈલશિરોમણિ શાંત,
સમીપ સરિતા, જ્યાં રહ્યા રામ બનીને કલાંત.

પર્વતને પેખી કર્યા સૌએ દંડ પ્રણામ,
બોલી જયજય જાનકી જીવનધન શ્રીરામ.

ફરી અવધમાં આવતા જાણે રઘુવર હોય,
જાણી એવું પ્રેમમાં મઝ્ન બન્યા સૌ કોય.

ભરતસ્નેહ તે સમયનો કહી શકે ના શેષ;
અહં મમ મલિનને મળે બ્રહ્મસુખ નહીં લેશ,
કવિકાજે પણ એમ છે વર્ણન અગમ હંમેશ.

*

રઘુવરપ્રેમ શિથિલ બધા બે જ કોશ ચાલ્યા,
જળસ્થળ દેખીને રહ્યા રાતે પથ ન્યારા.

(ચોપાઈ)

જોયું સીતાએ સ્વપ્નને ત્યારે, આવ્યા ભરત સૌ સાથ અત્યારે;
પ્રભુવિરહનો તનમાં છે તાપ, સૌ છે દીન, દુઃખી ને ઉદાસ.

અન્ય સ્વરૂપે સાસુને જોઈ, હતી શાંત-પ્રસન્ન ન કોઈ;
સુણી ઉભરાયા રામનાં લોચન, બન્યા શોકિત શોકવિમોચન.

બોલ્યા લક્ષ્મણ સ્વપ્ન ના સાંઠું, લાગે કઠિન સમાચારવાણું;
કર્તું લક્ષ્મણ સાથે પછી સ્નાન, પૂજી શિવ કર્યું સાધુ સન્માન.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

મુનિદેવને વંદી વિરાજ્યા રામ ઉત્તરમુખ કરી,
નભમાં છવાઈ ધૂળ ત્યારે વિહંગો વ્યાકુળ બની;
પ્રભુના નિવાસ તરફ જતાં, આશ્ચર્ય એ નીરખી થયું,
કોળીકિરાતે ભરતનું આગમન તે સમયે કહ્યું.

(દોહરા)

મન પ્રમોદ તન પુલકિત સુણી સુમંગલ વેણ;
સ્નેહજલે ભીનાં થયાં શરદકમળશાં નેન.

(ચોપાઈ)

કરવા રઘુપતિ લાગ્યા વિચાર, સેના ચતુરંગિણી ને અપાર,
આવે ભરત લઈ અહીં શાને; વ્યાપી વ્યગ્રતા એમના પ્રાણે.

એક તરફ પિતાનું વચન, સામે ભરત સંકોચસદન;
સમજ્યા ભરતનો મનમાં સ્વભાવ, સ્થિરતા સ્થાનનો લાગ્યો અભાવ.

કર્તુ રામે સમાધાન ત્યારે, સાધુ ભરત છે વિદ્વાન ભારે;
ક્ષોભ રામના હૃદયે નિહાળી બોલ્યા લક્ષ્મણ નીતિની વાણી.

પૂછ્યા વગર કહી રહ્યો કાંઈ, તમે સર્વજ્ઞશ્રેષ્ઠ ગોસાંઈ;
કરે ધૃષ્ટતા સમયે દાસ કહે ધૃષ્ટતા તેને ના ખાસ.

(દોહરા)

આપ સુહૃદ ને સરળ છો શીલ સ્નેહનિધાન;
સૌને પ્રીતિ પ્રતિતીથી સમજો આપ સમાન.

(ચોપાઈ)

વિષયી જીવ પામી પ્રભુતાને મૂઠ મોહિત બનતો પરાણે;
ભરત નીતિપરાયણ સાચે સાધુ પ્રભુપદપ્રેમી સૌ જાણે.

રામપદને તે આજે પામી રહ્યો ધર્મની સીમા વટાવી;
તમને વનમાં એકાકી માની કુટિલ મૂર્ખ કુઅવસર જાણી

કરી કુવિચારે સજ્જ સમાજ આવ્યો બંધુ સાથે છોડી લાજ;
કરવા રાજ્ય નિષ્કંટક આખું ધારી કુટિલતાને, સાચું ભાખું.

હોય કપટ ના અંતરે એના લાવે રથ હસ્તિ તો સાથે શેના;
દોષ ભરતને કેમ દેવાય, પામી રાજ પાગલ સહુ થાય.

(દોહરા)

શશિ ગુરુસ્ત્રીગામી થયો, નહુષ ચઢ્યો દ્વિજપીઠ;
લોકવેદથી વિમુખ ને કોણ વેનશો નીચ ?

સહસ્રબાહુ ત્રિશંકુ ને ઈન્દ્ર સમાન અનેક,
કલંકિત બન્યા રાજ્યના મદનો માણી કેફ.

ભરતે યોગ્ય જ છે કર્યું, ઋણને ને રિપુને,
કદી શેષ ના રાખવાં મને તેમ કમને.

(ચોપાઈ)

ભરતે એકલા તમને જાણી કર્યો અનાદર દુર્બળ માની;
સમરે રામના મુખને નિહાળી એને ભૂલ સમજાશે ભારી.

એવું કહેતાં નીતિરસ ભૂલી વીરરસથી રહ્યા એ ફૂલી;
વંદી પ્રભુને ચરણરજ ધારી, વદ્યા સત્ય સહજ વીર્યવાણી.

મારું કથન ના અનુચિત માનો, ત્રાસ ભરતનો અલ્પ ના જાણો;
મન ક્યાં સુધી મારી સહાય, તમે સાથે કર ચાપ સોહાય.

(દોહરા)

રઘુકુળ, ક્ષત્રિય જન્મ ને દાસ રામનો હું;
માર્યો મસ્તક પર ચઢે, નીચ ધૂળથી શું ?

*

(ચોપાઈ)

હાથ જોડીને આજ્ઞાને માગી, સૂતો વીરરસ રહ્યો જાગી;
 જટા બાંધી કમરે ભાથું ધારી, બોલ્યા લક્ષ્મણ ધનુષ્યને તાણી,
 આજે રામસેવક યશ પામું, શિક્ષા સંગ્રામે ભરતને આપું,
 ફળ રામઅનાદર કેરું બંને બંધુ છો પામે અનેરું.
 થયો એકત્ર સકળ સમાજ, ક્રોધ પાછલો ઠાલવું આજ;
 હસ્તિમંડળને મૃગરાજ પકડે તેતરને જેમ બાજ,
 પકડું ભરતને સમરે તેમ સેનાસહિત સંહારું સપ્રેમ;
 કરશે મદદ શંકર પણ આવી તોયે સમરમાં શકશે ના ફાવી.

(દોહરા)

શપથ ક્રોધભર સાંભળી લક્ષ્મણના સઘળા,
 લોકપાલ નાસી જવા લાગ્યા ભીતિભર્યા.

ભયમાં ડૂબ્યું જગ, થઈ ત્યાં તો નભવાણી,
 લક્ષ્મણ, પ્રભાવને પરમ કોણ શકે જાણી ?

પરંતુ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરતાં થાય,
 સંસારમહીં કર્મ તે શુભ સર્વત્ર ગણાય.

વિચાર્યા વિના જે કરી પાછળથી પસ્તાય,
 સમજદાર તે વેદમાં વિદ્વાને ન મનાય.

દૈવી વાણીને સુણી લક્ષ્મણ શાંત થયા,
રામે ત્યારે નીતિનાં વચનો સરસ કહ્યાં.

કઠિન રાજમદ, સાધુની સભા નથી સેવી
તે રાજાની બુદ્ધિને કરે ભ્રમિત જેવી.

ઉત્તમ પુરુષ ભરતસમા નિહાળ્યા સુણ્યા ના,
બ્રહ્માની સૃષ્ટિમહીં ક્યાંય ખરે મેં આ.

વિધિ હરિહરપદ પામતાં પ્રમત્ત ભરત ન થાય,
કાંજી બિંદુથકી તૂટી ક્ષીરસમુદ્ર ન જાય.

*

(આખ્યાન)

તિમિર તરુણ રવિને છો ગળે, ગગન સમાઈ મેઘે મળે;
અગસ્ત્ય ગોપદ જલમાં મરે, ધરતી સહજ ક્ષમા પરહરે;

મશક કૂંકથી મેરુચ ચળે; ભરત તોય શુચિ ઉત્તમ ખરે,
રાજ્ય મદે ન પ્રભાવિત થાય, કહું શપથ સાથે મનમાંહ.

સગુણ દૂધ અવગુણ જળસાથ રચે જગતને જગના નાથ;
ભરત હંસ રવિવંશ તડાગ, જન્મી કર્યા ગુણદોષ વિભાગ.

ગ્રહતાં ગુણને અવગુણ તજી, ભરતે યશથી જગને સજી,
અજવાળ્યું જીવન સપ્રેમ, વદ્યા રામ પ્રેમમગન જેમ.

(દોહરા)

રઘુવરની વાણી સુણી, પેખી ભરત પ્રતિ પ્રેમ,
કૃપાનિધાન ન રામશા, વદ્યા દેવતા એમ.

*

ભરતતણો જો જન્મ આ જગમાં થાત નહીં,
ધર્મધુરાને હોત તો કોણે કહો વહી ?

(આખ્યાન)

કવિકુળ અગમ ભરત ગુણ વાત જાણે એક પૂર્ણ રઘુનાથ.
સુરવચન સુણી સીતારામ લક્ષ્મણ પાખ્યા સુખ અભિરામ;
મંદાકિની નદીમાં સ્નાન ભરતે કર્યું ધરી પ્રભુધ્યાન.

*

૩૦. ચિત્રકૂટમાં રામદર્શન

(આખ્યાન)

નદીપાસ રાખી સૌ લોક, માગી ગુરુજન સચિવ નિયોગ,
ભરત નિષાદ ભ્રાતની સાથ ચાલ્યા જ્યાં સીતા રઘુનાથ
કરતાં માત કુકર્મ વિચાર, અનુભવતાં સંકોચ અપાર,
રહ્યા કુતર્ક અનેક કરી, રઘુવર મુજને મળશે ફરી ?
સીતા લક્ષ્મણ ને શ્રીરામ હરખાશે સુણતાં મુજ નામ ?
જશે સ્થાન છોડીને ક્યાંય તિરસ્કાર સાથે મનમાંહ્ય ?

(દોહરા)

માતસાથ સંમત ગણી કહેશે કશુંક મને;
ક્ષમા કરી અઘ અવગુણો વદશે પ્રેમપણે.

મલિન ગણી મુજને તજે આપે કે સન્માન,
રામપાદુકાના વિના મારે શરણ ન આન.

ઉત્તમ સ્વામી રામ તો, દોષ બધો મારો,
મહિમા રઘુપતિ પ્રેમનો જાણે સૌ ન્યારો.

(આખ્યાન)

યશભાજન તો ચાતક મીન, નેમ પ્રેમ નિજ નિપુણ નવીન;
એમ વિચારી ચાલ્યા જાય, શિથિલ સ્નેહથી અંગો થાય.

ધીરજ ધુરા ધરીને વધે માર્ગે રટતા રઘુવર બધે;
દશા એમની અદભુત હતી જળમાં જ્યમ જળઅલિની થતી.

(દોહરા)

સ્નેહ નિહાળી ભરતનો મધુરો વળી વિષાદ,
રોમાંચિત બનતાં બન્યો તરત વિદેહ નિષાદ.

મંગલ શકુન વિચારતાં બોલ્યો સહજ નિષાદ,
મટશે શોક, હરખ થશે, પણ પરિણામ વિષાદ.

સેવકના શબ્દો બધા સાચા એ જાણ્યા,
આશ્રમ પાસે ભરત ને હર્ષથકી આવ્યા.

(આખ્યાન)

પેખી વન ને શૈલ રસાળ ભરત મન થયું મુદિત અપાર,
ક્ષુધાર્ત જાણે મળતાં અન્ન બની ગયો જોઈને ધન્ય.

પ્રજા ત્રસ્ત જે પ્રકાર સારી ત્રિવિધ તાપપીડિત ગ્રહ ભારી,
સુખમય મળતાં સુરાજ થાય, ભરતની મટી તેમજ લ્હાય.

વને સજ્યો સંપત્તિ સાજ સજે પ્રજા જ્યમ મળ્યે સુરાજ;
વિપિન સુહાવન પાવન દેશ, સચિવ વિરાગ વિવેક નરેશ.

ભટ યમ પાટનગર ને શૈલ, શાંતિ સુમતિ રાણી રસરેલ;
રાજા સકળ અંગસંપન્ન રામાશ્રયથી સુખી અનંત.

(દોહરા)

જીતી મોહ નરેશ દલ વિવેકરૂપ ભૂપાલ,
કરતો રાજ્ય અકંટક; સુખ શ્રી પુરે સુકાલ.

*

(આખ્યાન)

વનમાં મુનિના વાસ અનેક જેમ ગ્રામપુર અદભુત છેક;
વિપુલ વિચિત્ર વિહગ પશુ તેમ વસતાં વિવિધ પ્રજાની જેમ.

ગેંડા, કરિ, હરિ, વાઘ વરાહ, ભેંસ બળદ રાજાનો સાજ,
વિચરે વેર તજીને સંગ, જાણે તે જ સૈન્ય ચતુરંગ.

ગાજે હસ્તિ ઝરણ મધુ ઝરે, ડંકા નિશાન જ્યમ સૌ સ્થળે;
ચક-ચકોર ચાતક શુકપિક બોલે હંસગણ મુદિત ચિત્ત.

અલિગણ ગૂંજે નાચે મોર, મંગલ સુરાજમાં સૌ કોર;
વેલવિટપ તૃણ સફળ સફૂલ, સહુ સમાજ મુદ મંગલમૂળ.

(દોહરા)

રામશૈલ દેખી થયો ભરતહૃદયમાં પ્રેમ,
તપફળ પામીને બને સુખી તપસ્વી જેમ.

*

ગુહ દોડી, ઊંચે ચઢી, ભુજા ઉઠાવી તેમ,
બોલ્યો, જાંબુ તમાલ આ આમ્ર પીપળો દેવ !

સોહે એ વૃક્ષોમહીં વટનું વૃક્ષ વિશાળ,
જોઈ મન મોહિત બને દીસે એવું રસાળ.

(આખ્યાન)

નીલ સઘન પલ્લવ ફળ લાલ, શીતળ છાંય સુખદ સહુ કાળ.
તિમિરતેજની વિધિએ રાશી કરી રચી સુંદર સુષમા શી !
સરિતાસમીપ તરુવર એ, રામકુટિર ત્યાં અનુપમ છે.

તુલસીતરુ ત્યાં બહુ સોહાય, જોતાંવેંત જ મન મોહાય;
સીતા અનુજે કર્યાં સપ્રેમ જળ સીંચી રાખીને નેમ.

(દોહરા)

વટવૃક્ષતણી છાંયમાં કરી વેદિકા એક,
સીતાએ નિજ કરથકી ભાવ ભરીને છેક.

ત્યાં બેસી મુનિગણ સહિત સીતારામ સુજાણ,
સુણે કથા ઈતિહાસ નિત આગમ નિગમ પુરાણ.

વૃક્ષ વિલોકી ભરતનાં લોચન ઉભરાયાં;
પ્રણામ કરતાં વનમહીં ભ્રાત ઉભય ચાલ્યાં.

વર્ણન સ્નેહતણું કરી સરસ્વતી ન શકે,
સાધારણ કવિબુદ્ધિ તો ક્યાંથી લેશ ટકે ?

*

(આખ્યાન)

હરખ્યા મળ્યે રામપદચિહ્ન જેમ પામતાં પારસ દીન;
રજ શિર ધરી નયન ઉર તેમ, પામ્યા સુખ રામમિલન જેમ.

દેખી ગતિને અકથ અતીવ પ્રેમમગ્ન મૃગ ખગ જડ જીવ;
સ્નેહવિવશ પથ ભૂલ્યો ગુહ, સુર પથ ધરતાં વરસ્યાં ફૂલ.

સાધકસિદ્ધ પેખતાં પ્રેમ વખાણવા લાગ્યા સપ્રેમ;
ભાવ ભરતનો હોત ન તો પરમ પ્રેરણા પામત કો ?

(દોહરા)

જડને ચેતન ને કરત ચેતનને જડ કો,
ભરતપ્રેમ ના હોત તો સાર ન હોત કશો.

પ્રેમામૃત, મંદર વિરહ, ભરત પયોધિ ગભીર,
મથી કર્યું સુર સાધુ હિત કૃપાસિંધુ રઘુવીર.

*

ભરતે જોયો આખરે પ્રભુઆશ્રમ સુપવિત્ર,
સકળ સુમંગલ સદનશો ક્લેશો થકી અતીત.

પ્રવેશ કરતાંવેંત ત્યાં મટ્યાં દુઃખ ને દાહ,
યોગીની પરમાર્થની તૃપ્તિ પામી ચાહ.

ભરતે લક્ષ્મણને પુનિત પ્રભુ પાસે જોયા,
ઉત્તર કાંઈ આપતા; દેખીને મોહ્યા.

શીશ જટા, કટિ પર હતાં મુનિનાં વસ્ત્ર વળી,
ઊભેલા ભાથું તથા ધનુષ્ય બાણ ધરી.

વેદી પર મુનિનો હતો સાધુતણો સમુદાય,
સીતા સાથે શોભતા દિવ્ય પરમ રઘુરાય.

વલ્કલ વસ્ત્ર જટા વળી શરીર સુંદર શ્યામ;
રતિ અનંગ જાણે ઉભય મુનિવેશે અભિરામ.

ફેરવતાં ધનુબાણને કરકમળથકી રામ,
સ્મિતથી ઉરના તાપને હરતાં દે આરામ.

મંગલ મુનિમંડળમહીં સીતા ને રઘુચંદ,
જ્ઞાનસભામાં જેમ હો ભક્તિ સચ્ચિદાનંદ.

(આખ્યાન)

સાનુજ સખા સમેત મગન મન વિસર્વા હર્ષશોક સુખદુઃખ ગણ;
રક્ષો નાથ વદી સપ્રેમ ભૂતલ પડ્યા દંડની જેમ.

સુણ્યો લક્ષ્મણે સ્વર પ્રેમાળ, જોયા ભરત તરત સ્નેહાળ;
બંધુસ્નેહ એક તરફ ઓર, બીજે રઘુપતિ સેવા જોર.

મળી શકે ના શકે તજી, મન જે ભાવ રહેલ ભજી,
સુકવિ વર્ણવી શકે ન તે; સેવામાં જ રહ્યાં રત એ.

શીશ નમાવી તોપણ કહ્યું, ભાવે ભરતાં અંતર ધણું,
ભરત કરે છે આજ પ્રણામ; સુણતાં ઊઠયા સત્વર રામ.

(દોહરા)

ક્યાંક વસ્ત્ર ભાથું પડ્યું ક્યાંક ધનુષ ને બાણ;
ચાંપ્યા હૃદયે ભરતને રામે કૃપાનિધાન.
ભરત-રામના મિલનથી સર્વે ભૂલ્યાં ભાન.

*

મેળાપ તથા પ્રેમનું વર્ણન કોણ કરે;
મનવાણી ને કર્મથી અગમ્ય કવિકુળને.

પરમપ્રેમથી પૂર્ણ એ બન્યા બેય ભાઈ,
અહંકાર મન બુદ્ધિ ના ચિત્ત રહ્યું કાંઈ.

(આખ્યાન)

કોણ પ્રેમ એ પ્રગટ કરે; કવિબુદ્ધિ છાયા અનુસરે;
કવિને અર્થતણું બળ સાચ, તાલ મુજબ નટ નાચે નાચ.

રામ-ભરતનો સ્નેહ અપાર, વિધિ હરિહર ના પામે પાર;
કુમતિ કહું તે કેમ કરી; રહે ના ગાડર⁵ રાગ ધરી.

મિલન ભરત ને રામતણું દેખી અંતર વ્યગ્ર ધણું,
થયું દેવનું પણ ગુરુએ કહેવાથી શાંત થયા તે.

⁵ ગાડર - તળાવાદિમાં થતું મુંજના જેવું ઘાસ

(દોહરા)

મળ્યા સપ્રેમ નિષાદ ને રિપુસૂદનને રામ;
લક્ષ્મણને ભેટ્યા ભરત પેખી પ્રેમપ્રણામ.

લક્ષ્મણ પણ શત્રુઘ્ન ને ગુહને પછી મળ્યા;
મુનિને બંને બંધુએ નમ્ર પ્રણામ કર્યા.

અનુજ સાથ ભરતે નમી ઉમંગમાં આવી,
સીતાની પદધૂલિને મસ્તક પર ધારી.

સીતાએ એ ઉભયને કરકમળે સ્પર્શી,
સ્નેહમગ્ન મનથી પુનિત શુભાશિષ અર્પી.

સાનુકૂળ સર્વેપણે સીતાને ભાળી,
ભરત અશોક બની ગયા મિથ્યા ભય મારી.

કોઈ કશું કહે નહીં, કોઈ ના પૂછે,
પ્રેમપૂર્ણ ગતિરહિત મન ચઢયા ક્યાંક ઊંચે.

એ વખતે ધીરજ ધરી જોડી હાથ નિષાદ,
કહેવા લાગ્યો સ્નેહથી પ્રણામી તજી વિષાદ.

વશિષ્ઠ મુનિની સાથ સૌ માત તથા પુરલોગ,
સેનાપતિ સેવક સચિવ આવ્યાં વિકળ વિયોગ.

સીતાને શત્રુઘ્નને સોંપી શીલનિધાન,
 ગુરુ આગમન સુણી તરત ધર્મધુરંધર રામ
 દીનબંધુએ અનુજ સહ પહોંચી કર્યા પ્રણામ;
 મુનિએ આલિંગી કર્યા બંનેને કૃતકામ.

*

(આખ્યાન)

પુલકિત ગુહે કહી નિજ નામ કર્યા દૂરથી દંડપ્રણામ;
 રામસખા સમજી મુનિ મળ્યા, ધરતી પર પથરાયા ઘણા,
 સમેટતા હો જેમ સપ્રેમ સ્નેહને; થયું સૌને એમ.

રઘુપતિ ભક્તિ સુમંગલ મૂળ વખાણતાં સુર વરસ્યા ફૂલ;
 ગુહસમ કોણ જગતમાં નીચ, મહાન સૌથી ખરે વસિષ્ઠ.

(દોહરા)

લક્ષ્મણથી વધુ માનતાં ભેટ્યા પણ મુનિરાય,
 સીતાપતિના ભજનનો પ્રગટ પ્રતાપ પ્રભાવ.

*

૩૧. સૌનો મેળાપ

(ચોપાઈ)

જાણી વ્યથિત બધાને રામે કરુણાસાગર શ્રીભગવાને
 જેના મનમાં હતો ભાવ જેવો તેને સંતોષ આપ્યો એવો.

મળી સાનુજ સૌને ક્ષણમાં હર્યા દાહ ને દુઃખડાં સઘળાં;
 એનો વિસ્મય ના રામને માટે, કોટિ ઘટમાં સૂરજછાયા ભાસે.

મળી કેવટને સાનુરાગ પુરજન લાગ્યા પ્રશંસવા ભાગ્ય;
રામે માતાઓને દુઃખી ભાળી, લતાપંક્તિ જાણે હિમે બાળી.

મળ્યા પ્રથમ કૈકેયીને રામ, ભાવે માતને કરી નિષ્કામ;
પડી ચરણે કરીને પ્રબોધ દીધો વિધિ કાળ કર્મને દોષ.

(દોહરા)

મળ્યા રામ સૌ માતને દઈ પ્રબોધ પરિતોષ;
માત, ઈશ આધીન જગ, કોઈનો ના દોષ.

અરુંધતી ને વિપ્રસ્ત્રી ચરણે કર્યા પ્રણામ,
ગંગા ગૌરીસમ કર્યું સર્વતણું સન્માન.

દેખી બંને બંધુનો એવો શુભ વ્યવહાર,
આશીર્વાદ દઈ વદી નારી મધુરી વાણ.

(ચોપાઈ)

બંને બંધુ મળ્યા સુમિત્રાને પામ્યા દીન જાણે સંપદાને;
પડ્યા પ્રેમે કૌશલ્યાના પદમાં, પ્રેમ વ્યાપ્યો ત્યારે સૌની રગમાં.

આપ્યું માતે મધુર આલિંગન, પ્રેમાશ્રુથી ભરાયાં નયન;
કેમ કહેવાય હર્ષ વિષાદ એ અવસરનો જ્યમ મૂકથી સ્વાદ.

કરી પ્રાર્થના ગુરુવરને રામે મળી લક્ષ્મણ સાથે કૌશલ્યાને,
આજ્ઞા પામી વસિષ્ઠની સર્વે એથી ઊતર્યા દેખી શુચિ સ્થળને.

(દોહરા)

દ્વિજ મંત્રી ગુરુ માત ને વિરલ જનોની સાથ,
ચાલ્યા સહર્ષ આશ્રમે ભરત અનુજ રધુનાથ.

(ચોપાઈ)

સીતા મુનિને પ્રેમે પગે લાગી પામી ઉચિત આશિષ મનમાગી;
પછી ગુરુપત્નીને મળી પ્રેમે, પ્રેમ વર્ણવી ના શકું કેમે.

સૌનાં ચરણોમાં કરતાં પ્રણામ સીતા પૂર્ણ બની કૃતકામ;
જોઈ સકળ સાસુઓને જ્યારે મીંચી આંખ વ્યાકુળ બની ત્યારે.

રાજહંસી પડી વ્યાધ હાથ, દીધો દુષ્ટ વિધાતાએ સાથ,
દેખી સાસુઓને એવું લાગ્યું, હૈયે સીતાના તાંડવ જાગ્યું.

જોઈ સીતાને સૌ પીડા પામી, ચાલે દૈવ આગળ નવ કાંઈ;
સીતા ઘૈર્ય ધારી અશ્રુ આણી મળી સાસુને સ્નેહ પ્રમાણી.

ત્યારે કરુણાની શીતળ છાયા વ્યાપી સર્વસ્થળે ભરી માયા.

(દોહરા)

સીતા વંદી સર્વને લઈ પરમ અનુરાગ,
સપ્રેમ આશિષ મેળવી રહો અમર સૌભાગ્ય.

*

સીતા સઘળી સાસુઓ વ્યાકુળ પૂર્ણ થઈ,
જ્ઞાની ગુરુએ બેસવા આજ્ઞા તરત કરી.

અનિત્યતા જગની કહી, માયા ખ્યાલ ધરી,
પરમાર્થ કથા વર્ણવી દીધી શાંતિ વળી.

(ચોપાઈ)

નૃપના સ્વર્ગગમનની વાત સુણી પામ્યા પીડા રઘુનાથ;
હેતુ મરણતણો નિજ નેહ સમજી વિકળ બની ગયા છેક.

કટુ કુલિશ કઠોરશી વાણી સુણી રડવાને લાગી રાણી;
સીતા લક્ષ્મણ વિકળ સમાજ બન્યો, રાજા મર્યા જાણે આજ.

મુનિએ સમજાવ્યા રામને પ્રેમે, કર્યું સ્નાન રામે ત્યારે કેમે;
પ્રભુએ નિર્જળ વ્રતદિન ગાળ્યો, સૌએ દિન એમ વીતાવ્યો સારો.

(દોહરા)

પ્રભાતમાં મુનિવરતણો અનુસરતાં આદેશ,
પ્રભુએ ક્રિયા બધી કરી શ્રદ્ધાભક્તિ સમેત.

પિતાતણી વેદોક્ત સૌ ઉત્તરક્રિયા કરી,
પાપ તિમિર રવિ રાઘવ પામ્યા શુદ્ધિ ફરી.

(ચોપાઈ)

જેનું નામ પાવક અઘતૂલ⁶, સ્મરતાં સકલ સુમંગલ મૂળ,
એનું શુદ્ધ થવાનું છે એવું તીર્થ આહવાને ગંગાના જેવું.

વીત્યા બે દિન શુદ્ધિના જ્યારે કહ્યું રામે ગુરુવરને ત્યારે,
નાથ, લોક સૌ દુઃખી અપાર, કરે કંદ ફળ જળનો આહાર;
જોઈ ભરત સચિવ સહુ માત પીડા પામે છે અતિશય જાત.

⁶ તૂલ - ૩

માટે સૌ સાથે અવધ પધારો, એના મહિમાને પાછો વધારો;
તાત સ્વર્ગે તમે અહીં તેમ, કરો લાગે સમુચિત જેમ.

(દોહરા)

ધર્મસેતુ કરુણાળુ કાં કહો એમ ના રામ;
દુઃખી લોક બે દિન લહે દર્શનથી વિશ્રામ.

*

૩૨. સત્કાર

(ચોપાઈ)

બન્યો ભયભીત સુણતાં સમાજ જેમ ડગમગે નદમાં જહાજ;
ગુરુની વાણી સુમંગલમૂળ, થયો જાણે મારુત અનુક્ષળ.

જેના દર્શને પાતક જાય એવી નદીમાં ન્હાતાં ત્રણે કાળ;
જોતાં મંગલમૂર્તિ રામ ભરી આંખ કરીને પ્રણામ.

ચિત્રફટ ને વન જોવા જાય દુઃખ જ્યાં ના સુખ સકળ સમાય;
ઝરણાં જળને સુધાસમ ઝરતાં, ત્રણે તાપ હરે વાયુ વહતાં.

તૃણ વેલ વિટપ અગણિત ફળફૂલ પલ્લવ હરે ચિત્ત;
શિલા સુંદર સુખદ તરુછાંચ, શોભા વર્ણવી કોનાથી જાય ?

(દોહરા)

સરે સરોરુહ, જલ વિહગ ફૂજે, ગૂંજે ભુંગ;
વિગત વેર વિહરે વને મૃગવિહંગ બહુરંગ.

*

(આખ્યાન)

કોલકિરાત ભીલવનલોક, મધુ શુચિસુંદર સ્વાદુ અમોલ,
પર્ણપાત્રમાં પ્રણયે ભરી, કંદમૂળ ફળ અંકુર લઈ,

સવિનય દેતા કરી પ્રણામ કહી સ્વાદ ગુણપ્રકાર નામ;
મૂલ્ય લેશપણ લેતા નહીં, રઘુપતિકેરા શપથ દઈ.

વદતા પ્રેમમગન મૃદુ વાણ, સજ્જન કરે સ્નેહ સન્માન,
તમે ઉચ્ચ અમે નીચ નિષાદ, દર્શન પામ્યા રામ પ્રસાદ.

મરુભોમે ગંગાની ધાર દર્શન દુર્લભ એમ અપાર;
કૃપાળુ રામે કૃપા કરી, લીધા ભેદ સમસ્ત હરી.

(દોહરા)

સંકોચ તજી પ્રેમને પેખી કૃપા કરો,
કૃતાર્થ કરવાકાજ આ ક્ષુલ્લક ભેટ ગ્રહો.

પ્રિય અતિથિ આજે તમે આવ્યા છો વનમાં,
ભાગ્ય નથી સેવાતણું ચિંતા છે મનમાં.

ચોરી ના કરતા અમે સેવા મોટી એ,
કુટિલ કુચાલ કુમતિ જડ કુજાતિ હિંસક ને.

રાતદિવસ કરતા અમે અનેક પાપ છતાંય
કટિ પર વસ્ત્ર મળે નહીં, પેટ ન પૂર્ણ ભરાય.

પ્રભુપદપદ્મ નિહાળતાં દારુણ દુઃખ ટળ્યાં,
દોષ મટયા, સંકટ તથા ક્લેશ સમસ્ત શમ્યા.

શબ્દ સાંભળીને થયો જનતાને અનુરાગ,
વખાણી રહ્યા એમનું સર્વે ઉત્તમ ભાગ્ય.

રામચરણના પ્રેમથી સર્વે સુખ પામ્યાં,
સ્ત્રીપુરુષો નિજ જાતને લઘુ ગણવા લાગ્યાં.

વર્ષાજળથી મોર ને મેંઢક પુષ્ટ બને,
લોક હર્ષથી તેમ સૌ વિહર્યા સર્વ વને.

*

૩૩. ભરતના વિચાર

(આખ્યાન)

પ્રેમમગ્ન પુરનાં નરનાર, વીત્યો પલક જેમ સદુ કાળ;
સીતા વેશ સાસુના જેવા ધરી કરી પૂર્ણ રહી સેવા.

લહ્યો નહીં કોઈયે મર્મ, માયા સીતા માયા સર્વ;
સેવાથી વશ સાસુ બની, અર્પી આશિષ શીખ ઘણી.

સ્વભાવ સીતા-રામતણો લક્ષ્મણનો પણ સરળ ઘણો,
દેખી થયો અસહ્ય અમાપ કૈકેયીને પશ્ચાત્તાપ.

કરી યાચના યમની પાસ વળી ધરિત્રી પાસે ખાસ,
ધરતી દેતી માર્ગ નહીં વિધાતા ન દે મૃત્યુ કહીં.

કહે લોક કવિ જન ને વેદ રામવિમુખ નર પામે ખેદ,
નરકમાંય પામે ના સ્થાન, સંતપ્ત બને સઘળે પ્રાણ.

(દોહરા)

સંદેહ થતો સર્વના મનમાં દિન ને રાત,
રામ અયોધ્યાગમનની સુણશે કે નવ વાત ?

નિદ્રા ના ને ના ક્ષુધા ભરત અનુભવે શોક,
અલ્પ વારિમાં મીનને જેમ થાય સંકોચ.

કુટિલ કાર્ય માટે કર્યું, ભરત વિચારે એમ,
રાજ્યાભિષેક રામનો કરી શકાશે કેમ ?

ગુરુની આજ્ઞા માનતાં પાછા ફરશે રામ,
જાણીને રુચિ રામની ગુરુ પણ કહેશે કામ.

માતાના આદેશથી પાછા રામ ફરે,
જનની પરંતુ રામની હઠ કોટીય કરે ?

ગણના મારી લેશ ના, મારો સમય ખરાબ,
કરું દુરાગ્રહ થાય તો એ અપરાધ અમાપ.

દાસધર્મ કૈલાસના કરતાં કહ્યો કઠોર;
ભરતચિત્તમાં ઉદભવ્યા વિચાર ચારેકોર.

એકે યુક્તિ ભરતને ઉત્તમ ના લાગી,
પસાર કીધી રાતને વિચારમાં જાગી.

સ્નાન કરી રઘુનાથને બેઠા કરી પ્રણામ
ત્યાં જ વસિષ્ઠે ભરતને બોલાવ્યા નિષ્કામ.

વંદી ગુરુપદકમળને બેઠા સાદર પાસ,
વિપ્ર મહાજન સચિવ જ્યાં હતા સભાસદ ખાસ.

(આખ્યાન)

બોલ્યા મુનિવર મંગલ વાણ, સુણો સભાસદ ભરત સુજાણ,
ધર્મધુરંધર રઘુકુળપ્રાણ રાજા રામ સ્વવશ ભગવાન.

સત્યવચન શ્રુતિપાલક રામ જન્મ્યા જગમંગલ કૃતકામ;
માત-તાત ગુરુને અનુસરે, ખલદલ દલન, દેવ હિત કરે.

નીતિ પ્રીતિ પરમારથ સ્વાર્થ જાણે કેવળ રામ યથાર્થ;
વિધિ હરિહર રવિ-શશિ દિગપાલ, માયા જીવ કર્મ ને કાળ;

શેષનાગ નૃપ સહુ પ્રભુતા, યોગસિદ્ધિ સુપ્રસિદ્ધ મહા,
જુઓ કરી સંપૂર્ણ વિચાર, રામ સર્વના છે પ્રતિપાળ.

(દોહરા)

આજ્ઞા ઈચ્છા રામની સુખપ્રદ સદા હશે;
બુદ્ધિમાન એવું ગણી કરજો સંમત તે.

(આખ્યાન)

સહુને સુખદ રામઅભિષેક મંગલ મોદ મૂલ મધુ એક;
આવે અવધ ફરીથી રામ કરવું ઘટે એ હવે કામ.

નીતિ ધર્મ સ્વાર્થભરી વાણ સૌએ સુણી ધરીને ધ્યાન,
ઉત્તર મળ્યો ઉચિત નવ કો, ભરતે કહ્યું વંદતાં તો.

સૂર્યવંશમાં ભૂપ અનેક, થયા અધિક ઉત્તમ પ્રત્યેક;
હેતુ જન્મકેરાં મા-બાપ, કર્મ શુભાશુભ વિધિને હાથ.

આશીર્વાદ આપના શ્રેષ્ઠ સંકટનાશક હિતકર છેક;
વિધિગતિને પણ રોકી તમે; ટેક તમારી કેમ જ ટળે ?

(દોહરા)

ઉપાય પૂછો છો મને એ મારું કમભાગ;
ગુરુઉરમાં શબ્દો સુણી પ્રગટ્યો અતિ અનુરાગ.

બોલ્યા ગુરુ, સાચું કહ્યું રામકૃપાથી એ;
રામવિમુખને સિદ્ધિ ના શાંતિ મળે સ્વપને.

સંકોચાઉં વાતને સત્ય કહેતાં એક,
બુધ છોડે અડધું જતું જ્યારે લાગે છેક.

(આખ્યાન)

ઉભય બંધુ જાઓ વનમાં, સીતારામ ફરે પુરમાં;
વચન સુણીને હરખ્યા ભ્રાત, પરિપૂર્ણ બન્યાં સુખથી ગાત્ર.

મન પ્રસન્ન, તન થયો પ્રકાશ, આવ્યા નૃપ રામ બન્યા રાજ;
અલ્પ હાનિ જનને વધુ લાભ; સમ સુખદુઃખ સૌ રોઈ માત.

ભરતે કહ્યું, મધુર મુનિકથન જગને અભિમતદાયક સકળ;
કરીશ જીવનભર વનવાસ, સુખ એથી સાંપડશે ખાસ.

(દોહરા)

અંતર્યામી રામસિય; છો સર્વજ્ઞ સુજાણ;
સત્ય કહો તો વચનને આજે કરો પ્રમાણ.

(આખ્યાન)

વચન સુણી દેખીને સ્નેહ સભાસહિત મુનિ થયા વિદેહ;
ભરત મહામહિમા જલરાશી મુનિમતિ ત્યાં ઊભી અબલાશી.

ઉપાય શોધ્યો કરવા પાર, પામી શક્યા નહીં નિસ્તાર;
નૌકાનાવ ન મછવો મળ્યો, મનનો ઉમંગ મનમાં રહ્યો.

ભરત શ્રેષ્ઠતા કોણ કહે, સરછીપે ના સાગર રહે.

ભરત મુનિના મનમાં ગમ્યા; રામપાસ મુનિ સૌ સહ ગયા;
પ્રભુએ પ્રણામી અર્પ્યું સુઆસન, બેઠાં સૌ રત મુનિ અનુશાસન.

બોલ્યા મુનિવર કરી વિચાર દેશકાળ અવસર અનુસાર,
સુણો રામ સર્વજ્ઞ સુજાણ ધર્મનીતિ ગુણ જ્ઞાનનિધાન.

(દોહરા)

વસો સર્વના હૃદયમાં, જાણો ભાવકુભાવ;
જન જનની હો ભરતહિત એવો કહો ઉપાય.

*

(આખ્યાન)

આર્ત વદે ના કરી વિચાર, રમે દાવ રમનાર જુગાર;
વદ્યા વચન સુણતાં રઘુરાય, નાથ, આપને હાથ ઉપાય.

આજ્ઞાપાલન પ્રેમે થાય, સૂચન તમારું ને સચવાય,
હિત એમાં સૌનુંય રહ્યું; આજ્ઞા જે હો તેમ કરું.

બોલ્યા મુનિ, સત્ય કહ્યું રામ, શમ્યા વિચાર ખરે જ તમામ;
ભરત રુચિ મુજબ જે પણ થશે, શિવસાક્ષીએ શુભ તે હશે.

(દોહરા)

બુદ્ધિ મારી ભરતની ભક્તિને વશ છે;
અરજ ભરતની સાંભળો સાદર આજ તમે.

પછી સાધુમત, લોકમત, રાજનીતિ ને વેદ,
વિચારી કરો યોગ્ય તે સમજી સૌનો ભેદ.

પ્રેમ ભરત પ્રતિ ગુરુતણો પેખી થયા પ્રસન્ન,
ધર્મધુરંધર ભરતને જાણી વદ્યા વચન

નિજ સેવક તનમન તથા વચને જાણીને,
રામ, ભરતશો ના જગે દીઠો ભાઈને.

(આખ્યાન)

જે ગુરુપદ પંકજ અનુરાગી લોકવેદમાં તે બડભાગી;
જેના પર આપતણો રાગ, ભરતતણું કોણ કહે ભાગ્ય ?

કરતાં લઘુબંધુનાં વખાણ સન્મુખ સંકોચાથે પ્રાણ;
ભરત કહે તે ઉચિત હશે, હિતકર તેનો અમલ થશે.

(દોહરા)

કહ્યું વસિષ્ઠે ભરતને, સંકોચ તજી તાત,
કૃપાસિંધુ પ્રિય બંધુને કહો હૃદયની વાત.

*

મુનિશબ્દ સુણી રામની ઈચ્છાને જાણી,
અનુકૂળ ગણી ઉભયને, ભાર શિરે માની;

પુલકિત તન ઊભા થયા ભરત સભામાં ત્યાં,
બોલ્યા પ્રેમાશ્રુ ભરી લોચન પંકજમાં.

કથન કહ્યું મુજ મુનિવરે, અધિક કહું શું હું,
નિજ નાથતણો પૂર્ણ હું સ્વભાવ જાણું છું.

અપરાધી પર ના કરે સ્વપ્ને ક્રોધ કદી,
કૃપાસ્નેહની વરસતી મારી ઉપર ઝડી.

ખેલકૂદમાંયે કદી રીસ નથી જોઈ,
રીત કૃપાની એમની જાણે જન કોઈ.

(આખ્યાન)

શૈશવથી છોડ્યો ના સંગ, કર્યો કદી ના મુજ મનભંગ;
થઈ હોય મુજ રમતે હાર, પ્રભુ જીતાડતા તો તત્કાળ.

(દોહરા)

સ્નેહ તથા સંકોચવશ મેં પણ કહ્યું ન વેણ;
દર્શનતૃપ્ત થયાં ન હજુ પ્રેમે તરસ્યાં નેન.

વિઘાતા સહી ના શક્યા પરંતુ મારાં લાડ,
અંતર પાડ્યું ઉભયનું નીચ કરીને માત.

એમ કહેવામાંય ના શોભા મારી આજ,
પોતાની સમજે થયો કોણ સાધુ સૌ કાજ ?

*

(ચોપાઈ)

માતા નીચ ને હું સદાચારી એવી માન્યતા સાચે નઠારી,
કરે કોદરા ડાંગર કોદી ? કાળી છીપ જન્માવે છે મોતી ?

દોષ સ્વપ્નમાં ના દઉં લેશ, મારું દુર્ભાગ્ય સિંધુ વિશેષ;
બધું મુજ પાપનું પરિણામ, કહે કુવચન માને તમામ.

કરી હૃદયમાં શોધ હું હાર્યો, શુભ સાધન તોય ના પામ્યો;
ભલું એક પ્રકાર છે મારું, લાગે પરિણામ છેવટે સારું.

ગુરુ સર્વસમર્થ છે મારા, સ્વામી સીતાના રામ છે ન્યારા;
પ્રેમે સંનિધિ એમની પામ્યો, તીર્થસ્થાને આ મહિમાને જાણ્યો.

(દોહરા)

પ્રપંચ છે કે પ્રેમ છે સત્યાસત્ય વળી,
વસિષ્ઠ મુનિ ને રામથી એ છે ગુપ્ત નહીં.

*

(ચોપાઈ)

છોડ્યો પણને લીધે નૃપે પ્રાણ, જનની કુમતિની જગને છે જાણ;
જોઈ વ્યાકુળ જનની ના જાય, તપ્ત નરનારી તાપથી થાય.

હું જ સકળ અનર્થોનું મૂળ, સુણી સમજી સહું સર્વ શૂળ;
વનગમન કર્યું રઘુનાથે મુનિવેશે લક્ષ્મણ સીતા સાથે.

પદત્રણ વિના પગપાળા રહ્યો જીવતો સાંભળી ચાલ્યા;
વળી નીરખી નિષાદનો સ્નેહ પડ્યો કઠિન ઉરે નવ છેદ.

અહીં સઘળું સગી આંખે જોયું તોય જીવન મેં નવ ખોયું;
જોઈ જેમને વીંછી ને સર્પ તજે વિષ ક્રોધ તેમજ દર્પ.

(દોહરા)

તે રઘુનંદન અનુજ ને સીતાહિત ન કર્યું,
તેથી મુજને દુઃસહ દુઃખ એકાએક મળ્યું.

*

(ચોપાઈ)

અતિશય વિકળ સુણી એ વાણી દુઃખ પ્રીતિ નીતિ વિનયવાળી,
સઘળે શોક છવાયો પ્રાણે, પડ્યું કમળવને હિમ જાણે.

કહી વિવિધ કથાઓ પુરાણી આપી બોધ રહ્યા મુનિ જ્ઞાની;
બોલ્યા ઉચિત વચન રઘુનંદ દિનકર કુળરૂપ કુમુદવનચંદ.

તમે શોક વ્યથા વ્યર્થ માનો, જીવની ઈશ આધીન ગતિ જાણો;
ત્રણે ભુવને તથા ત્રણ કાળે તમે પુણ્યાત્મા સૌથી વધારે.

દેખે જેઓ કુટિલતા તમારી લોક-પરલોક તે જાય હારી;
દોષ જનનીને દે જડ એવા જેણે ગુરુની કરી નવ સેવા.

(દોહરા)

મટશે પાપ પ્રપંચ સૌ અખિલ અમંગલ ભાર,
સ્મર્યે તમારા નામને (આ લોકે મળશે યશ)
(આ લોકે મળશે યશ) પરલોકે સુખસાર.

*

(ચોપાઈ)

કહું સત્ય તમોને ભરત હે, પૃથ્વી રાખી તમારી રહી છે;
હવે વ્યર્થ કૃતર્ક કરો ના, વેરપ્રેમ ઢાંકેલા રહે ના.

મુનિવર પાસે વિહગપશુ જાય, હિંસક જનને નીરખી નાસે ક્યાંય;
મિત્રરિપુને પશુપક્ષીયે જાણે, જ્ઞાની ગુણીજન કાં ન પ્રમાણે ?

તમને સારી રીતે સમજું છું, ઉરમાં ભાવોર્મિ જાગી રહી શું;
રાખ્યું સત્ય મને તજી રાજે, છોડી કાયાને પણને કાજે.

વચનો મિથ્યા કર્યે થાય શોક, એથી અધિક તમારો સંકોચ;
કિન્તુ ગુરુએ આપ્યો છે આદેશ, ઈચ્છું કરવા તમે કહો તે જ.

(દોહરા)

મુદિત મને સંકોચ વિણ કહો તે કરું આજ;
સુણી રામના શબ્દને થયો પ્રસન્ન સમાજ.

*

(ચોપાઈ)

સુરગણ સહિત સભય સુરરાજ બોલ્યા બનશે બધુંયે અકાજ;
કરતાં કાંઈ ઉપાય ના થાય, ચાલો રામશરણે મનમાંહ્ય.

દેવે દુઃખને વેઠ્યું અપાર ત્યારે લીધો નૃસિંહે અવતાર;
હવે કામ છે ભરતને હાથ, બોલ્યા દેવો સર્વે મળી સાથ.

રામ સેવા સેવકકેરી માને, શ્રેષ્ઠ સેવકને સદા જાણે;
માટે રામને વશ કરનારા સ્મરો સ્નેહે ભરતને જ પ્યારા.

(દોહરા)

વદ્યા બૃહસ્પતિ, દેવ સૌ તમે ખરે બડભાગ;
સકળ સુમંગલમૂળ છે ભરતચરણ અનુરાગ.

સીતાપતિ શ્રીરામના સેવકની સેવા,
કામધેનુ શતસમ કહી દેનારી મેવા.

ભરતભક્તિ મનમાં વસી તજો હવે તો શોક,
સુધરી વિધિથી વાત સૌ, ચિંતા છોડો ફોક.

(ચોપાઈ)

જુઓ ભરતનો પરમ પ્રભાવ, વશ રઘુવર સહજ સ્વભાવ;
જાણી ભરતને રામની છાયા મનને સ્થિર કરો તજી ભય માયા.

જાણી દેવોનો શોક વિચાર થયો સંકોચ પ્રભુને અપાર;
ભરતે નિજ શિર પર જાણ્યો ભાર, કર્યા અનુમાનો વિવિધ તે કાળ.

કર્યો નિર્ણય મનમાં પછી કે, રામ કરશે સૌ હિતકર હશે તે;
છોડી નિજ પણ મુજ પણ રાખ્યું, એને અનુગ્રહ અલ્પ ના ભાખું.

(દોહરા)

કર્યો અનુગ્રહ અમિત અતિ સૌ વિધ સીતાનાથ;
કરી પ્રણામ ભરતે કહ્યું જોડીને બે હાથ.

અંતર્યામી નાથ હે કૃપાસમુદ્ર મહાન,
કહું શું કહાવું વળી વદી તમોને વાણ ?

*

(આખ્યાન)

ગુરુ પ્રસન્ન સાહેબ અનુકૂળ, મટી મલિન મનકલ્પિત શૂળ.
કારણ શોકતણું નવ કશું, મિથ્યા ભય તમ મનમાં હતું.
માત કુટિલતા, મુજ દુર્ભાગ્ય, વિધિગતિ વિષમ, કાળ વિકરાળ,
સૌથે મળી કર્યો મુજ નાશ; તમે ઉગાર્યો મુજને ખાસ.
આપની ન એ નૂતન રીત, લોક વેદમાં પ્રસિદ્ધ પ્રીત.
જગત ખરાબ, ભલા છો આપ, જપવા કેમ ભલાઈ જાપ ?
કલ્પવૃક્ષસમ સહજ સ્વભાવ, રાગદ્વેષનો સદા અભાવ.

(દોહરા)

કલ્પવૃક્ષને ઓળખી એની પાસે જાય,
કેવળ છાયા પામતાં શોકમુક્ત તે થાય.

રાજા-રંક ભલા-બૂરા જાની ને અજ્ઞાન,
મનમાન્યું ફળ મેળવે કરતાં કેવળ માંગ.

સ્વામી ગુરુના સ્નેહને દેખી ક્ષોભ મટ્યો,
ચિત્તમહીં સંદેહ કે શોક રહ્યો ન કશો.

કરુણાનિધિ, કરુણા કરી એવું હવે કરો,
થાય દાસહિત, ક્ષોભ હો પ્રભુને નહીં કશો.

સ્વામીને સંકોચમાં નાખી હિત યાહે,
તે સેવકની બુદ્ધિને અધમ બધા ભાખે.

સેવકહિત સ્વામીતણી સેવામાં જ રહ્યું;
સકળ લોભ સુખ છોડતાં સેવક કરે કહ્યું.

પાછા ફરો તમે રહ્યો એમાં સૌનો સ્વાર્થ,
આજ્ઞાપાલન શુભ સદા, એ જ પરમ પરમાર્થ.

દેવ, અરજને સાંભળી કરવા યોગ્ય કરો,
તૈયાર કર્યો સાજ છે તિલકતણો સઘળો.

સફળ કરો તેને, કરો સૌને વળી સનાથ,
વનમાં મુજને મોકલો હર્ષે સાનુજ સાથ.

લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્નને પાછા કે વાળો,
કાપું વસતાં સાથ હું વનનો પથ ન્યારો.

જઈએ ત્રણે બંધુ કે અમે સાથ વનમાં,
સીતાસહ પાછા ફરો તમે અવધપુરમાં.

કરુણાસાગર પ્રભુ તમે પ્રસન્નમન હો જેમ,
ઉપાય તે જ કરો હવે, કરો યોગ્ય હો તેમ.

(આખ્યાન)

મૂક્યો મુજ પર સઘળો ભાર, મુજમાં નીતિ ન ધર્મવિચાર;
 વચન કહું સ્વાર્થથકી છેક, હોય આર્તને નહીં વિવેક.
 સ્વામીનો સુણતાં આદેશ સામો ઉત્તર આપે લેશ,
 લજ્જા તેનાથી શરમાય, કૃપાતણું ધન તે ન કમાય.
 હું છું અવગુણ ઉદધિ અગાધ, કરી રહ્યો સામેથી વાદ;
 તોય સાધુ સમજી સસ્નેહ વખાણો મને નિસ્સંદેહ.
 રુચે કૃપાળુ, મને મત એ જ, તમને હો સંકોચ ન લેશ;
 પ્રભુપદશપથ વહું છું વાણ, રહ્યું એ મહીં જગ કલ્યાણ.

(દોહરા)

પ્રસન્ન મનથી આપશે પ્રભુ જે પણ આદેશ,
 થશે અનુસરણ એહનું, મટશે ઉપદ્રવ ક્લેશ.

*

૩૪. જનકના દૂત

(આખ્યાન)

ભરતવચનથી હરખ્યા સુર, સાધુ કહેતાં વરસ્યા ફૂલ;
 પડી દ્વિધામાં અવધપ્રજા, તપસ્વી બન્યા મુદિત ઘણા.
 મૌન રહ્યા રઘુનાથ તદા ચઢી વિચારે સકળ સભા;
 જનકદૂત આવ્યા તે સ્થળે, બોલાવ્યા મુનિએ તે ક્ષણે.
 કર્યાં રામને પ્રેમપ્રણામ; થયા વેશથી વ્યથિત તમામ;
 કુશળ વિદેહી જનક ખરે, પૂછ્યું મુનિએ મધુર સ્વરે.

(દોહરા)

ઢાળીને શિર ધરતી પર જોડી પ્રેમે હાથ,
દૂત વદ્યા, પૂછ્યું તમે અમને આદર સાથ

એજ કુશળતાનું ખરું કારણ છે સાંઈ,
કુશળતા ગઈ દશરથ સાથે ગોસાંઈ !

આખું જગત થઈ ગયું એથી ખરે અનાથ,
મિથિલા અવધ અધિક થયાં અનાથ છેક જ નાથ !

(આખ્યાન)

કોશલપતિ ગતિથી સૌ લોક બન્યા વ્યથિત અનુભવતાં શોક;
ત્યારે જોઈ વ્યથિત વિદેહ થયો નામમાંહી સંદેહ.

(દોહરા)

કુચાલ રાણીની સુણી ખિન્ન બન્યા નરપાલ,
શૂન્યમનસ્ક થયા, બને જેમ મણિ વિના વ્યાલ.

રાજ્ય ભરતને રામને વળી ધોર વનવાસ,
સુણિ હૃદય મિથિલેશનું પીડા પામ્યું ખાસ.

કહ્યું એ પછી નૃપતિએ, બુધ ને સચિવ સમાજ,
કહો વિચારી શાંતિથી ઉચિત હોય તે આજ.

કહી શક્યા નિર્ણય કરી કોઈ કાંઈ ના,
અવધપુરીની દેખતાં અતિશય દુઃખદ દશા.

રાજાએ ધીરજ ધરી અવધપુરીમાં ચાર,
ગુપ્તચરોને મોકલ્યા વિચારતાં તત્કાળ.

કહ્યું ભરતનો જાણવા ભાવ તેમ દુર્ભાવ,
જલદી પાછા આવવા અજ્ઞાત રૂપે સાવ.

ગુપ્તચરે અવધે જઈ પરિસ્થિતિને જોઈ,
ભરત ચિત્રકૂટ પ્રતિ ગયા રાજ્યલોભ ખોઈ.

જનકસભામાં એમણે વર્ણન સર્વ કર્યું.
ગુરુપરિજન નૃપ સચિવનું ભાવે હૈયું ભર્યું.

પ્રશંસા કરી ભરતની જનકે ધૈર્ય ધરી,
સેનાપતિ ને સુભટને બોલાવ્યા જલદી.

ઘર, નગર અને દેશમાં રાખી રક્ષકને,
તૈયાર કર્યાં વાહનો, હયગાય ને રથને.

મુહૂર્ત જોઈ નીકળ્યા ચાલી એ તત્કાળ,
માર્ગે ના વિશ્રામને કરી શક્યા ક્ષણવાર.

પ્રયાગમાં ચાલ્યા કરી આજ સવારે સ્નાન,
અમને આગળ મોકલ્યા કરતા યમુનાપાર.

એમ કહી વંદન કર્યાં ઢાળી સૌએ શીશ;
વિદાય આપી મુનિવરે રક્ષકસાથ સપ્રીત.

જનક આગમન સાંભળી હરખ્યો અવધસમાજ,
થયા રામ સંકોચવશ, વિચારવશ સુરરાજ.

*

(ચોપાઈ)

ગળતી ઝ્લાનિથી કુટિલ કૈકેયી, કહે કોને કે દોષ દે અમથી;
જોઈ જનક મુદિત નરનાર કહે રહીશું દિવસ વળી ચાર.

એમ દિવસ વીતી ગયો એક, બીજે દિવસે ન્હાઈને દરેક,
ગૌરી ગણપતિ શિવરવિકેરું કરવા પૂજન લાગ્યા અનેરું.

વંદી લક્ષ્મીપતિ પદને પ્રેમે કરવા અરજ લાગ્યાં બધા કેમે,
રાજા રામ ને જાનકી રાણી, અવધિ સુખની અવધ રાજધાની,
વસો ફરીથી સહિત સમાજ, કરો ભરતને રામ યુવરાજ;
અર્પી એવો સરસ સુધાસ્વાદ ધરો જગને જીવનતણો લાભ.

(દોહરા)

ગુરુ સમાજ ભાઈ સમાજ રામરાજ્ય પુર હો,
રામ રહે હો અવધમાં મરણ, કહે સહુ કો.

*

(ચોપાઈ)

સુણી પુરજન પ્રેમળ વાણી નીંદે યોગ વિરતિ મુનિ જ્ઞાની;
કરી પુરજન કર્મ તમામ કરવા રામને લાગ્યા પ્રણામ.

ઉચ્ચ નીચ મધ્યમ નર-નાર પાખ્યાં દર્શન ભાવાનુસાર;
રામે કીધું સૌનુંયે સન્માન, કર્યાં રામનાં સૌએ વખાણ.

હતી રામની પ્રથમથી ટેવ, નીતિ અનુસરતા પરખીને પ્રેમ;
શીલસંકોચસિંધુ શ્રીરામ, સરળ, વદનલોચન અભિરામ.

કહેતાં રઘુવર ગુણગણ રાગ વખાણતા સૌ નિજ ભડભાંગ;
જગમાં અલ્પ હશે જન એવા થયા રામના પોતાના જેવા.

*

૩૫. જનકનું આગમન

(દોહરા)

પ્રેમમગ્ન સૌ, સાંભળી પધારતા મિથિલેશ,
સભાસહિત ઊભા થયા રઘુકુલકમલ દિનેશ.

*

(ચોપાઈ)

બંધુ સચિવ ગુરુ પુરજન સાથ આગળ ચાલ્યા શ્રીરઘુનાથ;
જનકે ગિરિવર દર્શન કરી રથને છોડ્યો તરત જ નમી.

રામમિલન લાલસા ઉમંગ લાગ્યો પરિશ્રમ કલેશ ન પંથ;
હતાં રામસીતાસહ મન, સુખદુઃખ ક્યાંથી પામે તન ?

જનક આવતા ચાલ્યા એમ સહિત સમાજ પ્રેમરત જેમ;
પહોંચતાં પ્રેમ વધ્યો પાસ, મળ્યાં પરસ્પર સાદર ખાસ.

જનકે મુનિપદ કર્યા પ્રણામ, નમ્યા ભાવથી ઋષિને રામ;
બંધુસહ મળી નૃપને રામ આશ્રમ પ્રતિ ચાલ્યા કૃતકામ.

(દોહરા)

આશ્રમ સાગર શોભતો શાંત પુનિત જળ સાથ;
સેવા કરુણારસ નદી, લીધી રામે સાથ.

ડુબાડવા લાગી નદી જ્ઞાન-વિરતિ તટને,
શોકવચન નાળાં બની મળી રહ્યાં જળને.

શોકસભર નિઃશ્વાસના સુતીક્ષ્ણ વાયુ તરંગ,
ધીરજતટ તરુવર તણો કરતા સત્વર ભંગ.

(આખ્યાન)

વિષમ વિષાદ તીક્ષ્ણ નદીધારા, ભય ભ્રમ ભંવર આવર્ત અપાર;
બુધજન કેવટ વિદ્યા નાવ, મતિથી ચલવી શકે ન સાવ.

વનચર કોલકિરાત અપાર થાક્યા જોઈ પામ્યા હાર;
આશ્રમ અર્ણવમાં જ્યાં મળી અર્ણવ ઊઠ્યો ત્યાં ખળભળી.

ઉભય શોકરત રાજસમાજ, રહ્યાં જ્ઞાન ધીરજ ના લાજ;
કરી ભૂપ ગુણશીલ વખાણ કર્યું શોકસાગરમાં સ્નાન.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

ન્હાતાં સમુદ્રે શોકના સ્ત્રીપુરુષ અતિવ્યાકુળ બન્યાં,
વિધિને દઈને દોષ શું કર્યું કહી ક્રોધે સૌ રહ્યાં;
સુર સિદ્ધ યોગી તપસ્વી મુનિ દશા દેખી જનકની
કોઈ સમર્થ હતા ન તરવા સ્વલ્પ સરિતા સ્નેહની.

(દોહરા)

જ્યાં ત્યાં મુનિઓએ કર્યો લોકોને ઉપદેશ;
કહ્યું વસિષ્ઠે જનકને ધીરજ ધરવા લેશ.

*

જ્ઞાનસૂર્ય જેનો કરે ભવરજનીનો નાશ,
વચનકિરણ જેનાં કરે મુનિમનકમળ વિકાસ,

એમને અડી મોહ કે મમતા કેમ શકે,
મહિમા સીતારામના હતો સ્નેહનો એ.

(આખ્યાન)

વિષયી સાધક જ્ઞાની સિદ્ધ ત્રિવિધ પુરુષ એ વેદપ્રસિદ્ધ,
જેનો રામપ્રેમમય પ્રાણ સાધુ મધ્ય તેનું સન્માન.

સોહે પ્રેમ વિના નવ જ્ઞાન, જેમ ખલાસી વગર વહાણ;
શીખ જનકને મુનિએ ધરી; સ્નાન કર્યું જનતાએ વળી.

શોકમગ્ન સઘળાં નરનાર, તે દિન જળ ના ગ્રહ્યું લગાર;
કર્યો ન વિહગ મૃગે આહાર, કેમ કરે પશુ પ્રિય પરિવાર ?

(દોહરા)

સ્નાન જનક રામે તથા સૌએ કર્યું પ્રભાત;
બેઠાં વડ નીચે બધાં ઉદાસ મન કૃશ ગાત્ર.

અવધ અને મિથિલામહીં રહેનારા દ્વિજ જે,
શતાનંદ ઉપદેશતા શ્રેય પ્રેય પથને,

દેવા લાગ્યા ધર્મ ને નીતિ વિરતિ ઉપદેશ,
ગુરુ વસિષ્ઠ પણ પ્રેમથી પરમજ્ઞાન સંદેશ.

વિશ્વામિત્રે સર્વને જૂની કથા કહી;
સુંદર વાણીને સુણી સૌએ શાંતિ લહી.

રામે વિશ્વામિત્રને સાદર પછી કહ્યું,
કાલે સૌએ શોકથી જળ પણ નથી ગ્રહ્યું.

ઈચ્છા વિશ્વામિત્રની જાણી જનક વદ્યા,
કરવું ભોજન ઉચિત ના આજે આ સ્થળમાં.

ઉત્તમ લાગી સર્વને મિથિલાપતિની વાણ;
આજ્ઞા પામી સૌ ગયાં કરવા માટે સ્નાન.

એ સમયે ફળફૂલદલ મૂળ અનેક પ્રકાર,
લાવ્યા વનવાસી વિપુલ ભરતાં કાવડ ભાર.

*

(આખ્યાન)

કામદ થયો ગિરિ રામપ્રસાદ, હરતો અવલોકતાં વિષાદ;
સરસરિતા વનભૂમિ વિભાગ રેલે પ્રસન્નતા અનુરાગ.

વેલવિટપ સહુ સફળ સફૂલ, બોલો ખગ મૃગ અલિ અનુફૂળ;
વનમાં વ્યાપ્યો અધિક ઉમંગ, ત્રિવિધ વાયુ રેલે રસ ગંધ.

સુંદરતા નવ કહી શકાય, કરે જનક આતિથ્ય ધરાય;
સ્નેહે સૌએ સ્નાન કરી, રામ જનક મુનિ સંમતિ ધરી,
દેખી તરુવર કરતાં રાગ ઊતર્યાં જ્યા ત્યાં કરતાં માગ.
કંદમૂળ ફળદલ રસપ્રાણ પાવન સુંદર સુધા સમાન.

(દોહરા)

વસિષ્ઠ મુનિએ મોકલ્યાં સાદર ભરતાં ભાર;
પૂજી પિતૃ સુર અતિથિ ગુરુ, શરૂ કર્યો આહાર.
ચાર દિવસ વીતી ગયા અદભુત રીતે એમ;
વિચારતાં સૌ રામવિણ ફરાય પાછાં કેમ ?

*

૩૬. સન્નારીઓના ભાવો

(આખ્યાન)

સીતા-રામ સંગ વનવાસ કોટિ સ્વર્ગસમ સુખમય ખાસ;
તજી કરે જે ઘરની પ્રીત તેનાથી છે વિધિ વિપરીત.

દૈવ સર્વનું કરે સહાય રામપાસ તો વને વસાય.
મંદાકિનીસ્નાન ત્રણ કાળ, દર્શન મધુ મુદ મંગલ માળ.

ગિરિવિહાર વન તાપસસ્થાન, કંદમૂળફળ સુધા સમાન;
ચૌદ વરસ સુખ સાથે જશે, પસાર પળની પેઠે થશે.

(દોહરા)

કહે બધાં એ સુખ મળે એવું છે ના ભાગ્ય;
ઉભય સમાજમહીં હતો રામચરણ અનુરાગ.

(આખ્યાન)

એમ મનોરથ સઘળાં કરે પ્રેમવચનથી મનને હરે;
દાસી સીતા-જનનીતણી આવી એ સમયે ત્યાં ઘણી.

સીતા સાસુતણો અવકાશ સુણી જનકનો રાણીવાસ,
પધારતાં કીધું સન્માન કૌશલ્યાએ પ્રાણસમાન.

શીલસ્નેહ બંનેના ઓર દ્રવે દેખતાં કુલિશ કઠોર;
શિથિલ થયાં તન પુલકિત તેમ, શોકિત ઉરથી ટપક્યો પ્રેમ.

(દોહરા)

પગથી ખોતરતી રહી જમીનને સઘળી,
પ્રેમમૂર્તિ પ્રગટી સ્વયં કરુણા વેશ ધરી.

સીતામાતા સુનયના ત્યારે બોલી કે,
વક્ર બુદ્ધિ વિધિની ખરે વિનાશકારક છે.

કોમળ કે નિર્દોષ પર વિપત્તિને નાખે,
અમૃતની વાતો થતી, ઝેર બધે રાખે.

વિઘાતાતણાં છે કહ્યાં કામ બધાંય કરાળ;
જ્યાં ત્યાં કાગ ઉલૂક બક, માનસ સરે મરાલ.

*

(આખ્યાન)

વદી શોકિત ત્યાં દેવી સુમિત્રા, વિધિગતિ અતિવિપરીત વિચિત્રા;
રચે સૃષ્ટિ પાળે સંહારે, બાળ કેલિસમ વિધિમતિ ભારે.

કૌશલ્યાએ કહ્યું, ન દોષ કોઈનો, નવ કો પ્રતિ રોષ;
 કર્મવિવશ દુઃખ-સુખ ક્ષતિ-લાભ, ગહન કર્મગતિ જાણે આભ.
 જે શુભ અશુભ સકળ ફળ દે જાણે ફક્ત વિધાતા દે.
 ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય સંહાર, અમૃત વિષ સુખ-દુઃખ અપાર.
 ઈશ્વર ઈચ્છા સૌથી ચઢે, અનુસરવું બસ એને પડે.
 વ્યર્થ મોહવશ કરવો શોક, વિધિગતિ અચળ અનાદિ અમોઘ.
 ચિંતા નૃપના મરણતણી હાનિ સ્વહિતની સમજી ઘણી,
 કરતાં સદા સ્વાર્થને કાજ, સમજી લેજો સઘળા આજ.

(દોહરા)

કહ્યું સુનયનાએ તમે વાણી સત્ય કહી;
 રાણી સુકૃત અવધિસમા દશરથતણાં બની,
 ઉત્તર વાણીને વદો આવી કેમ નહીં ?

સીતા લક્ષ્મણ રામનું શુભ વનગમન થશે,
 ખરાબ એનું આવશે ના પરિણામ કશે.

મને ભરતની થાય છે ચિંતા કિન્તુ ખરે;
 બોલી કૌશલ્યા તરત અતિશય આર્તસ્વરે.

ઈશકૃપા આશિષથકી દિવ્ય તમારી તેમ,
 સુત ને સુતવધુ શુદ્ધ છે ગંગાના જળ જેમ.

રામશપથ કોટી નથી ક્યાંયે લીધા મેં,
 છતાં લઈ આજે કહું સત્યભાવથી કે
 ભરત શીલ ગુણ નમ્રતા બંધુપ્રેમ વિશ્વાસ,
 ભદ્રતા શકે વર્ણવી સરસ્વતી ના ખાસ
 છીપથી કદી સિંધુનું નીર ન ખાલી થાય;
 સરસ્વતીની બુદ્ધિ પણ અસમર્થ બની જાય.
 સદાય સમજું ભરતને સમસ્ત કુળનો દીપ;
 કહેતા મુજને પ્રેમથી વારંવાર મહીપ.
 સુવર્ણ કસતાં રત્ન ને પારખુથી પરખાય;
 પુરુષપરીક્ષા સમય પર સ્વભાવથી જ કરાય.
 અયોગ્ય દીસે કથન પણ માટું એવું છેક,
 શોક સ્નેહમાં શાણપણ ઘટી જાય છે નેક.
 કૌશલ્યાની ગંગાસમ પવિત્ર સુણતાં વાણ,
 રાણીનો વ્યાકુળ બન્યો શુદ્ધ સ્નેહથી પ્રાણ.
 દેવી હે મિથિલેશ્વરી, કૌશલ્યા બોલી;
 વિવેકનિધિ સ્ત્રીને શકે જ્ઞાન દઈ કોઈ ?
 અવસર જોઈ નૃપતિને કહેજો જરા તમે,
 લક્ષ્મણ ઘેર રહે, જતા વનમાં ભરત ભલે.

મન રાજાનું એમ હો કરવાને તૈયાર,
પૂર્ણ વિચારી તો કરે, લેશ કરે ના વાર.

ચિંતા ભરતતણી મને સતાવતી ભારી,
ગૂઢ ભરતના સ્નેહની વાત ખરે ન્યારી.

ઘરે રહે જો ભરત તો લાગે ઉચિત નહીં;
સ્વભાવ મુજબ સરળ મધુર ઉત્તમ વાણ કહી.

કૌશલ્યાના શબ્દને સુણતાં સૌ રાણી,
મગ્ન કરુણરસમાં બની વદ્યા વિના વાણી.

પુષ્પવૃષ્ટિ નભથી થઈ ધન્ય ધન્ય સ્વરસાથ,
સિદ્ધ પ્રાજ્ઞમુનિનાં થયાં શિથિલ સ્નેહથી ગાત્ર.

નિહાળતાં વિસ્મિત બન્યો સઘળો રાણીવાસ;
વીતી રજની બે ઘડી, વદી સુમિત્રા ખાસ.

કૌશલ્યાએ સ્નેહથી કહ્યું, જાવ સ્વસ્થાન,
ઈશ અમારી ગતિ તથા છે મિથિલેશ સહાય.

*

(આખ્યાન)

સુણી સ્નેહમય વચન વિનીત, સુનયના ગ્રહી પાપ પવિત્ર,
દશરથપ્રિયા રામની માત, વદી, વિનય પ્રતિમા સાક્ષાત.

પ્રભુ ક્ષુદ્રતાણો આદર કરે, અગ્નિ ધૂમ ગિરિ તૃણ શિર ધરે;
મનકર્મવચન સેવક રાય, શિવપાર્વતી સદાય સહાય.

રામ વન રહી સુખ ધરશે, અચળ રાજ્ય આવી કરશે;
દેવ નાગર નર રામબળે સુરક્ષિત હશે નિજનિજ સ્થળે.

(દોહરા)

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ કહ્યું પ્રથમથી બધું એ,
મુનિનું કથન હોય ના અસત્ય એ સ્વપ્ને.

પરિજનને સીતા મળી જનની સાથ જઈ;
તપસ્વિની વેશે વિકળ દેખી વ્યગ્ર થઈ.

*

૩૭. જનક અને સીતા

(દોહરા)

વસિષ્ઠની આજ્ઞા લઈ જનક પધાર્યા સ્થાન,
સીતાને ભેટ્યા તરત પ્રસન્ન કરતાં પ્રાણ.

(આખ્યાન)

ઉર ઉછળ્યો અંબુધિ અનુરાગ, બન્યું જનક મન પુનિત પ્રયાગ;
અક્ષયવટ ત્યાં સીતા પ્રેમ, સોહે રામસ્નેહ શિશુ તેમ.

(દોહરા)

ચિરંજીવી મુનિ ⁷ જનકના જ્ઞાનતણા જ્યારે,
વ્યાકુળ બનતાં ડૂબતા હતા વિવશ ત્યારે,

⁷ મુનિ - માર્કંડેય મુનિ

અવલંબન પામ્યા પરમ રઘુપતિ શિશુકેરું,
મંગલકારક શાંતિપ્રદ અલૌકિક અનેરું.

મોહમગ્ન બુદ્ધિ બની મિથિલેશ્વરની ના,
મહિમા સીતારામના હતો સ્નેહનો હા !

માતતાતના સ્નેહથી સીતા વિકળ બની,
સમય સુધર્મ વિચારતાં ધીરજ કિન્તુ ધરી.

તપસ્વિનીના વેશમાં સીતાને ભાળી,
જનકને થઈ પ્રીતિ ને પરિતૃપ્તિ ન્યારી.

પુત્રી, પવિત્ર છે કર્યાં બંને કુળને તે,
ઉજ્જવળ સુયશે છે કર્યું, કહે સર્વ, જગને.

*

(આખ્યાન)

તારી કીર્તિરૂપી સરિતા તજી સુરસરી શુચિ સલિલા,
વહે કોટિ બ્રહ્માંડમહીં, વિલુપ્ત સ્વપ્ને થયા નહીં.

ગંગાએ ત્રણ તીર્થ^૮ કર્યાં, ગૌરવ સૌથી અધિક ધર્યાં,
પરંતુ તુજ યશસરિત વહી કરતાં અસંખ્ય સંત રહી.

સુણી સત્ય સ્નેહમયી વાણ સંકોચાયો સીતાપ્રાણ;
માતપિતાએ ભેટી ફરી શીખ શુભાશિષ મંગલ ધરી

^૮ ત્રણ તીર્થ - હરદ્વાર, પ્રયાગ, ગંગાસાગર

કર્યો સીતાએ સહજ વિચાર, રાત રહેવામાં ના સાર;
જાણી સુનયના તથા રાય સ્તવવા લાગ્યાં શીલ સ્વભાવ.

(દોહરા)

વિદાય સીતાને કરી સન્માની ભેટી;
ભરતની દશા વર્ણન ઉચિત સમયે દેખી.

*

૩૮. જનક તથા ભરત

(આખ્યાન)

જનકે સુણી ભરત વ્યવહાર સ્વર્ણ સુગંધ સુધા શશિ સાર,
બંધ કર્યાં લોચન જળભર્યાં; વખાણવા યશ લાગ્યા ઘણા.

સુલોચના મધુવદના ખરે, ભરતકથા ભવબંધન હરે;
ધર્મ રાજનીતિ બ્રહ્મવિચાર સમજું છું મુજ મતિઅનુસાર.

ભરતતણો મહિમા ના કહે તે મતિ યશછાયા ના ગ્રહે;
બ્રહ્મા ગણપતિ શેષ મહેશ કવિ કોવિદ બુધ બુદ્ધિવિશેષ.

ભરતચરિત યશગુણ ને કર્મ સુણતાં વૈભવ સંયમધર્મ
પામે સુખ, મન પુનિત કરે, અમૃતની ઈચ્છા પરહરે.

(દોહરા)

અનંતગુણ નિરુપમ પુરુષ, ભરત ભરતસમ એક;
સુમેરુને કવિબુદ્ધિ શેં કહે શેરસમ છેક ?

મીન ધરા પર જળ વિના ચાલી ન શકે જેમ,
ભરતચરિત ના વર્ણવી શકાય સૌથી તેમ.

મહિમા અમાપ ભરતનો ફક્ત રામ જાણે,
પરંતુ એ પણ વર્ણવી શકે નહીં વાણે.

ભૂપે સપ્રેમ વર્ણવી દેવી ભરતપ્રભાવ,
પત્નીની રુચિ જાણતાં જાણી વળી સ્વભાવ

કહ્યું, ફરે લક્ષ્મણ ગૃહે, ભરત વિપિનમાં જાય;
એમાં સૌનું શુભ રહ્યું, એ સૌના મનમાંહ્ય.

રામ-ભરતની પ્રીતિ ને શ્રદ્ધા તર્કાતીત;
સમતાસીમા રામ છે, મમતા પ્રેમ પવિત્ર,

અવધિ એમની ભરત છે; સ્વાર્થ અને પરમાર્થ,
સ્વપ્ને પણ જોયું નથી સુખ પ્રતિ કદી લગાર.

મનથી પણ પ્રિય જાત ના રામથકી જાણી,
રામચરણમાં સાધના સિદ્ધિને માની.

ભરતતણો આદર્શ એ મુજને શ્રેષ્ઠ જણાય;
ભાવવિભોર બની વદ્યા પ્રેમે ગદગદ રાય.

ભરત રામનો પાળશે સદાકાજ આદેશ,
માટે કરવી ના ઘટે ચિંતા સ્નેહે લેશ.

*

(આખ્યાન)

ગણતાં રામભરતગુણ એમ રાત દંપતીની પળ જેમ,
વીતી સુખપૂર્વક સુપ્રભાત પ્રગટયે જાગ્યા ઉભય સમાજ.

સ્નાન કરી સુરપૂજન કર્યું; રામે મુનિને પ્રણામી કહ્યું;
ભરત, નગરવાસી, સૌ માત શોકિત છે વનવાસે આર્ત.

મિથિલાપતિ પણ સહિત સમાજ ક્લેશ સહે બહુ દિનથી આજ;
ઉચિત કરો તેથી હે નાથ, હિત છે સૌનું તમારે હાથ.

પામ્યા રઘુપતિ અતિ સંકોચ; મુનિવર પુલકિત વદ્યા અમોઘ,
તમારા વિના સહુ સુખસાજ નરકસમ ગણે ઉભય સમાજ.

(દોહરા)

પ્રાણ પ્રાણના, આત્મ, ને સુખના સુખ છો રામ;
આપ વિના ઘર પ્રિય ગણે ભાગ્ય તેનું છે વામ.

*

ધર્મ કર્મ ને સુખ બધાં કાયમ કાજ બળે,
જેમાં રામચરણતણો પ્રેમ ન લેશ મળે.

(આખ્યાન)

યોગ કુયોગ જ્ઞાન અજ્ઞાન રામપ્રેમ જો હો ન પ્રધાન.

દુઃખી તમારા વિણ સહુયે, સુખી તમારાથી સહુ છે;
જેના મનમાંહી છે જે જાણો તમે બધુંયે તે.

આજ્ઞા સૌના શિર પર ફરે, જાણો સૌની સ્થિતિને ખરે.
એથી આવો આશ્રમમહીં, વદી ગયા મુનિ વ્યાકુળ થઈ;
રામ પધાર્યા પ્રણમી પછી, મળ્યા જનકને ધૃતિથી ઋષિ.
રામવચન સહુ નૃપને કહ્યાં સહજ શીલ ને સ્નેહે ભર્યાં;
ધર્મસહિત હિત સહુનું થાય કહ્યું, કરો તે જ મહારાય !

(દોહરા)

જ્ઞાનનિધાન સુજાણ શુચિ ધર્મપ્રાણ નરપાલ,
તમારા વિના ભ્રાંતિને શમવે કો તત્કાળ ?

*

(આખ્યાન)

થયો જનકને અતિ અનુરાગ, પાખ્યાં વિરતિ જ્ઞાન વૈરાગ્ય;
કરવા લાગ્યા સ્નેહવિચાર, રહ્યો પ્રવાસતણો નવ સાર.
જવા રામને વનમાં કહ્યું, પ્રયાણ ભૂપે તનથી કર્યું;
અમે મોકલી વનથી વન ફરીશું પાછા પ્રમુદિતમન !
તાપસ મુનિ દ્વિજ દેખી સુણી વિકળ બન્યા પ્રીતિથકી ઘણી;
સમય વિચારી ધીરજ ધરી જનક ભરત પાસ ગયા ફરી.
ભરતે આગળ આવી કર્યું સ્વાગત સમુચિત આસન ધર્યું;
બોલ્યા જનક તમે રઘુવીર-સ્વભાવથી પરિચિત છો ધીર !

(દોહરા)

રામ સત્યવ્રત ધર્મરત શીલવાન સ્નેહાળ,
લજ્જાવશ સંકટ સહે, દો આદેશ લગાર.

પહોંચાડું આદેશ એ રઘુવરને તત્કાળ;
ભરત સુણી પુલકિત બન્યા, નયન વહી જળધાર.

ઘૈર્ય ધરી બોલ્યા, પ્રિય પૂજ્ય પિતાસમ આપ;
કુળગુરુશા હિતકારક નથી માત ને બાપ.

કૌશિકાદિ મુનિઓ મળ્યા, આવ્યો સચિવસમાજ,
જ્ઞાનસમુદ્ર સમા તમે ઉપસ્થિત રહ્યા આજ.

શિશુસેવક માની મને આજ્ઞા અનુગામી,
આપો સુયોગ્ય હોય તે શીખ હવે સ્વામી !

આ સમાજ સ્થળમાં તમે પૂછો મને છતાં,
મલિન મૌનથી ગાંડપણ ગણાય વધુ વદતાં.

નાના મોઢે વાત હું મોટી તોયે કહું,
વામ ગણી વિધિને કરો ક્ષમા, સપ્રેમ ચહું.

પ્રસિદ્ધ વેદપુરાણમાં, જગત વળી જાણે,
સેવાધર્મ કઠિન કહ્યો, મર્મીઓ માને.

વિરોધ સ્વામીધર્મમાં તેમજ સ્વાર્થમહીં,
વેર અંધ છે, પ્રેમને પ્રબોધ તેમ નહીં.

પરાધીન ગણતાં મને, રામમત તથા ધર્મ,
વ્રતનો કરી વિચાર જે સર્વમાન્ય હો કર્મ

મંગલકારક કર્મ તે જાણી સૌનો પ્રેમ,
કરો, સલાહ ધરો મને, કહ્યાં વચનને એમ.

*

(ચોપાઈ)

સુણી ભરતને દેખી સ્વભાવ કર્યાં જનકે સૌ સાથે વખાણ;
સુગમ અગમ મૃદુ મંજુ કઠોર શબ્દો અલ્પ છતાં અર્થ ઓર.

મુકુરે મુખનું પ્રતિબિંબ ભાસે તોય પકડાય ના ભલે પાસે;
એમ ભરતની અદભુત વાણી સમજી ના શક્યો કોઈ શાણી.

ગયા જનક ભરત મુનિસાથ દેવકુમુદશશિ જ્યાં રધુનાથ.

નવજળ યોગે વ્યાકુળ મીન, થાય લોકો થયા એવા ખિન્ન;
દેવે ગતિ કુળગુરુતણી જોઈ, સ્નેહ નીરખ્યો જનકનો મોહી.

રામભક્તિમય ભરતને ભાળી સુર સ્વાર્થી ગયા હૈયે હારી;
રામપ્રેમે ભર્યાં સૌ કોઈ દેખી અકળ શોકે રહ્યા રોઈ.

(દોહરા)

રામ સ્નેહસંકોચવશ, વદ્યા સશોક સુરરાજ,
રયો પ્રપંચ બધા મળી, નહિ તો થશે અકાજ.

(ચોપાઈ)

સુર શારદાને સ્મરી બોલ્યા, દેવો શરણાગત રક્ષો બધા આ;
હરો ભરતની મતિ કરી માયા, પાળો સુરને કરી છળછાયા.

સુણી વિનયભરી દેવવાણી, દેવી બોલી સ્વાર્થી સુર જાણી;
કહો ભરતની બુદ્ધિને હરવા, દેખો લક્ષ લોચનથી ગિરિ ના.

બ્રહ્મા હરિહરની માયા છે ભારી, શકે ભરતની મતિને ના ભાળી;
તેને ભોળવું કેમ કરી હું, ચોરે ચાંદની સૂરજને શું ?

ભરતહૃદયે સીતારામવાસ; હોય તિમિર જ્યાં રવિનો પ્રકાશ ?
ગઈ દેવી વદી બ્રહ્મલોક, સુર વિકળ રાતે જેમ કોક^૧.

(દોહરા)

સ્વાર્થી મલિન સુરે કરી કુમંત્ર માયાજાળ,
રચી, ભીતિ અપ્રીતિ ને સરજી ભ્રાંતિ અપાર.

દેવરાજ ઈન્દ્રે કર્યો કરી કુચાલ વિચાર,
કાજ અકાજ બધું રહ્યું એક ભરતને હાથ.

*

^૧ કોક - ચક્રવાક પક્ષી

૩૯. મુનિ વસિષ્ઠ, રામ, ભરત

(દોહરા)

ગયા જનક બીજી તરફ મુનિસહ રામ સમીપ,
સત્કાર કર્યો સર્વનો રામે રવિકુળદીપ.

રઘુકુળના ગુરુ મુનિવરે મધુમય વચન કહ્યાં,
સમય સમાજ સુધર્મને સાનુકૂળ સઘળાં.

પ્રથમ જનક ને ભરતનો સર્વ કહ્યો સંવાદ,
કરી ભરત કેરી પછી વાતો સુંદર યાદ.

પછી કહ્યું, આજ્ઞા કરો તેમજ સર્વ કરે;
રામ વદ્યા વંદી સરળ કોમળ સત્ય સ્વરે.

મિથિલેશ્વર ને આપ છો પછી કહું શું હું,
ઉભય ધરો આદેશ તે મુજબ સહર્ષ કરુ.

રામશપથથી સર્વને થઈ રહ્યો સંકોચ;
જોયું સૌએ ભરત પ્રતિ વ્યક્ત કરી સંતોષ.

સભાતણા સંકોચને દેખી ધૈર્ય ધરી,
કુસમય ભરત વિચારતાં બોલ્યા સ્નેહ સ્મરી.

અતિ અયોગ્ય વર્તન ક્ષમા કરજો આજ તમે,
કઠોર વચનોને કહું મૃદુ નાના વદને.

સ્મર્યે શારદા હૃદયથી મુખકમળે આવી;
મંજુ મરાલી ભરતની વિમળ ધર્મવાણી.

વિવેકનેત્રે નીરખતાં સ્નેહે શિથિલ સમાજ,
ભરત વદ્યા વંદી સ્મરી સીતા ને રઘુરાજ.

*

(ચોપાઈ)

માતતાત સુહૃદ ગુરુસ્વામી, પૂજ્ય હિતકારી અંતરયામી,
સરળ સ્વામી છો શીલનિધાન, પાલક સર્વજ્ઞ પ્રભુ હે સુજાણ !

સમરથ શરણાગત હિતકરતા, ગુણગ્રાહક અવગુણ અઘહરતા;
સ્વામી આપસમા તમે એક, સાંઈદ્રોહી હું જાણીતો છેક.

તાત આપવચન કોરે મેલી આવ્યો મોહે મતિને કરી ઘેલી;
શુભ-અશુભ ઉચ્ચ-નીચ ઝેર, અમૃત સુરપદ મૃત્યુની વેળ.

જોયું સાંભળ્યું કોઈ ના જગમાં રામઆજ્ઞા ઉલ્લંઘે જે મનમાં.
કરી ધૃષ્ટતા તે સર્વ રીતે, પ્રભુએ સ્નેહસેવા માન્યાં પ્રીતે.

(દોહરા)

કૃપા ભલાઈથી તમે ભલું કર્યું મારું;
દૂષણ મુજ ભૂષણ બન્યાં, યશ પ્રસર્યો ચારુ.

*

(આખ્યાન)

રીતિ આપની વિશદ સ્વભાવ જગતવિદિત નિગમાગમ ગાય;
કુર કુટિલ ખલ કુમતિ અશુદ્ધ નીચ શીલવિણ નાસ્તિક કુદ્ધ.

તે સૌને નિજ શરણ ધરો, પ્રણામથી પોતાના કરો.
દેખી દોષ ન ઉરમાં ગ્રહ્યા, ગુણને સાધુસમાજે કહ્યા.

સેવકને જે સ્વામી ભજે, સાજ સર્વ સેવકનો સજે,
કરે ન સ્વપ્ને કર્મવિચાર કરે દાસ સંકોચ વિચાર.

કહું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આજ એવા સ્વામી આપ જ સાચ;
નાચે પશુ શુક પાઠપ્રવીણ, ગુણગતિ નટ પાઠક આધીન.

(દોહરા)

સુધારતાં સન્માનતાં ભક્ત કર્યા ઋષિશ્રેષ્ઠ;
કૃપાળુ વિણ પાળી શકે કોણ બિરદને લેશ ?

બાળસ્વભાવે શોક કે સ્નેહે હું આવ્યો,
કૃપાળુએ શુભ તાકતાં તોપણ અપનાવ્યો.

(આખ્યાન)

જોયાં ચરણ સુમંગલમૂળ, જાણ્યા નાથ સહજ અનુકૂળ;
મોટી ભૂલ છતાં અનુરાગ, સમાજમાં જોયું મુજ ભાગ્ય.

અનુગ્રહ કર્યો મુજ પર તમે સૌથી વિશેષ અદ્ભુત અને;
સ્વીકારી મારી શુચિ પ્રીત લક્ષમાં લઈ નિજ શુભશીલ.

સ્વામીસમાજનો સંકોચ તજી ધૃષ્ટતા કરી અમોઘ,
કહી વિનય અવિનયની વાણ, ક્ષમા કરો સમજી અજ્ઞાન.

(દોહરા)

પંડિત સ્વામી સુહૃદને યોગ્ય ન વધુ કહેવું;
આજ્ઞા આપો, એ મુજબ દેવ, હવે રહેવું.

સત્ય સુકૃત સુખ અવધિશી પદરજ શ્રીપ્રભુની,
એના શપથ લઈ કહું ઈચ્છા મુજ મનની.

(આખ્યાન)

કપટ સ્વાર્થફળ ચાર તજી રહેવું સ્નેહે નાથ ભજી;
આજ્ઞાપાલન સેવા શ્રેષ્ઠ, પામે પ્રસાદ સેવક એ જ.

પ્રેમવિવશ ભરત વદ્યા એમ, પુલકિત તન લોચન સર જેમ;
પ્રભુપદકમળ ગ્રહ્યાં બની આર્ત; સ્નેહતણી કેમ કરું વાત ?

સુમધુર સ્વરે કરી સન્માન કર પકડી બેસાડયા પાસ;
સુણી ભરતનો સ્નેહસ્વભાવ પડ્યો બધા પર પરમપ્રભાવ.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

રઘુનાથ સાધુસમાજ મુનિ મિથિલેશ સ્નેહશિથિલ થયા,
મનમાં પ્રશંસા ભક્તિમહિમા ભાવની કરતા રહ્યા;
સુરમલિન મનથી સુમન વરસી ભરતને સ્તવતા ગયા,
સુણતાં વિકલ લોકો બન્યા રજની સમયના પદ્મશા.

(દોહરા)

દેખી દીન તથા દુઃખી ઉભય પક્ષ નરનાર,
ઈન્દ્ર મલિન મન મારતાં મૃતને યાહે સાર.

*

કપટ કુચાલ પરાયણ મલિન ચિત્ત સુરરાજ;
હાનિ કરે છે અન્યની, પ્રિય માને નિજ કાજ.

છળવાળો રાખી શકે ક્યાંય નહીં વિશ્વાસ;
કપટથકી સૌના શિરે મૂક્યો ધોર ઉચાટ.

સુરમાયાથી સર્વના મોહિત પ્રાણ કર્યા,
તોપણ રઘુવર પ્રેમથી અલગ ન આત્મ થયા.

ભય ઉચાટવશ ચિત્ત ના રહ્યાં સર્વનાં સ્થિર,
ક્ષણમાં રુચિ વનની થઈ, ક્ષણ ધર લાગ્યાં પ્રિય.

દ્વિવિધિ દશાથી ચિત્તની કષ્ટ પ્રજા પામી,
જાણે સરિતા-સિંધુના સંગમનું પાણી.

કૃપાસિંધુ રામે કહ્યું હસતાં જોઈ એ,
યુવાન, મધવા, શ્વાન સૌ એક જ સરખા છે.

ભરત જનક મુનિજન સચિવ જ્ઞાની સાધુ સિવાય,
પડ્યો સર્વ પર દેવની માયાતણો પ્રભાવ.

કૃપાસિંધુએ જોયું કે દુઃખી છે સૌ લોક,
સુરપતિ છળથી સ્નેહથી વળી અનુભવે શોક.

સભા જનક ગુરુ દ્વિજ તથા મંત્રીની મતિને,
મુગ્ધ કરેલી ભરતની અનન્ય ભક્તિએ.

ચિત્રાંકિત સર્વે રહ્યા રામ તરફ જોઈ,
શીખવેલાં વચનો વદ્યા સંકોચે કોઈ.

નીતિ ભરતની નમ્રતા મોટાઈ ને પ્રીત
સુખદ હતી વર્ણનતણી છતાં સરળ ના રીત.

(ચોપાઈ)

જેની ભક્તિતણો જોતાં લેશ દૂબ્યા પ્રેમમાં મુનિ મિથિલેશ,
મહિમા એમનો કહી શકું કેમ; સુમતિ જાગી ઉરમાં પેખી પ્રેમ.

સુમતિ પોતાને નાની ગણીને, મહિમા ભરતનો વધુ સમજીને,
માની મર્યાદા કવિકુળકેરી પામી સંકોચ સહેજે અનેરી.

રુચિ ગુણમાં અધિક એણે રાખી તોય લેશ શકી નહીં ભાખી;
બની બાળવચન જેવી એ તો, એને શક્તિ નવીન ધરે કો ?

(દોહરા)

ભરત વિમળ યશચંદ્ર છે, કવિની બુદ્ધિ ચકોર,
નિર્મળ ઉરનભમાં જુએ પ્રગટ્યો નજરે ઓર.

ભરત સ્વભાવ ખરે નથી સુગમ નિગમને કાજ,
લઘુમતિ ચંચળતા ક્ષમા કરજો કવિ મુજ આજ.

ભરતતણા સદભાવનું કથન શ્રવણ કરતાં
રતિ કોને નવ પ્રગટશે સીયરામપદમાં ?

(ચોપાઈ)

સ્મરતાં ભરતને રામનો પ્રેમ જાગે ના તે અભાગીની જેમ,
જગમાં માનવને એવા જાણો, સૌને દુઃખી સદા માટે માનો.

દેખી રામે દશા સઘળા જનની, સમજી સ્થિતિને ભરતના મનની,
દેશકાળ પ્રસંગ સમાજ કર્યો વ્યક્ત અમૃતશો અવાજ.

ધીર ધર્મધુરંધર શુદ્ધ, સત્ય શીલ સુખસ્નેહ સમુદ્ર,
નીતિપ્રીતિના પાલક રામ વદ્યા વચન હિતકર ને નિષ્કામ.

(દોહરા)

ધર્મધુરા ધરનાર છો લોકવેદજ્ઞાતા,
પ્રેમપ્રવીણ ભરત તમે સૌનાયે ત્રાતા.

કર્મ વચન મનથી વિમળ અનન્ય એક તમે,
ગુરુ સમક્ષ લઘુબંધુ ગુણ કસમય કોણ કહે ?

જાણો કુળની રીત ને પિતૃકીર્તિ ને પ્રીત,
સમય લોક ગુરુલાજને ઉદાસીન અરિમિત્ર.

(ચોપાઈ)

તમને વિદિત છે સર્વનાં કર્મ વળી પરમ હિતકર મુજ ધર્મ;
મને પૂર્ણ ભરોસો તમારો, તોય સમય નીરખી કહું ન્યારો.

રહ્યા જ્યારે ના આપણા તાત ગુરુના અનુગ્રહે સંભાળી વાત;
નહિ તો પરિજન જનપરિવાર થાત આપણે સહુયે ખુવાર.

વિના અવસર આથમી રવિ જાય કોને ક્લેશ તો જગમાં ન થાય?
કર્યો વિધિએ એવો ઉત્પાત, મુનિએ જનકે રક્ષ્યાં સૌને ભ્રાત !

(દોહરા)

રાજકાજ સૌ લાજ યશ ધર્મ ધરા ધન ધામ,
ગુરુપ્રભાવ સૌ રક્ષસે શુભ લાવી પરિણામ.

ધરમાં વનમાં ગુરુકૃપા છે રક્ષા કરનાર;
માતતાત ગુરુ નાથનું આજ્ઞાપાલન સર્વ
શેષનાગસમ ધર્મરૂપ ધરતીને ધરનાર.

(ચોપાઈ)

તમે એ જ કરો ને કરાવો, કુળના તારક બનીને તરાવો;
એ જ સાધના સિદ્ધિ દેનારી કીર્તિ સદગતિ ભૂતિને ન્યારી.

સહી સંકટ કરતાં વિચાર કરો સુખી પ્રજા પરિવાર;
વહેંચી વિપત્તિ લીધી સૌએ મારી, તમને કષ્ટ અવધિ સુધી ભારી.

જાણી મૃદુ તમને કહું છું કઠોર, અનુચિત કસમયે કથન ના મોર;
મળે કસમયે બંધુસહાય, હાથે વજ્રપ્રહાર રોકાય.

(દોહરા)

સેવક કરપદ નયનશો, સ્વામી મુખસમ હોય,
પ્રિતરીત એ સાંભળી સુકવિ વખાણે કોય.

*

સ્નેહસમુદ્ર સુધામહીં મજ્જન કરતી વાણ,
સુણી શિથિલ સૌના બન્યા સ્નેહમગ્ન ને પ્રાણ.

સ્નેહસમાધિમહીં ગયા ડૂબી દર્શક સર્વ,
બની શારદા મૌન એ માણી મંગલ પર્વ.

*

૪૦. ભરતનો સંતોષ

(આખ્યાન)

ભરતને થયો અતિસંતોષ, સન્મુખ રામ ટળ્યાં દુઃખદોષ;
મુખ પ્રસન્નતા, મટ્યો વિષાદ, મૂંગો પામ્યો વાણીપ્રસાદ.

હાથ જોડતાં કરી પ્રણામ બોલ્યા ભરત નાથ નિષ્કામ,
હર્ષ સહગમન કેરો મળ્યો, લાભ જન્મનો દુર્લભ થયો.

આજ્ઞા શિર પર સાદર ધરું, કૃપાળુ, સ્નેહસહિત સૌ કરું;
આપો પણ એવો આધાર અવધિને કરું જેથી પાર.

(દોહરા)

લાવ્યો ગુરુઆદેશથી સર્વ તીર્થનું નીર,
કરવાને અભિષેક હું દિવ્ય તમારો વીર !

(આખ્યાન)

અન્ય મનોરથ મુજ મનમાંહ્ય, સંકોચ ભયે કહી ન શકાય;
રામે કહેવાકાજ કહ્યું, ભરતે ત્યારે કહ્યું પ્રભુ !

ચિત્રકૂટ શુચિસ્થળ તીરથવન ખગસર સરિતા નિર્ઝર ગિરિગણ,
પ્રભુપદ અંકિત ભૂમિવિશેષ દો આદેશ નીરખવા લેશ.

અત્રિમુનિતણી આજ્ઞા લઈ વનમાં વિચરો નિર્ભય થઈ;
મુનિપ્રસાદ વન મંગલ હશે, પાવન પરમપુનિત મધુ થશે.

ઋષિનાયક જ્યાં આજ્ઞા કરે તીર્થસલિલ ત્યાં રાખો ભલે;
સુખી ભરત પ્રભુવચને થયા, મુનિપદકમળ મુદિતમન નમ્યાં.

(દોહરા)

ભરત-રામ સંવાદ સુણી સકળ સુમંગળમૂળ,
સ્વાર્થી સુર કુળને સ્તવી વરસ્યા સુરતરુકૂલ.

ધન્ય ભરત, હો રામનો સદાય જયજયકાર;
એમ બોલતાં દેવ સૌ પામ્યા હર્ષ અપાર.

મુનિ મિથિલેશ સભાજનો સૌને હર્ષ થયો;
ભરતશબ્દને સાંભળી સર્વ વિષાદ ગયો.

(આખ્યાન)

ભરત-રામ ગુણગ્રામ સ્નેહ વખાણી રહ્યા સ્તબ્ધ વિદેહ;
સેવક સ્વામી સરસ સ્વભાવ નેમ પ્રેમ પાવન કરનાર.

સચિવ સભાસદ કરતાં રાગ રહ્યા વખાણી મતિ અનુસાર;
સુણતાં રામ ભરત સંવાદ થયો સર્વને હર્ષ વિષાદ.

સુખદુઃખને સમ સમજી માત કૌશલ્યાએ કરતાં વાત,
અન્ય માતને કર્યો પ્રબોધ દઈ રામગુણગણનો બોધ.

(દોહરા)

કોઈ કહેવા શ્રેષ્ઠતા રઘુવરની લાગ્યા,
ભરત ભલાઈ અન્ય ને વખાણવા લાગ્યા.

ભરતને કહ્યું અત્રિએ, શૈલ સમીપ સુફપ,
રાખો તેમાં તીર્થજળ પાવન સુધાસ્વરૂપ.

*

(આખ્યાન)

ભરતે પામી અનુશાસન રવાના કર્યા જલભાજન;
સાનુજ સાધુમુનિ સહિત આપ ગયા હતા જ્યાં ફૂપ અગાધ.

પાવન જળ પુણ્યસ્થળે રહ્યું, મુદિત અત્રિએ પ્રેમે કહ્યું;
સિદ્ધ સ્થાન આ અનાદિ તાત, લુપ્ત થયેલ હતું અજ્ઞાત.

સ્થાન નિહાળી સરસ રસાળ ફૂપ કર્યો દાસે તૈયાર;
વિધિવશ થયો વિશ્વ ઉપકાર સુગમ અગમ અતિ ધર્મવિચાર.

ભરતફૂપ હવે કહેશે લોક તીર્થજલે શુચિ થતાં અશોક;
નિયમસહિત ન્હાતાં સપ્રેમ થશે વિમળ જન મન ક્રમ વેણ.

(દોહરા)

કહેતાં મહિમા ફૂપનો, પહોંચ્યા રઘુપતિ પાસ;
કહ્યો અત્રિએ રામને પ્રભાવ સ્થળનો ખાસ.

ધર્મતણા ઈતિહાસની કહેતાં કથા રસાળ,
સુખથી વીતી રાત તે, થયું પ્રસન્ન સવાર.

રામ અત્રિ ગુરુદેવની સંમતિને પામી,
 ભરત તથા શત્રુઘ્ન સૌ નિત્ય ક્રિયામાંથી
 પરવારી, સૌ સાથમાં સાદા સજતાં સાજ,
 પગપાળા ચાલ્યા વને પ્રદક્ષિણાને કાજ.
 પદત્રાણ વિના ચાલતાં મૃદુ ચરણો જોઈ,
 ભૂમિ બની સંકોચથી મૃદુ જડતા ખોઈ.
 કુશ કંટક કંકરસમા પદાર્થ તીક્ષ્ણ કઠોર,
 છુપાવીને ભૂમિએ માર્ગ કર્યો મૃદુ ઓર.
 ત્રિવિધ વાયુ સુખપ્રદ વળી વાવા લાગ્યો ત્યાં.
 દેવોએ મધુ સુમનને વરસાવ્યાં પથમાં.
 ઘન છાયાથી, વૃક્ષ સૌ ફૂલી તેમ ફળી,
 તૃણ મૃદુતાથી નીરખતાં પશુ, ખગ મધુર વદી,
 સર્વ ભરતને રામના અતિશય પ્રિય જાણી,
 કરી રહ્યાં સેવા સુખે પ્રેમાસ્પદ માની.
 બગાસું ખાતાં રામનું પ્રાકૃત જન લે નામ,
 સર્વ સિદ્ધિ તો મેળવે ને પામે આરામ.
 રામ પ્રાણપ્રિય ભરતને માટે તો શી વાત,
 એમાં વિસ્મય લેશ ના ધન્ય થાય જો જાત.

*

(ચોપાઈ)

એમ ભરત વિહરે વનમાંહ્ય, નેમપ્રેમથી મુનિયે લજાય;
શુચિ જળસ્થળ ભૂમિવિભાગ, ખગ મૃગ તરુતૃણ ગિરિવન બાગ

ચારુ પુનિત વિચિત્ર વિશિષ્ટ જોઈ ભરત પૂછે પ્રશ્ન શિષ્ટ;
સુણી મુદિત કહે ઋષિરાય નામકારણ ગુણ પુણ્યપ્રભાવ.

ક્યાંક મજ્જન ક્યાંક પ્રણામ, ક્યાંક દર્શન નયનાભિરામ;
ક્યાંક બેસતા મુનિના આદેશે સ્મરતાં રામસીતા સાદા વેશે.

દેખી સ્નેહ સેવા ને સ્વભાવ દેવો વનના અનુભવતાં પ્રભાવ
દેતા ભરતને આશિષ પ્રેમે, હૈયું હાથ રહેતું ના કેમે.

(દોહરા)

અઠી પ્રહર દિન વીતતાં આવીને પાછા,
ભરતે રામમિલનતણી સફળ કરી આશા.

ભરતે જોયાં તીર્થ સૌ પાંચ દિવસની માંહ્ય,
સુણતાં હરિહર સુયશને પડી છેવટે સાંજ.

(ચોપાઈ)

કરી સ્નાન મળ્યો સૌ સમાજ દ્વિજ ભરત જનક તેમ રાજ;
જાણ્યો દિવસ વિદાયનો સારો તોય સંકોચ રામને ન્યારો.

રામે ગુરુ નૃપ ભરત સૌ દેખી, દૃષ્ટિ સંકોચાઈ ઢાળી હેઠી;
કર્યાં શીલકેરાં સહુયે વખાણ, સ્વામી રામ સરખા નવ ક્યાંય.

સમજી રઘુવરની ઈચ્છાનો લેશ ભરતે ઊઠીને ઘૈરો વિશેષ
કહ્યું પ્રેમથી કરતાં પ્રણામ, રુચિ મારી રાખી અભિરામ.

મારે માટે સહીને સંતાપ તમે દુઃખને પામ્યા અમાપ;
હવે આજ્ઞા આપો મને સ્વામી, સેવું અવધ અવધિ સુધી ન્યારી.

(દોહરા)

જે ઉપાયથી હું ફરી દેખું દીનદયાળ,
અવધિ સુધીની શીખ દો એ અવધેશ કૃપાળ.

*

(ચોપાઈ)

પુરજન પરિજન ને પ્રજા સઘળી શુદ્ધ સ્નેહસંબધે છે ગરવી;
ભવદુઃખ જ્વાળામાં બળવાનું સારું બની આપના રહેવાનું ન્યારું,
પણ સાથ ના પ્રભુ હો તમારો લાભ મોક્ષનો તો નવ સારો.

સ્વામી સુજ્ઞ છો, ઉર સૌનું જાણો, રુચિ લાલસા જનની પ્રમાણો;
આપ પ્રણતપાલક સૌને પાળો, કરો ઘર વનનો નિર્વાહ ન્યારો.

મને સર્વ પ્રકારે ભરોસ, નથી વિચારતાં રહ્યો શોક;
મારી દીનતા સ્વામીનો પ્રેમ કરે સ્તબ્ધ મને નવ કેમ ?

દોષ દૂર કરી મોટો સ્વામી, તજી સંકોચ શીખ દો પ્યારી;
નીરક્ષીરને અલગ કરનારાં ગમ્યાં ભરતવચન સૌને સારાં.

(દોહરા)

દીનબંધુ સ્વર બંધુનો સુણી દીન છળહીન,
દેશ કાળ સ્થિતિ સમજતાં બોલ્યા રામ પ્રવીણ.

પરિવારતણી આપની મારી વનધરની,
વસિષ્ઠને જનકને ચિંતા છે સઘળી.

શિર પર ગુરુ, મિથિલેશ ને વિશ્વામિત્ર બધા,
પછી સ્વપ્નમાં ક્લેશ ના આપણને નડતા.

*

(આખ્યાન)

પરમ આપણો એ પુરુષાર્થ, સ્વાર્થ ધર્મ યશ કે પરમાર્થ,
પિતાતણું આજ્ઞાપાલન; સૌના હીતનું એ કારણ.

(દોહરા)

આજ્ઞા ગુરુ માતાપિતા સ્વામીની પાળ્યે,
કુમાર્ગંગામી થાય પણ પડે ન કો કાળે.

આજ્ઞા એમ વિચારતાં મનનો તજી વિષાદ,
અવધિ સુધી અવધે જઈ પાળો ગણી પ્રસાદ.

(આખ્યાન)

દેશ કોશ પરિજન પરિવાર ગુરુપદરજ સૌનો આધાર;
સચિવ માત મુનિ મત અનુસાર બનો પ્રજાકેરા પ્રતિપાળ.

(દોહરા)

મુખ્ય માનવી મુખસમો ખાનપાનમાં એક,
પાળે પોષે અંગ સૌ રાખી તોય વિવેક.

રાજધર્મનો સાર એ રામે વિવિધ પ્રકાર,
કહ્યો છતાં સંતોષ ના થયો વિના-આધાર.

*

૪૧. પાદુકાપ્રદાન અને વિદાય

(આખ્યાન)

ભરતપ્રેમ ગુરુ સચિવસમાજ, સ્નેહવશ બન્યા વધુ રઘુરાજ,
 દઈ પાદુકા કરુણા કરી, ભરતે સાદર શિર પર ધરી.
 ચરણપીઠ ¹⁰ કરુણાનિધાનની રક્ષક બંને પ્રજાપ્રાણી,
 સંપુટ ભરતસ્નેહ રતનના, અક્ષરદ્વય મધુ જીવજતનના.

(દોહરા)

રઘુકુળનાં બે બારણાં, કુશળ કર્મના હાથ,
 સેવા સુધર્મ નીરખવા નિર્મળ બંને આંખ.
 ભરત પ્રસન્ન બની ગયા મળતાં એ આધાર,
 રામ-જાનકી સાથનું સુખ અનુભવ્યું અપાર.
 વિદાય માગી વંદતાં; ભેટ્યા શ્રીરઘુરાય;
 ઈન્દ્રે જગવી જનઉરે અશાંતિ તેમજ લ્હાય.
 કુચાલ હિતકર એ થઈ સર્વકાજ સઘળી,
 વિયોગ વ્યાધિગ્રસ્ત જન નહિ તો જાત મરી.
 રામકૃપાથી સર્વની અશાંતિ કિન્તુ ટળી,
 સુરસેના રક્ષક બની હિતકારક સઘળી.
 આલિંગન આપી રહ્યા ભરતને મળી રામ;
 રામ પ્રેમરસ વર્ણવી કેમ શકાય તમામ ?

¹⁰ ચરણપીઠ - પાદુકા

તનમનવચને ઊમટ્યો સહજ શુક્ર અનુરાગ;
ધર્મધુરંધર રઘુવરે કર્યો ધૈર્યનો ત્યાગ.

નયનકમળથી જળ વહ્યું; દશા નિહાળી એ,
દેવસભા દુઃખી બની વિસ્મિત અતિશય ને.

મુનિગણ વસિષ્ઠ જનક સૌ ધર્મધુરંધર ધીર,
જ્ઞાનપાવકે અંતરે દોષ રહ્યો ન લગીર;

વિધિએ નિર્લેપ જ રચ્યા જેને; જળમાં જે,
જગના કમળસમા હતા આસક્તિ રહિત ને.

તે પણ રામ-ભરત તણી પેખી પ્રીત અપાર,
મગ્ન બન્યા તન મન વચન સહિત વિરાગ વિચાર.

ગતિમતિ જ્યાં ગુરુ જનકની કુંઠિત છેક થઈ,
દિવ્ય પ્રીતિ તે પ્રાકૃત કેમ શકાય કહી ?

રઘુવર ભરત વિયોગને વર્ણવતા કવિને,
કઠોર શ્રોતા સમજશે; અકથ ખરે રસ એ.

સંકોચાઈ સ્નેહને સ્મરતાં કવિવાણી;
રામ ભરત-શત્રુઘ્નને ભેટ્યા સુખ માની.

સેવક મંત્રી ભરતની ઈચ્છાને જાણી,
લાગ્યા કામે; લોક સૌ દુઃખ રહ્યા માણી.

પ્રભુપદ વંદી, શિર ધરી રઘુવરનો આદેશ,
ભરત તથા શત્રુઘ્ન બે ચાલ્યા છોડી ક્લેશ.

મુનિ તાપસ વનદેવ સૌ કરી રહ્યા સન્માન.
લક્ષ્મણને ભેટી નમી, પદરજ શિર ધારી,
સીતાની, આશિષ લઈ ઉભય રહ્યા ચાલી.

*

(આખ્યાન)

સાનુજ રામ જનકને નમ્યા, વદ્યા વિનયથી કરતાં દયા,
અતિશય દુઃખને પામ્યા આપ, આવ્યા છે વનમાં નિષ્પાપ.

નગર પધારો આશિષ દઈ; ગયા જનક સુણી ધીરજ ધરી;
મુનિ દ્વિજ સાધુતણું સન્માન કર્યું ગણી શિવ વિષ્ણુ સમાન.

સાધુ સમીપ જઈ બે ભ્રાત પ્રણમી પામ્યા આશીર્વાદ;
કૌશિક વામદેવ જાબાલ પુરજન પરિજન સચિવ સુચાલ

કરી વિનય સમુચિત સુપ્રણામ વિદાય આપી સાનુજ રામ,
નરનારી લઘુ મધ્યમહાન કરી રહ્યા સહુનું સન્માન.

(દોહરા)

ભરત માતપદ પ્રભુ નમી ભેટી નિર્મળ ભાવ,
હરી શોક સંકોચ, સજી શિબિકા, કરી વિદાય.

પ્રેમપુનિત પતિપ્રિય ફરી સીતા તરત વળી,
પરિજન માતપિતા તથા ગુરુજનને ય મળી.

મળી સાસુને પ્રેમથી પછી પ્રણામ કરી,
પ્રેમ વર્ણવે કેમ કવિ ઉર ઉલ્લાસ ભરી ?

*

(ચોપાઈ)

શીખ મનમાની આશિષ પામી, રહી પ્રીતિમાં ઉભય સમાઈ;
ચારુ પાલખી રામે મંગાવી, દેતાં સાંત્વન માત ચઢાવી.

એકસરખા સ્નેહે બંને ભાઈ મળ્યા માતાને જાણે ધરાઈ;
અશ્વગજ ને વાહન સજી સારાં ચાલ્યાં ભૂપ ભરતદળ ન્યારાં.

રામ લક્ષ્મણ સીતા હૈયે ધારી સર્વે ચાલ્યા દેહાધ્યાસ હારી;
અશ્વ ગજ પશુ હૈયાને હારી બની પરવશ ચાલ્યાં મન મારી.

(દોહરા)

પ્રભુ ગુરુ ગુરુસ્ત્રી પદ નમી સીતા અનુજ સમેત,
હર્ષ ખેદ સાથે ફરી પહોંચ્યા પર્ણનિકેત ¹¹ .

*

(ચોપાઈ)

વાળ્યો પાછો સન્માની નિષાદ, ચાલ્યો વેઠી વિરહનો વિષાદ;
ભીલ કોળી કિરાત વનચારી સર્વે વંદી ચાલ્યા મન મારી.

પ્રભુ સીતા લક્ષ્મણ વટછાંચે ડૂબ્યા પ્રિયની વિરહવ્યથામાંહે;
ભરત સ્નેહસ્વભાવ સુવાણ રઘુવર કરવાને લાગ્યા વખાણ.

¹¹ પર્ણનિકેત - પર્ણકુટિ

પ્રેમ મનકર્મવચને વિશ્વાસ, રામે વર્ણવ્યો શ્રીમુખથી ખાસ;
ત્યારે પશુપક્ષી જળમીન ખાસ બન્યા જીવો ગિરિના સૌ ઉદાસ.

દેખી દેવ દશા રઘુવરની વરસ્યા સુમનો કથા કહી ધરની;
વંદી આશ્વાસન રઘુનાથે આપ્યું, કરી નિર્ભય કષ્ટને કાપ્યું.

(દોહરા)

પ્રભુ સીતા લક્ષ્મણ સહિત સોહે પર્ણકુટિર,
ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્ય જ્યમ સોહે ધરી શરીર.

*

૪૨. ભરતનું તપ

દ્વિજ મુનિ ગુરુ રાજા¹² ભરત સાથે સર્વ સમાજ,
રામવિરહ વ્યાકુળ બની માર્ગે વિના અવાજ.

પ્રભુના મહિમાને સ્મરી પામી શક્તિ અપાર,
ચાલ્યા જતા; પ્રથમ દિને પહોંચ્યા યમુના પાર.

એ દિન અન્ન વિના ગયો, ગંગા પાર કરી,
બીજા દિવસે; ગુહ રહ્યો સગવડ હર્ષ ધરી.

સઈ નદીને ઊતરી કર્યું ગોમતીસ્નાન,
ચોથે દિવસે અવધમાં આવ્યાં હર્ષિત પ્રાણ.

રહી ચાર દિન જનક ત્યાં રાજકાજ સૌ સાજ,
સંભાળીને, સચિવ ગુરુ ભરતને દઈ રાજ

¹² રાજા - રાજા જનક

ગયા જનકપુર; નગરમાં સઘળાંયે નરનાર,
માની ગુરુની શીખને સુખથી રહ્યાં અપાર.

રામમિલન માટે કરી નિયમો ને ઉપવાસ,
ભૂષણભોગ તજી રહ્યા ટકી અવધિની આશ.

*

સચિવ સેવકોને કર્યો ભરતે પ્રેમ પ્રબોધ,
કર્તવ્યે લાગી ગયા સઘળા પામી બોધ.

બોલાવી શત્રુધ્નને દીધી શીખ વળી,
જવાબદારી માતની સેવાતણી ધરી.

(ચોપાઈ)

કહ્યું ભૂસુરને કરતાં પ્રણામ, કરી પ્રાર્થના વિનયે તમામ;
કરજો સેવા કરવાનો આદેશ, કરશો સંકોચ સ્વપ્ને ના લેશ.

પુરજન પરિજન સૌને વધાવી દીધાં સુખપૂર્વક સ્નેહે વસાવી;
પહોંચ્યા સાનુજ પછી ગુરુ પાસે, બોલ્યા પ્રણામી અનુમતિતણી આશે.

(દોહરા)

આજ્ઞા આપો તો હવે પાળી નિયમ રહું;
મુનિએ રોમાંચિત તને પ્રેમે તરત કહ્યું,

ભરત, તમે જે સમજશો કહેશો કરશો ને,
થશે ધર્મના સારરૂપ સકળ જગતમાં તે.

મળી જ્યોતિષીને પછી ભરતે દિન સાધી,
શુભાશિષે પ્રભુપાદુકા સિંહાસન સ્થાપી.

કૌશલ્યા ને ગુરુતણા પદે નમાવી શીશ,
ચરણપાદુકાની લઈ આજ્ઞા વળી પવિત્ર

ધર્મધુરા ધારક ભરત કુટિર કરી તૈયાર,
નંદીગ્રામ મહીં રહ્યા તુષ્ટિથકી અપાર.

*

(આખ્યાન)

જટા શિરે તન મુનિપટ ધરી, દર્ભાસન ધરતી પર વળી,
અશન વસન વાસણ વ્રત નેમ, પાળે ઋષિના ધર્મ સપ્રેમ.

ભૂષણ વસન ભોગ સુખ તેમ તન મન વચન તજ્યાં તૃણ જેમ.
અવધરાજ સ્તવતો સુરરાજ, દશરથના સુખ સાધન સાજ

શરમાતો સુણતાં જ કુબેર, વસી રહ્યા ત્યાં ભરત સુપેર,
ભ્રમર જેમ ચંપાને બાગ અલિપ્ત તેમજ તજતાં રાગ.

રમાવિલાસ રામઅનુરાગ પામી તજતા જન બડભાગ;
વમન જેમ ના એને ગ્રહે ભક્તિતણું સુખ નિશદિન લહે.

(દોહરા)

રામ પ્રેમભાજન ભરત, કઠિન એમને શું;
ચાતક હંસતણાં સ્તવે ટેક વિવેક સહુ.

(આખ્યાન)

પ્રતિદિન દુર્બળ દેહ થયો, ઘટ્યાં મેદબળ તેમ અહો !
કાંતિ વદનની અક્ષય રહી, રામપ્રીતિ નિત નૂતન વહી.

પ્રતિજ્ઞા થઈ તપની પુષ્ટ, અંતર લાગ્યું રહેવા તુષ્ટ;
અંશ ધર્મના વધતા ગયા, પ્રાણ પ્રસન્ન પુનિત વધુ થયા.

ઘટે જળ થતાં શરદ પ્રકાશ, શોભે નેતર પદ્મ વિકાસ;
શમદમ સંયમ વ્રત ઉપવાસ નક્ષત્ર ભરત ઉરઆકાશ.

અવધિ પુનમ ને ધ્રુવ વિશ્વાસ, રામસ્મરણ નભગંગા ખાસ.
રામપ્રેમવિધુ અચળ અદોષ સોહે સજી મધુરતા કોશ.

(દોહરા)

રહેણીકરણી સમજ ને ભક્તિ તથા વૈરાગ્ય,
નિર્મળ ગુણ સૌ ભરતના કહેતાં કવિ બડભાગ.

પામે છે સંકોચને, વર્ણન કોણ કરે,
શેષ ગણેશ સરસ્વતી બુદ્ધિ વિકળ ઠરે.

પૂજે નિત પ્રભુપાદુકા, પ્રીત ઉરે ન સમાય;
આજ્ઞા માગી મેળવી વિવિધ ચલાવે રાજ્ય.

*

પુલક તને, હૃદયે રહે કેવળ સીતારામ,
જપે નામને જીભ ને આંખે જળ અભિરામ.

રામ અનુજ સીતા વસે વનમાં; ભરત કસે
કાયાને તપથી સદા; ભવને શાંત વસે.

(આખ્યાન)

બંને તરફ વિચારી લોક કહેતા ભરત પ્રશંસાજોગ;
વ્રતનિયમે મુનિ સંકોચાય, લાજે દશા થકી ઋષિરાય.

ભરતઆચરણ પરમપવિત્ર મધુર મંજુ મંગલપ્રદ સિદ્ધ;
હરનાર કઠિન કલિ અઘ ક્લેશ, મહા મોહતમ દલન દિનેશ.

પાપપુંજ કુંજર મૃગરાજ, શમન સકળ સંતાપ સમાજ;
જનરંજન ભંજન ભવભાર, રઘુવરસ્નેહ સુધાકર સાર.

(છંદ - શ્રી રામચંદ્ર કૃપાલુ)

સિયરામ પ્રેમપિયૂષ પૂરણ જન્મ હોત ન ભરતનો,
મુનિ મન અગમ યમ નિયમ શમ દમ વિષમ વ્રત આચરત કો ?
દુઃખ દાહ દંભ સુદૈન્ય દૂષણ સુયશથી પરહરત કો ?
કલિમાં હઠે તુલસીસમા શઠ રામ સન્મુખ કરત કો ?

(દોહરા)

ભરતચરિતને નિયમથી સાદર સુણશે જે,
પ્રેમ રામસીતાપદે કરશે અવશ્ય એ.

ભવરસથી વિષયોથકી એને વિરતિ થશે,
એના શો કૃતકૃત્ય ના જગમાં અન્ય હશે.

*

(અયોધ્યાકાંડ સમાપ્ત)

विहंगावलोकन

૧. સફેદ વાળનું દર્શન

બહારથી નાની અથવા સર્વસાધારણ જેવી દેખાતી વસ્તુઓમાંથી જાગ્રત અથવા વિવેકી પુરુષને કોઈવાર અવનવી પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. એ પ્રેરણા એના જીવનપ્રવાહને પલટાવવા માટે કે પરિશુદ્ધ કરવા માટે મહત્વનો મહામૂલ્યવાન ફાળો પ્રદાન કરતી હોય છે. એની અસર શકવર્તી બને છે અને સમસ્ત જીવનને અસર પહોંચાડે છે.

વસ્તુ છેક જ નાની હતી. લક્ષમાં ના લઈએ તોપણ ચાલે એવી. પરંતુ રાજા દશરથે ગંભીરતાથી લીધી.

રામચરિતમાનસના કથનાનુસાર રઘુકુળના રાજા દશરથ એક વાર રાજસભામાં વિરાજેલા. એમણે સ્વાભાવિક રીતે જ હાથમાં દર્પણ લઈને મુખને નિહાળીને મસ્તક પરના મુકુટને સરખો કર્યો.

એમણે એકાએક જોયું કે કાન પાસેના કેશ ઘોળા થયા છે.

શ્રવન સમીપ ભણ સિત કેસા। મનહું જરઠપનુ અસ ઉપદેસા ॥

કેશ ઘોળા થવાની હકિકત દેખીતી રીતે જ છેક સાધારણ હતી તોપણ રાજાએ એને ગંભીરતાથી લઈને વિચાર્યું કે વૃદ્ધાવસ્થા જાણે ઉપદેશ આપી રહી છે કે રામને યુવરાજપદ આપી મારે જીવન તથા જન્મની પરમ ધન્યતાનો લ્હાવો લેવો જોઈએ.

સફેદ વાળનું દર્શન કરનારા સઘળા એવી સમજપૂર્વકની સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિનો વિચાર તથા નિર્ણય નથી કરતા. નહિ તો સમાજમાં જાહેરજીવનનું ચિત્ર કેટલું બધું બદલાઈ જાય અને તંદુરસ્ત થાય ? કેટલીક વાર વાળ અકાળે જ સફેદ બની જાય છે. તોપણ અમુક વયમર્યાદા કે વૃદ્ધાવસ્થા પછી જાહેરજીવનમાંથી સ્વેચ્છાપૂર્વક નિવૃત્તિ લેવાની ને પોતાની જવાબદારી બીજા સુપાત્ર પુરુષને સોંપવાની પરંપરા આવકારદાયક છે. એથી મમત્વ ઘટે છે ને બીજાને લાભ મળે છે.

રાજા દશરથનો વિચાર એ દ્રષ્ટિએ આદર્શ અને અભિનંદનીય હતો. જોકે એમાં આગળ પર આવનારી અસાધારણ આપત્તિનું બીજ છુપાયેલું એની ખબર એમને ન હતી. એમણે રામના રાજ્યાભિષેકનો કે યુવરાજપદનો વિચાર જ ના કર્યો હોત તો આગળ પરની એના પરિણામે પેદા થયેલી રામવનવાસની માગણીને અને ઘટનાને કદાચ ટાળી શકાઈ હોત. એમનું પોતાનું મૃત્યુ પણ અનિવાર્ય ના બન્યું હોત. પરંતુ માનવ વિચારે છે કાંઈક અને બને છે કાંઈક. જે કાંઈ થાય છે તે સઘળું એના હાથમાં, એની ઈચ્છા પ્રમાણેનું નથી હોતું. રાજાનો સંકલ્પ સારો હતો પરંતુ એનો પ્રતિભાવ સર્વ પર, ખાસ કરીને મંથરા પર અને એની સતત સમજાવટથી કૈકેયી પર સાનુકૂળ ના પડ્યો. એથી જ આગળની અણધારી આપત્તિ આવી પડી.

એક બીજી વાત પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરી લઉં. રાજા દશરથે રાજસભામાં બેસીને હાથમાં લીધેલા દર્પણમાં જોયું એવું વર્ણવવાને બદલે, એમના રાજપ્રાસાદમાં દર્પણમાં જોયું એવું વર્ણન સુસંગત ના લાગત? રાજસભા કરતાં રાજપ્રાસાદ જ દર્પણમાં જોવાનું સુયોગ્ય સ્થાન લેખી શકાય. રાજાને પોતાને જ રાજસભામાં દર્પણમાં, અને હાથમાં રાખેલા દર્પણમાં દેખતા વર્ણવવા એ રઘુકુળના આદર્શ રાજા દશરથની રાજસભાની ગંભીરતા તથા પવિત્રતાને નથી સૂચવતું.

*

૨. સાંસ્કૃતિક પરંપરા

અયોધ્યાના રાજા દશરથે રામને યુવરાજપદે સ્થાપવાનો સંકલ્પ કરી લીધો, પરંતુ વાત એટલેથી જ પૂરી નથી થતી. મહત્વની, સમજવા જેવી, એ સમયની ભારતીય સંસ્કૃતિના પરંપરાગત શિષ્ટાચારની વિશેષ નોંધપાત્ર વાત તો હવે આવે છે, અને કવિ એને અતિશય સફળતાપૂર્વક સરસ રીતે વર્ણવે છે. કવિની દ્રષ્ટિ તથા શક્તિનો ત્યાં વિજય થાય છે. એ વર્ણનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરાનું દર્શન થાય છે. એ દર્શન આહલાદક અને પ્રેરક છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે સદગુરુનું મહત્વ ને માન સૌના કરતાં સવિશેષ છે. રાજા દશરથ સદગુરુ વશિષ્ઠને મળીને એમની અનુમતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એ પ્રયત્ન સફળ થાય છે. મુનિ વશિષ્ઠ રાજા દશરથના શુભ સંકલ્પ સાથે સંમત થઈને રામને યુવરાજપદે પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે વિલંબ ના કરવાનો ને સઘળી તૈયારી કરવાનો આદેશ આપે છે.

રાજા પ્રસન્ન થઈને પોતાના મહેલમાં આવે છે અને સચિવ સુમંત્રને અને સેવકોને બોલાવીને સઘળી વાત કહી સંભળાવે છે ને જણાવે છે કે પંચને રામને યુવરાજ બનાવવાનો અભિપ્રાય ઉચિત લાગે છે. તમે તેમને હર્ષપૂર્વક રાજતિલક કરો.

એ સાંભળીને સૌ પ્રસન્ન થાય છે.

મહામુનિ વશિષ્ઠની સુચનાનુસાર રામના રાજ્યાભિષેકની પૂર્વતૈયારી કરવામાં આવે છે.

રાજા દશરથની રાણીઓને એ સમાચાર પાછળથી મળે છે. સૌથી છેલ્લે જેમનો રાજ્યાભિષેક થવાનો છે તે રામને.

પ્રથમ ગુરુની અનુમતિ, પછી સચિવની ને પંચની. રાણીઓ છેક છેલ્લે જાણે છે.

આપણે ત્યાં સામાન્ય રાતે અથવા બદલાયેલા સંજોગોમાં વધારે ભાગે શું થાય છે ? તદ્દન ઊલટું જ. સૌથી પહેલાં કોઈ અગત્યની ગુઘ વાત હોય છે તો એનું રહસ્યોદ્ઘાટન અને એની અનુમતિ પત્ની પાસે કરવામાં ને માગવામાં આવે છે. પછી શ્વસુરપક્ષ તથા મિત્રમંડળ પાસે. ગુરુ તો

છેક છેવટે કહેવાય છે, પુછાય છે અને કહેવાતું કે પુછાતું નથી પણ ખરું. ઘટનાચક્ર સાથે જેનો સીધો સંબંધ હોય છે એને પ્રથમથી પણ કહેવામાં આવે છે. રામાયણકાળની સાંસ્કૃતિક પરંપરા કેવી હતી એનો ખ્યાલ રામચરિતમાનસના ઉપર્યુક્ત વર્ણન પરથી સહેલાઈથી આવી શકે છે.

*

૩. રામની પ્રતિક્રિયા

રામચરિતમાનસનું એ વર્ણન આગળ વધે છે. રાજા દશરથના રહેવાથી મુનિ વશિષ્ઠ રામના રાજપ્રાસાદે પહોંચ્યા ત્યારે રામે દ્વાર પર આવીને એમનાં ચરણે મસ્તક નમાવીને, સાદર અર્ધ્ય આપી, ઘરમાં લાવીને એમનું પૂજન-સન્માન કર્યું. સીતા સાથે એમને ચરણસ્પર્શ કર્યો.

એ વર્ણન રામની ગુરુ પ્રત્યેની પ્રીતિ અને એમની નમ્રતા દર્શાવે છે.

જેનું લગ્ન લેવાયું હોય તે ઉમેદવારને કશી માહિતી જ ના હોય અને લગ્નની બધી તૈયારી કરી હોય; બેઠવાળાને બોલાવવામાં આવ્યા હોય, કંકોત્રીઓ પાઠવી હોય, જમણવારની તૈયારી થઈ ગઈ હોય અને જાનૈયાઓ પણ એકઠા થયા હોય; જેનું લગ્ન લેવાયું હોય તેને છેક છેલ્લી ઘડીએ ખબર આપવામાં આવતી હોય તેમ, રામને એમના રાજ્યાભિષેક વિશે હજુ હવે કહેવામાં આવે છે. રાજા દશરથને કદાચ એવો વિશ્વાસ હશે કે આજ્ઞાંકિત રામ પોતાની અને વશિષ્ઠની આજ્ઞાને કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ, તર્કવિતર્ક કે સંકોચ સિવાય આનંદપૂર્વક અનુસરશે.

મુનિ વશિષ્ઠે રામને જણાવ્યું કે રાજા તમને યુવરાજપદ આપવા ઈચ્છે છે. એમણે એને માટેની પૂર્વતૈયારી કરી લીધી છે.

ભૂપ સજેઝ અભિષેક સમાજૂ। ચાહત દેન તુમ્હહિ જુબરાજૂ ॥

મુનિ વશિષ્ઠ દ્વારા રાજ્યાભિષેકના એ સર્વસુખદ સમાચાર સાંભળ્યા પછી રામની પ્રતિક્રિયા જાણવા જેવી છે. એમને એક અસાધારણ કહી શકાય એવો વિચાર ઉદભવ્યો.

જનમે એક સંગ સબ ભાઈ। ભોજન સયન કેલિ લરિકાઈ ॥

કરનબેધ ઉપબીત બિઆહા। સંગ સંગ સબ ભાઈ ઉછાહા ॥

"અમે બધા ભાઈઓ એકસાથે જન્મ્યા. અમારું ભોજન, શયન, બાલ્યાવસ્થાનું રમવાનું અને અમારા કર્ણવેધ, યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર તથા લગ્નપ્રસંગના ઉત્સવો પણ સાથેસાથે જ થયા."

બિમલ બંસ યહુ અનુચિત એકૂ। બંધુ બિહાઈ બડેહિ અભિષેકૂ ॥

"આ નિર્મળ રઘુવંશમાં મને એક વસ્તુ ખરેખર અયોગ્ય લાગે છે અને તે વસ્તુ એ કે બીજા બધા બંધુઓને મૂકીને મોટા બંધુનો અભિષેક થાય છે."

કવિએ રામના મુખમાં ખૂબ જ સુંદર, આદર્શ, પ્રેરક, ક્રાંતિકારી, સત્યમૂલક શબ્દો મૂક્યા છે. મોટાભાઈનો રાજ્યાભિષેક શા માટે ? વચલા કે નાના ભાઈનો શા માટે નહીં? અથવા મોટા કે નાના

- ગમે તેવા પરંતુ સુયોગ્ય ભાઈનો શા માટે નહીં? એવી અતિઅગત્યની, જાહેર જનતાનું હિત ધરાવતી વાતોમાં જન્મ કે વયને બદલે યોગ્યતા કે પાત્રતા પ્રમાણેની પસંદગી જ અધિક આદર્શ અને આવકારદાયક થઈ પડે. રામનો વિચાર પ્રશંસનીય હતો. પરંતુ વિચાર વિચાર જ રહ્યો. અમલમાં ના મૂકાયો. વિચાર ગમે તેટલો આદર્શ, અસાધારણ, ક્રાંતિકારક હોય પરંતુ તે ક્રાંતિ કરે જ નહીં, આચારમાં અનુવાદિત ન બને તો શું કામનું? રામ આગળ ના વધ્યા, એમની લાગણી અને એમના સાત્વિક મનોમંથનમાંથી ઉદભવેલી સદભાવનાને એ દશરથ, વશિષ્ઠ, સચિવ અથવા અન્યની આગળ રજૂ કરી શક્યા હોત. એવી દલીલ દ્વારા કવિ એ વિચારને સગૌરવ આગળ વધારી શક્યા હોત. પરંતુ એમ નથી થઈ શક્યું. એ વસ્તુ ચૂકી જવાઈ કે ત્યાં જ મુકી દેવાઈ છે.

રામ એમની વિચારસરણીને વડીલો સમક્ષ રજૂ કરત તોપણ એને કોઈ માનત નહીં. તોપણ એવી રજૂઆત એમને માટે સંતોષકારક લેખાત. એને લીધે કવિતામાં નવો રસ પેદા થાત. એવી રીતે રામની રાજ્યાભિષેક માટેની નિર્મમતાને વધારે સારી રીતે બતાવી શકાઈ હોત.

૪. દેવોનો ઉદ્યોગ

રામચરિતમાનસમાં કહ્યા પ્રમાણે રામના રાજ્યાભિષેકની વાત બીજા બધાને તો ગમી પરંતુ દેવોને ના ગમી. એમણે સરસ્વતીને બોલાવીને એના પગ પકડીને અવારનવાર અરજ કરીને જણાવ્યું કે અમારી આપત્તિ જોઈને તમે એવું કરો કે રામ રાજ્યને છોડીને વનમાં જાય ને દેવોનું સઘળું કાર્ય સિદ્ધ થાય.

बिपत्ति हमारि बिलोकि बड़ि मातु करिअ सोइ आजु।

रामु जाहिं बन राजु तजि होइ सकल सुरकाजु ॥

દેવોની અરજ સરસ્વતીને સહેજ પણ ના ગમી. દેવોએ એને પુનઃ પ્રાર્થાને પોતાના હિતકાર્ય માટે અયોધ્યા જવા જણાવ્યું. દેવોએ વારંવાર એને ચરણ પકડીને સંકોચમાં નાખી એટલે દેવોની બુદ્ધિ ઓછી છે એવું વિચારીને તેણે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.

नामु मंथरा मंदमति चेरी कैकेइ केरि।

अजस पेटारी ताहि करि गई गिरा मति फेरि ॥

"અયોધ્યામાં મંથરા કેકેયીની દાસી હતી. એને અપયશની ભાગિની બનાવીને, એની બુદ્ધિ ફેરવીને કે બગાડીને સરસ્વતી જતી રહી."

કવિનું આલેખન કથાની દ્રષ્ટિએ કદાચ રોચક લાગે પરંતુ બીજી રીતે વિચારતાં ત્રુટિપૂર્ણ દેખાય છે. કવિ અનાવશ્યક રીતે કલ્પનાનો આશ્રય લઈ રહ્યા છે. દેવોની વાતને વચ્ચે લાવ્યા વગર કથા કહી શકાઈ હોત. દેવોની અરજ સ્વીકારવાનો સૌથી પ્રથમ સરસ્વતીએ ઈન્કાર કર્યો ને

વિચાર્યું કે દેવો મંદબુદ્ધિ છે. પરંતુ આગળ પર દેવોના અત્યાગ્રહને વશ થઈને એની દ્રષ્ટિએ જે અયોગ્ય હતું તે કર્મ કરવાની એણે તૈયારી બતાવીને, મંથરાની બુદ્ધિને બદલાવી, એવા આલેખનથી એનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન સામાન્ય કક્ષાએ ઉતરી પડે છે. એ આવશ્યક અથવા અપેક્ષિત આત્મબળથી વંચિત બનીને પોતાનું સ્વાભાવિક ગૌરવ ખોઈ બેસે છે. એક કુકર્મમાં મુખ્ય પક્ષકાર બને છે. પરોક્ષ રીતે બધા જ દોષનો ટોપલો એના માથા પર નાખી દેવામાં આવે છે. આપણાં સર્વહિતમાં માનનારાં, અકલંક, આદર્શ, પરમારાધ્ય, પરમ વંદનીય, દેવી પાત્રોનું એવું આલેખન એમને જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત રીતે અન્યાય કરનારું અને લોકનજરે ઉતરાતાં બતાવનારું બનવાનો સંભવ છે.

સરસ્વતીને અતિશય આગ્રહપૂર્વક અયોધ્યામાં અશુભ આશયથી પ્રેરાઈને મોકલવાનો દેવોનો ઉદ્યોગ અભિનંદનીય નથી લાગતો. એ આખું આલેખન ક્ષેપક પણ હોઈ શકે. જો એ યથાર્થ જ હોય તો આદર્શ અને શોભાસ્પદ નથી. માનવ સન્મતિ અને દુર્મતિ - બંનેનો બનેલો છે. એની અંદર ક્યારે કોનું પ્રાબલ્ય થઈ જાય તે વિશે ચોક્કસપણે કશું જ કહી શકાય નહીં. એવા સીધાસાદા સર્વસામાન્ય આધાર પર, દેવોની કે સરસ્વતીની વાતને વચ્ચે લાવ્યા સિવાય, સીધું જ કહી શકાયું હોત કે મંથરાની બુદ્ધિ એની પોતાની દ્વેષવૃત્તિ, દુર્ભાવના કે બીજા કોઈ કારણથી બગડી ગઈ, અને એણે કૈકેયીના કાનને ભંભેર્યા, તો કોઈ પ્રકારની હરકત ના પેદા થાત. એવું આલેખન સવિશેષ સુંદર અને સુસંગત થઈ પડત.

રામચરિતમાનસના રસિક તથા મર્મજ્ઞ કવિએ મંથરાના પાત્રને ખૂબ જ કળાત્મક રીતે સહજતા અને સફળતા સહિત રજૂ કર્યું છે. એમનું એ પાત્રાલેખન આદર્શ અને અદભૂત છે. એમને કુશળ સફળ મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધ કરે છે. કૈકેયીનું પાત્રાલેખન પણ એવું જ પ્રાણવાન ને કુશળ છે. મંથરાના પાત્રાલેખન સાથે એ તાણા ને વાણાની પેઠે મળી જાય છે. એકરૂપ થાય છે.

કૈકેયીના કાનને ભંભેરવાનો ને મનને મલિન બનાવવાનો મંથરાનો ઉદ્યોગ શરૂઆતમાં તો સફળ નથી થતો, પરંતુ છેવટે યશસ્વી ઠરે છે. રામ પ્રત્યે પ્રખર સ્નેહ અને સદભાવને સેવનારી કૈકેયી મંથરાની રામવિરોધી વાતને માની લે છે. એ એના વ્યક્તિત્વનો ને કવિની કવિતાકળાનો નાનો સરખો વિજય ના લેખાય.

મંથરાના માર્ગદર્શન પ્રમાણે એ કઠોરતાની મૂર્તિ બનીને કોપભવનમાં પ્રવેશે છે ને દશરથની પરવશતાનો લાભ ઉઠાવીને પૂર્વનાં શેષ રહેલાં બે વરદાન મેળવે છે. કૈકેયી તથા દશરથનો આ સંવાદ કેટલો બધો સૂચક છે ?

માગુ માગુ પૈ કહહુ પિય કબહું ન દેહુ ન લેહુ।
દેન કહેહુ બરદાન દુઝ તેઝ પાવત સંદેહુ ॥ ૨૭ ॥

"હે પ્રિયતમ, તમે માગ માગ કહો છો પણ કોઈ વાર આપતા નથી ને લેતા નથી. તમે મને બે વરદાન માટે કહેલું પરંતુ તે મળવામાં પણ સંદેહ છે."

જાનેઝં મરમુ રાઝ હૈસિ કહઈઃ। તુમ્હહિ કોહાબ પરમ પ્રિય અહઈ ॥

થાતિ રાખિ ન માગિહુ કાઝ। બિસરિ ગયઝ મોહિ ભોર સુભાઝ ॥ ૧ ॥

"રાજાએ હસીને કહ્યું કે તારો મર્મ સમજ્યો. તને કોપાયમાન થવાનું ગમે છે. તે વરદાનોને થાપણ તરીકે રાખીને તે કદી માગ્યા જ નથી. મારો સ્વભાવ ભૂલકણો હોવાથી હું તે ભૂલી ગયો છું."

ઝૂઠેહું હમહિ દોષુ જનિ દેહૂ। દુઝ કૈ ચારિ માગિ મકુ લેહૂ ॥

રઘુકુલ રીતિ સદા ચલિ આઈઃ। પ્રાન જાહું બરુ બચનુ ન જાઈ ॥

"મને ખોટો દોષ ના દે. બેને બદલે ચાર વરદાન માગી લે. રઘુકુળમાં સદાને માટે એવી પરંપરા ચાલી આવે છે કે પ્રાણ જાય તો ભલે જાય પરંતુ વચન ના જવું જોઈએ."

એવી રીતે સઘળી પૂર્વભૂમિકાને તૈયાર કરીને કૈકેયીએ વરદાન માગી લીધાં. રાજા દશરથ પર વજ્રપ્રહાર થયો. પરંતુ હવે કોઈ વિકલ્પ નહોતા રહ્યો. એ કૈકેયીના સાણસા-વ્યૂહમાં સારી પેઠે સપડાઈ ગયા.

જે કૈકેયી રામને ભરત કરતાં પણ વધારે પ્રિય સમજતી હતી તે ભરતને માટે રાજતિલકનું અને રામના ચૌદ વરસના વનવાસનું વરદાન માગી બેઠી. સંજોગોનો પ્રભાવ માનવ પર કેટલો બધો પ્રબળપણે પડે છે ? સંજોગોની અસર નીચે આવીને સજ્જન દુર્જન બને છે ને દુર્જન સજ્જન. સંજોગો માનવને દેવ પણ કરે છે ને દાનવ પણ. અનુકૂળ બનાવે છે ન પ્રતિકૂળ પણ. જોકે સંજોગોની સત્તા સર્વોપરિ નથી તોપણ નિર્બળ મનના માનવો એમની અસર નીચે સહેલાઈથી આવી જાય છે. કૈકેયી તથા મંથરાના પાત્રો એવો સારગર્ભિત સંદેશો સંભળાવે છે.

*

૫. સીતા તથા રામની પ્રતિક્રિયા

રામના મળરહિત મન પર એ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો કશો જ પ્રતિકૂળ પ્રભાવ ના પડ્યો. એમને પ્રથમથી જ રાજ્યની લાલસા ન હતી. એમણે કૈકેયી દ્વારા સઘળી વાત સાંભળીને દશરથને આશ્વાસન આપ્યું, કૈકેયીનો આભાર માન્યો, ને વનગમનની તૈયારી દર્શાવી. એમના શ્રીમુખમાં કેટલા બધા સરસ શબ્દો મુકાયા છે?

સુનુ જનની સોઝ સુતુ બઝભાગી। જો પિતુ માતુ બચન અનુરાગી ॥

તનય માતુ પિતુ તોષનિહારા। દુર્લભ જનનિ સકલ સંસારા ॥

"હે માતા સાંભળો. જે માતાપિતાનાં વચનો પર પ્રેમ રાખતો હોય તે જ પુત્ર ભાગ્યશાળી કહેવાય છે. માતા તથા પિતાને સંતોષનારો સુપુત્ર સમસ્ત સંસારમાં દુર્લભ છે."

"વનમાં ખાસ કરીને મુનિવરોનો મેળાપ થશે. એથી માટું સર્વપ્રકારે શ્રેય સધાશે. તેમાં વળી તે માટે પિતાજીની આજ્ઞા છે ને તમારી સંમતિ."

"પ્રાણપ્રિય ભરત રાજ્ય પામશે. મને આજે વિધિ સર્વ રીતે અનુકૂળ છે. જો આવા કાર્યને માટે વનમાં ના જઉં તો મૂર્ખના સમાજમાં મને પ્રથમ ગણવો જોઈએ."

અંબ એક દુઃખ મોહિ વિસેષી। નિપટ બિકલ નરનાયકુ દેખી ॥

થોરિહિં બાત પિતહિ દુઃખ ભારી। હોતિ પ્રતીતિ ન મોહિ મહતારી ॥

"માતા, રાજા ખૂબ જ વ્યાકુળ બની ગયા છે એથી મને મોટું દુઃખ થાય છે. વાત ઘણી નાની હોવા છતાં પિતાને ભારે દુઃખ થઈ રહ્યું છે એનો મને વિશ્વાસ નથી થતો."

કેવી સાનુકૂળ પ્રતિક્રિયા !

રામે કૌશલ્યાની અનુમતિ મેળવી લીધી. કૌશલ્યા પાસે પહોંચેલી સીતાને ઘરમાં રહીને સૌની સેવા કરવાનું કહ્યું. વનની વિષમતાઓનો અને વિપત્તિઓનો પણ ખ્યાલ આપ્યો. છતાં પણ સીતાનું મન ઘરમાં રહેવા માટે ના માન્યું. સીતાના શબ્દોનો સારભાગ સમજવા જેવો છે: "હે પ્રાણનાથ, હે કરુણાધામ, સુંદર, સુખદાયક, સર્વાન્તર્યામી ! હે રઘુકુળરૂપી કુમુદના ચંદ્ર ! તમારા સિવાયનું સ્વર્ગ પણ મારે માટે નરકસમાન છે."

જિય બિનુ દેહ નદી બિનુ બારી। તૈસિઅ નાથ પુરુષ બિનુ નારી ॥

નાથ સકલ સુખ સાથ તુમ્હારૈં। સરદ બિમલ બિધુ બદનુ નિહારૈં ॥ ૪ ॥

"જીવ સિવાય જેમ શરીર અને જળ વિનાની નદી તે જ પ્રમાણે પુરુષ વિના સ્ત્રી હોય છે. હે નાથ, તમારી સાથે રહીને તમારું શરદ ઋતુના નિર્મળ ચંદ્ર જેવું મુખમંડળ જોતાં મને સર્વપ્રકારનું સુખ મળી રહેશે."

ખગ મૃગ પરિજન નગરુ બનુ બલકલ બિમલ દુકૂલ।

નાથ સાથ સુરસદન સમ પરનસાલ સુખ મૂલ ॥ ૬૫ ॥

"તમારી સાથે પશુપક્ષીઓ મારાં કુટુંબી થશે. વન નગર બનશે અને વૃક્ષોની છાલ સુંદર નિર્મળ વસ્ત્ર. પર્ણકુટી સરસ સુખના મૂળરૂપ થઈ રહેશે."

"ઉદાર હૃદયના વનનાં દેવદેવીઓ સાસુ-સસરાની પેઠે મારી સંભાળ રાખશે. દર્ભ તથા કોમળ પાંદડાની સુંદર પથારી પ્રભુની સાથે કામદેવની મનહર તળાઈ થશે. કંદમૂલફળનો આહાર અમૃતસમાન થશે. પર્વતો અયોધ્યાના સેંકડો રાજમહેલ સમાન. દિવસે આનંદમાં રહેતી ચક્રવીની જેમ પ્રભુના ચારુ ચરણકમળને નિહાળીને હું પ્રત્યેક પળે પ્રસન્ન રહીશ."

"હે નાથ, તમે વનના વિવિધ દુઃખો તથા ભય, વિષાદ, પરિતાપ વિશે કહ્યું. પરંતુ હે કૃપાનિધાન, તે સઘળાં ભેગાં થાય તોપણ પ્રભુના વિયોગના દુઃખના લવલેશ સમાન પણ ના થઈ શકે."

"હે દીનબંધુ, સુંદર સુખદાતા ! શીલ સ્નેહના ભંડાર ! ચૌદ વરસની અવધિ સુધી મને અયોધ્યામાં રાખશો તો મારો પ્રાણ નહીં રહે."

"ક્ષણે ક્ષણે તમારાં ચરણકમળને નિહાળીને ચાલવાથી મને થાક નહિ લાગે. હું તમારી સર્વ પ્રકારે સેવા કરીશ. માર્ગનો તમારો થાક દુર કરીશ. તમારા પગ ધોઈને, વૃક્ષોની છાયામાં બેસીને, તમને પંખો નાખીશ. પ્રસ્વેદ કણોવાળું તમારું શ્યામ શરીર જોવાથી દુઃખનો વખત ક્યાં રહેશે ?"

"સપાટ ભૂમિ પર ઘાસ તથા ફૂંપળો બિછાવીને આ દાસી આખી રાત તમારા પગ દબાવશે. તમારી મનહર મૂર્તિના દર્શનથી મને થાક નહિ લાગે. સિંહણને સસલું કે શિયાળ જેમ જોઈ શકતું નથી તેમ પ્રભુની સાથે મને આંખ ઉંચી કરીને જોનારું કોણ છે ? હું સુકુમારી છું તો તમે વનને યોગ્ય છો ? તમને તપ યોગ્ય છે ને મારે માટે વિષયોનો ઉપભોગ ?"

સીતાના ઉદગારો એના પ્રાણમાં પ્રકટેલા તથા પ્રબળ બનેલા પતિપ્રેમને પ્રકટ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીને માટે પુરુષ અને પુરુષને માટે સ્ત્રી શરીરના સુખોપભોગનું કે જીવનના અંગત આમોદપ્રમોદનું સાધન નથી પરંતુ જીવનનું સારસર્વસ્વ છે. જીવનસાધનાના સ્વર્ણસોપાનની સામગ્રી છે. સૌથી અધિક છે. એની સ્વર્ગીય સંનિધિમાં રહેવું અને એની સેવા કરવી એ એનું કર્તવ્ય મનાય છે. સીતાએ એ કર્તવ્યને વાચા આપી. એને પૂર્ણપણે વફાદાર રહી. એના ઉદગારો વીરતાના, સહનશીલતાના, નિર્ભયતાના, રામ પ્રત્યેના પરમપવિત્ર પ્રબળતમ પ્રેમના ને શ્રદ્ધાભક્તિના ઘોતક છે.

એ શબ્દોને સાંભળ્યા પછી રામે એને સાથે આવવાની અનુમતિ આપી. સીતાને એથી શાંતિ થઈ.

*

૬. ઉર્મિલાની વિસ્મૃતિ

રામકથાના પાવન પ્રવાહમાં એક પ્રાણવાન પરમપવિત્ર પાત્રની વિસ્મૃતિ થઈ છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ કે સંતશિરોમણી તુલસીદાસે એને અનુરાગની અંજલિ આપી નથી. એનું ગૌરવગાન ગાવાનું તો બાજુએ રહ્યું પણ એનો ઉલ્લેખ પણ નથી કર્યો. એ પાત્ર ઉર્મિલાનું છે. એ પાત્રની વિસ્મૃતિ થઈ છે કે ઉપેક્ષા કરાઈ છે એવું અનેક રામકથારસિકોને લાગ્યા કરે છે. એવા લાગણી સર્વથા નિરાધાર અથવા અસ્થાને નથી.

સીતા તથા ઉર્મિલાનાં લગ્ન એકસાથે જ લેવાયા. શ્રુતકીર્તિ તથા માંડવી સાથે. પરંતુ સીતા સિવાયની એ ત્રણે બેનો રામકથાના પંરપરાગત પ્રવાહમાંથી અદ્રશ્ય રહી છે. ઉર્મિલા પર રામકથાનો ઘણો મોટો આધાર હતો. એના અંતરમાં પણ સીતાના અંતરમાં રામને માટે જાગ્યા તેવા પ્રેમભાવો લક્ષ્મણને માટે જાગ્યા જ હશે. એ લક્ષ્મણને રામ-સીતા સાથે વનમાં જવા અનુમતિ ના આપત અને અયોધ્યાના રાજપ્રાસાદમાં જ પોતાની પાસે રહેવાનો આગ્રહ કરત તો લક્ષ્મણની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ પડત. રામાયણની કથા જુદો જ વળાંક લેત.

પરંતુ ઉર્મિલાએ એવું ના કર્યું. એણે અનોખો ત્યાગ કરી બતાવ્યો. લક્ષ્મણને અનુમતિ આપી. પતિ તરીકે તમારું પ્રથમ કર્તવ્ય મારા પ્રત્યે છે; તમે મને પરણ્યા છો, રામને નહિ એવી દલીલનો વિચારસરખો ના કર્યો. રામની સંનિધિ તથા સેવામાં જીવનનું પરમકલ્યાણ સમજીને લક્ષ્મણને તેને માટે પ્રેરણા પૂરી પાડી. પોતાના તરફથી કોઈ પ્રકારનો અવરોધ ના ઉભો કર્યો. પોતે ઘરમાં રહીને તપ કર્યું, સેવા કરી, શાંતિ રાખી. ચૌદ વરસની અવધિ સુધી તિતિક્ષા તથા પવિત્રતા પાળી. ભરત ચિત્રકૂટ ગયા ત્યારે પણ ઉર્મિલા લક્ષ્મણને મળવા લઈ જવાત. એ ઘટના, એ અવસરને અનુરૂપ ગણાત. ઉર્મિલાનો ઉલ્લેખ તે વખતે કરી શકાયો હોત; પણ નથી થયો.

સીતાનો પંથ કંઈક અંશે સરળ હતો. એની સાથે રામ હતા. ઉર્મિલાનો પ્રમાણમાં વિકટ, વધારે વિકટ પંથ હતો તોપણ એણે એને સસ્મિત પાર કર્યો. એ સીતા કરતાં લેશપણ ઉતરતી નહોતી. થતાં પણ એનો ઉલ્લેખ નથી થયો. એના ઉલ્લેખ દ્વારા કવિતા વિશેષ રસમય તથા પ્રેરક બનાવી શકાઈ હોત.

*

૭. દશરથની દશા

રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન લગ્ન કરીને અયોધ્યામાં આવ્યા ત્યારે સ્ત્રીઓને, દશરથને અને કૌશલ્યાદિ રાણીઓને કેટલો બધો આનંદ હતો ? એમના જીવનમાં મહાન પર્વદિન પેદા થયેલો. રામનો ને અન્ય સૌનો એમણે અંતરના ઊંડા ઉમળકાભેર સત્કાર કરેલો. એ વખતે એમને કલ્પના પણ નહિ કે એ આનંદ, પર્વપ્રસંગ અથવા સત્કાર ક્ષણજીવી છે. એની પાછળ ચિંતા, વિષાદ, વેદનાના ઘેરા ઓળા પથરાયેલા છે. રામના રાજ્યાભિષેકનો અસાધારણ ઉલ્લાસાનુભવ હજુ તો તાજો જ હતો. એ ઉલ્લાસરસમાં સ્નાન કરનારા દશરથને ખબર પણ નહીં કે એ ઉલ્લાસનું શમન ધાર્યા કરતાં ઘણાં ઓછા સમયમાં થઈ જવાનું છે. "ન જાણ્યે જાનકીનાથે સવારે શું થવાનું છે" એ સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યપંક્તિ પ્રમાણે રામ અને સીતાને પણ પોતાના વનગમનની માહિતી ન હતી. સુખથી સંભ્રાંત બનેલો માનવ એ જ સુખના સમીપવર્તી સંકટને જોઈ શકતો નથી.

રામ,લક્ષ્મણ તથા સીતાને વનમાં જતા જોઈને રાજા દશરથનું હૃદય રડી રહ્યું. એમની દશા અતિશય કડુણ બની ગઈ. એ અચેત બનીને ધરતી પર ઢળી પડ્યા.

રામ, લક્ષ્મણ તથા સીતાને વનમાં મૂકીને થોડા દિવસ પછી સચિવ સુમંત્રે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દશરથે સઘળા સમાચાર સાંભળીને અતિશય શોક દર્શાવ્યો. એમના દિલમાં દાહ થયો. એમના જીવન પર કાળનો પડદો પડી ગયો. રામના વારંવારના રટણ સાથે એમણે છેલ્લો શ્વાસ લીધો.

રામ રામ કહિ રામ કહિ રામ રામ કહિ રામ।

તનુ પરિહરિ રઘુબર બિરહું રાઝ ગયઝ સુરધામ ॥

જીવાત્માને પરમાત્મા માટે કેવો પરમપવિત્ર પ્રબળ પ્રેમભાવ જોઈએ એનો ખ્યાલ દશરથના પાત્ર પરથી સારી પેઠે આવી શકે છે. એને પરમાત્મા વિના ગમે જ નહીં અને પરમાત્મા વિના જીવવાનું મન ના થાય એવા ભૂમિકા આવશ્યક છે.

*

૮. કેવટનો પ્રસંગ

ગુહનો રામને માટેનો પ્રેમભાવ પ્રબળ હતો. રામને પણ એને માટે એવો જ અસાધારણ પ્રેમ હતો. રામ જનતાના એના સામાન્ય શ્રેણીના ભક્તપુરુષો પર પ્રેમભાવ રાખતા એ એમની વિશેષતા હતી.

ગુહે રામની સારી રીતે સેવા કરી.

કવિએ રામચરિતમાનસમાં વર્ણવેલો કેવટનો પ્રસંગ અતિશય રોચક છે. કેવટનું હૃદય નિર્દોષ હોવાથી એ રામચરણને ધોવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે. એ ચરણના સંજીવન સ્પર્શે શિલાની અહલ્યા થઈ ગયેલી તેમ એની નાવ નારી થઈ જાય એવી આશંકાથી. કેવટ નિર્દોષ હોવાથી જ એવું બોલી શકેલો.

સરિતા પાર કરી, નાવમાંથી ઉતરીને સીતાએ એને રત્નજડિત વીંટી આપવા માંડી. રામે એવી રીતે એને ભાડું લેવા જણાવ્યું.

કેવટે એને લેવાની ના પાડી. રામે એને ભક્તિનું વરદાન આપ્યું.

એ આખોય પ્રસંગ ખૂબ જ સુંદર, રસમય તથા પ્રેરક બન્યો છે. એને માટે કવિને જેટલા પણ અભિનંદન આપીએ એટલાં ઓછાં છે.

*

૯. મહર્ષિ વાલ્મીકિનો મેળાપ

વનમાં વિચરતી વખતે રામ, લક્ષ્મણ, સીતાને મહર્ષિ વાલ્મીકિનાં દર્શનનો લાભ મળ્યો. વાલ્મીકિએ એમનો આશ્રમમાં લઈ જઈને સમુચિત સત્કાર કર્યો અને આશીર્વાદ આપ્યા. એને વર્ણવતી વખતે તુલસીદાસજીએ મહર્ષિ વાલ્મીકિને માટે બિપ્રબર શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

मुनि कहुँ राम दंडवत कीन्हा। आसिरबादु बिप्रबर दीन्हा ॥

મહર્ષિ વાલ્મીકિના પરિચયનો પ્રત્યક્ષ ને સુદ્રઢ પાચો એ સમય દરમિયાન નંખાયો હોય એવું લાગે છે.

મહર્ષિનો એ પરિચય પ્રગાઢ બન્યો અને આગળ પર આશીર્વાદરૂપ ઠર્યો. છેવટનાં વરસોમાં રામના આદેશાનુસાર સીતાને વનમાં તમસા નદીના પવિત્ર તટપ્રદેશ પર છોડી દેવામાં આવી ત્યારે મહર્ષિ વાલ્મીકિ એને એમના સમીપસ્થ શાંત એકાંત આશ્રમે લાવેલા. એમણે એને આશ્રય આપેલો. લવ અને કુશને સ્વચરિત રામાયણના ગાનમાં પારંગત કર્યા પછી એમને અને સીતાને રામસભામાં રામની પાસે લાવનારા પણ એ જ હતા. એમનુ રચેલું રામાયણ વિદ્વાનો તથા સામાન્ય જનસમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

મહર્ષિ વાલ્મીકિ સાથેનો રામનો વાર્તાલાપ મહર્ષિના ઉદગારોને લીધે ચિરસ્મરણીય બન્યો છે. એ ઉદગારો કવિની અસામાન્ય કવિત્વશક્તિના સૂચક છે. રામ મહર્ષિ વાલ્મીકિને પોતાને રહેવા માટેના કોઈક સુયોગ્ય સાનુકૂળ સ્થળ વિશે પૂછે છે. એ પશ્ચને નિમિત્ત બનાવીને મહર્ષિ જણાવે છે કે:

"આપના યશરૂપી નિર્મળ માનસરોવરમાં જેમની જીભ હંસિની બનીને આપના ગુણસમુહરૂપી મોતીને ચણે છે તેમના હૃદયમાં વાસ કરો. જેમને કામ, ક્રોધ, મદ કે માન નથી; મોહ-લોભ, ક્ષોભ, રાગદ્વેષ નથી; કપટ-દંભ કે માયા નથી, એમના અંતરમાં વસો."

"જે સૌને પ્રિય ને સૌનું હિત કરનારા છે, સુખદુઃખને તથા સ્તુતિનિંદાને સમાન સમજે છે, વિચાર કરીને સત્ય તથા પ્રિય વચન બોલે છે ને જેને જાગતાંસૂતાં આપનું જ શરણ હોય છે; જે પરસ્ત્રીને માતા માને છે ને પરધનને વિષ બરાબર સમજે છે; બીજાની સંપત્તિથી હરખાય છે ને વિપત્તિથી દુઃખી થાય છે, તેમના મન તમારાં શુભ ઘર છે."

"જે અવગુણને છોડીને સૌના ગુણને ગ્રહણ કરે છે; આપને જ ભરોસે ચાલે છે, કેવળ આપને જ હૃદયમાં ધારે છે, મન વચન કર્મથી આપના જ દાસ છે, એમના હૃદયમાં વાસ કરો."

એ પછી મહર્ષિએ એમને ચિત્રકૂટના પવિત્ર પ્રદેશમાં રહેવાની સૂચના કરી.

મહર્ષિ વાલ્મીકિના એ ઉદગારોમાં આદર્શ ભક્તનું રેખાચિત્ર સમાયેલું છે. ભગવાન એવા ભક્ત કે સાધક પર પોતાની કૃપાવર્ષા વરસાવે છે અથવા એને પોતાનું દેવદુર્લભ દર્શન આપે છે એવી સ્પષ્ટતા એ પ્રત્યુત્તર દ્વારા સારી પેઠે કરાઈ છે.

*

૧૦. ભરતનો ભ્રાતૃપ્રેમ

ભરતના તેજસ્વી પાત્રનું ચિત્રણ એ રામચરિતમાનસની આગવી વિશીષ્ટતા છે. ભરતનો ભ્રાતૃપ્રેમ - રામને માટેનો પ્રેમ અસાધારણ અથવા અકલ્પનીય છે. એ પ્રેમથી પ્રેરાઈને એણે પોતાની માતા કૈકેયીની માંગણીને મંજૂર ના કરી. એને રાજ્યપ્રાપ્તિ કે રાજ્યસુખની જરા પણ અપેક્ષા ન હતી. એને થયું કે પોતે રામાદિના વનગમન માટે નિમિત્ત બન્યો છે. એણે વનમાં જઈને રામને મળીને રામને પાછા લાવવા માટે સંકલ્પ કર્યો.

ભરતે રામને ચિત્રકૂટના પાવન પ્રદેશમાં મળીને પોતાના મનોભાવોથી માહિતગાર કર્યા. ત્યાં સુધી કૈકેયીનો પશ્ચાતાપ પરાકાષ્ઠા પર પહોંચેલો. રામે એને એમની રીતે આશ્વાસન આપીને એના હૃદયભારને હળવો કર્યો અને ભરતને રાજ્યની સંભાળ રાખવાની સૂચના કરી.

ભરતે રામ પ્રત્યેના પ્રેમ અને પૂજ્યભાવથી પ્રેરાઈને એ સૂચનાનો અમલ કરવાની તૈયારી બતાવી.

રામચરિતમાનસના અયોધ્યાકાંડમાં ભરતના એક જ પ્રકારના મનોભાવોને દર્શાવવા માટે વધારે પડતું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય તેવું લાગ્યા વિના નથી રહેતું. એ મનોભાવોની અને અન્ય વર્ણનની અતિશયતાને લીધે અયોધ્યાકાંડનો છેવટનો કેટલોય ભાગ કંટાળો ઉપજાવે તેવો, નીરસ અને અનાવશ્યક લાગે છે. એ વર્ણનનો કેટલોક ભાગ ટૂંકાવીને રામ તથા ભરતના ઐતિહાસિક મધુર મિલન તથા મુખ્ય વાર્તાલાપની સીધી વેળાસરની રજૂઆત કરી શકાઈ હોત.

અયોધ્યાકાંડના ઉપસંહાર સમયે કહેવામાં આવ્યું છે કે રામે આપેલી પાદુકાનું રોજ પ્રેમપૂર્વક પૂજન કરી, એમના આદેશાનુસાર ભરત રાજ્યકાર્ય સંભાળતા.

નિત પૂજત પ્રભુ પાવરી પ્રીતિ ન હૃદયં સમાતિ ॥

માગિ માગિ આયસુ કરત રાજ કાજ બહુ ભાંતિ ॥

ભરતનું શરીર રોમાંચિત રહેતું; એમના હૃદયમાં સીતારામ હતાં. જીભ રામનામ જપતી અને આંખોમાં પ્રેમપાણી આવતું. રામ, લક્ષ્મણ, સીતા વનમાં વસતા ને ભરત ઘેર રહીને શરીરને કસતા. એમના વ્રતો તથા નિયમોની વાતો સાંભળીને સંતો તથા સજ્જનો સંકોચાતા. એમની અવસ્થાથી મુનિવરો પણ લજાતા.

કવિએ છેલ્લે છેલ્લે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે ભરતનું પરમ પવિત્ર આચરણ સુમધુર, સુંદર, આનંદદાયક, મંગલ, કલિયુગના કલેશો અને પાપોને હરનાર અને મહામોહરૂપી રજનીનો નાશ કરનાર સૂર્ય સમાન છે.

પરમ પુનીત ભરત આચરનૂ। મધુર મંજુ મુદ્ મંગલ કરનૂ ॥

હરન કઠિન કલિ કલુષ કલેસૂ। મહામોહ નિસિ દલન દિનેસૂ ॥

ભરતના ચરિત્રના ચિંતનમનનથી સીતારામનાં ચરણોમાં પ્રેમ થવાની સાથે સાથે સંસારના રસ પરથી વૈરાગ્ય થશે, એ વાત સાચી છે.

*

૧૧. એક અગત્યની વાત

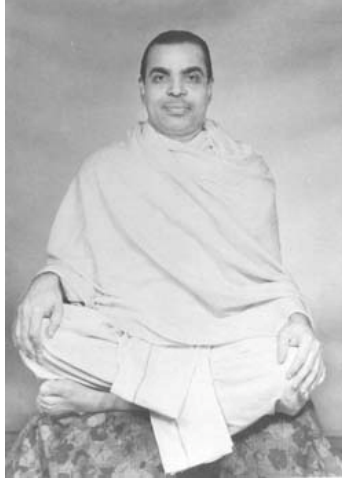
અયોધ્યાનું વિહંગાવલોકન પૂરું કરતી વખતે એક અગત્યની વાતને વિચારી લઈએ.

રામના રાજ્યાભિષેક જેવા અતિ અગત્યના અવસર પર, રાજ્યાભિષેકનો નિર્ણય અગાઉથી લેવાયેલો હોવાં છતાં પણ ભરતને એના સમાચાર મોકલીને શત્રુઘ્નની સાથે બોલાવવામાં નથી આવતો એ જરા વિચિત્ર લાગે છે. મુનિ વશિષ્ઠ, દશરથ કે રામ પણ એને બોલાવવાની ઈચ્છા નથી પ્રદર્શાવતા. રામના વનગમન પછી સચિવના પાછા ફર્યા બાદ દશરથનું મૃત્યુ થાય છે. તે પછી ભરત દિવસો પછી અયોધ્યામાં આવે છે. એટલે ભરતનો અયોધ્યાપ્રવેશ કોઈ કારણ સિવાય ખૂબ જ મોડો કરાવવામાં આવ્યો છે. એ પ્રવેશ રાજ્યાભિષેકના અમુલખ અવસર પર થયો હોત તો ઠીક થાત.

ચિત્રકૂટ પર ભરત પ્રજાના સર્વ પ્રતિનિધિઓ સાથે મુનિ વશિષ્ઠને અને માતાઓને લઈને રામને પાછા લાવવા પહોંચ્યા તોપણ રામ પાછા ના ફર્યા. કૈકેયીએ પશ્ચાતાપ કર્યો, ભરતે વ્યથા દર્શાવી, પ્રજાજનોને પાછા ફરવા પ્રાર્થના કરી, તો રામે પાછા ફરવું નહોતું જોઈતું ?

એક જ પ્રજાજનના કથનને મહત્વનું માનીને જે રામે પાછળથી સીતાનો ત્યાગ કર્યો તે રામ પ્રજાજનોના સંયુક્ત અવાજને શી રીતે અવગણી શક્યા ? એ પાછા ફર્યા હોત તો લોકલાગણીનો વિજય થાત. એમાં કશું અનુચિત નહોતું છતાં રામ અચળ રહ્યા. એમણે માન્યું કે વચનપાલન ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પૂર્ણપણે થવું જ જોઈએ. એમાં કશી બાંધછોડને અવકાશ ના હોય. એ પાછા ફરત તો કેટલાકને એમાં રાજ્યશ્રીને ભોગવવાની ભાવનાનું દર્શન થાત એટલે એમના વચનપાલનની દ્રઢતાને સમજવાની આવશ્યકતા છે. એને સમજવાથી એમને અન્યાય નહીં થાય.

*

About the Author

(૧૫ ઓગષ્ટ ૧૯૨૧ - ૧૮ માર્ચ ૧૯૮૪)

ગુજરાતની સાહિત્યરસિક અને અધ્યાત્મપ્રેમી જનતાને શ્રી યોગેશ્વરજીનો પરિચય આપવાનો ન હોય. મા શારદાના ચારુ ચરણે સો કરતાં પણ વધુ ગ્રંથો અર્પણ કરનાર મહાત્મા શ્રી યોગેશ્વરજી વીસમી સદીના ગુજરાતમાં થઈ ગયેલા સમર્થ સંત અને સાહિત્યકાર હતા. સંન્યાસ કે રૂઢિગત ચાલી આવતી ભગવા વસ્ત્રોની પ્રણાલિકાને અનુસર્યા વગર તથા કોઈ દેહધારી ગુરૂની સહાયતા વિના કેવળ મા જગદંબા પર અપ્રતિમ શ્રદ્ધા રાખી, અધ્યાત્મ જગતના સર્વોત્તમ શિખરો સર કરનાર યોગેશ્વરજી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર મહામાનવ હતા.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ ની પંદરમી ઓગષ્ટે અમદાવાદના ઘોળકા તાલુકાના સરોડા ગામે સાધારણ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ લેનાર યોગેશ્વરજીએ માત્ર નવ વર્ષની કુમળી વયે પિતાનું છત્ર ગુમાવ્યું હતું. એમને આગળ અભ્યાસ માટે મુંબઈની લેડી નોર્થકોટ ઓફનેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. મોહમયી મુંબઈ નગરીના એમના નિવાસ દરમ્યાન પૂર્વના પ્રબળ આધ્યાત્મિક સંસ્કારોના સુપરિણામ સ્વરૂપે એમને મા જગદંબાના દર્શનની લગની લાગી. એકાંત શોધીને ધ્યાનસ્થ થવામાં કે પ્રકૃતિના ખોળે કલાકો સુધી વિરહાતુર બની 'મા' ના દર્શન માટે પોકારો પાડવામાં એમનો સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો. જ્યારે દર્શન અને સંનિધિની ઝંખના અતિ પ્રબળ બની ત્યારે એમણે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ સાધના માટે હિમાલય જવાનો નિર્ણય લીધો. એ સમયે એમની વય માત્ર વીસ વરસની હતી.

ઋષિમુનિસેવિત અને પુરાણપ્રસિદ્ધ હિમાલયની પુણ્યભૂમિમાં બે દાયકાથી વધુ નિવાસ કરી એમણે એકાંતિક સાધના દ્વારા પરમાત્માની અનુભૂતિ અને સિદ્ધિપ્રાપ્તિ કરી. હિમાલયવાસ દરમ્યાન એમને મળેલા અનેકવિધ આધ્યાત્મિક અનુભવો, સિદ્ધ અને સમર્થ સંતોના દર્શન-સમાગમ તથા

શાસ્ત્રાધ્યયને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન છતાં એમની નમ્રતા, નિરભિમાનતા તથા સાદગી જિજ્ઞાસુઓને પ્રથમ નજરે આકર્ષતી.

સત્ય અને અહીંસાના પૂજારી તથા પ્રાર્થના પર અખૂટ વિશ્વાસ ધરાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીને આદર્શ માનનાર શ્રી યોગેશ્વરજીમાં દેશપ્રેમ ઠસોઠસ ભરેલો હતો. આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધી દેશ માટે કંઈક કરી છૂટવાની તેમની મનીષા એમના અનેકવિધ સર્જનોમાં પેખી શકાય છે. આજીવન ખાદીના વસ્ત્રો ધારણ કરી સંસારમાં જળકમળવત્ રહેનાર આ વિરક્ત બ્રહ્મચારી મહાપુરુષે સાધનાકાળ દરમ્યાન અને એ પછી પોતાના જનનીને હંમેશા સાથે રાખ્યા. સાધુ-સંત-સંન્યાસીઓમાં તેઓ માતૃભક્ત મહાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા.

યોગ, ભક્તિ અને જ્ઞાન - ત્રણેય માર્ગે કુશળતાથી કેડી કંડારનાર શ્રી યોગેશ્વરજીની આમજનતા માટેની સૌથી વિશેષ અને શકવર્તી ઉપલબ્ધિ તેમના વરદ હસ્તે થયેલ વિપુલ સાહિત્યસર્જનને ગણી શકાય. શાળાજીવન દરમ્યાન રોજનીશી લખવાની ટેવથી શરૂ થયેલી તેમની સાહિત્યયાત્રા ક્રમશઃ વિકાસ પામી સૌથીવે વધુ ગ્રંથોના સર્જનનું નિમિત્ત બની. એમના બહુપ્રસિદ્ધ સર્જનોમાં તુલસીદાસના રામચરિતમાનસનો સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે એમને અંજલિ આપતા લખાયેલ મહાકાવ્ય 'ગાંધીગૌરવ'; ભગવદ્ ગીતા, ઉપનિષદ, ગોપીગીત, શિવમહિમ્નસ્તોત્ર, વિષ્ણુ સહસ્રનામ વિગેરેનો સરળ સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; અગિયારસો પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરેલી એમની સુપ્રસિદ્ધ આત્મકથા 'પ્રકાશના પંથે'; રમણ મહર્ષિના જીવન અને કાર્યો પરનો બેનમુન ગ્રંથ; તથા મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, યોગસૂત્ર જેવા ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા અનેકવિધ ગ્રંથો પરની ટિપ્પણીનો સમાવેશ કરી શકાય. તેમની સિદ્ધ કલમે ગુજરાતી સાહિત્યને ચિંતનાત્મક લેખો, પ્રેરણાદાયી પત્રો, ભાવભરપૂર ભજનો, કમનીય કવિતાઓ, મધુરા બાળગીતો, અદ્ ભુત ગદ્યકાવ્યો, સાધકોના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતી આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોત્તરીઓ, સંતપુરુષોના જીવનની પ્રેરણાદાયી વાતો, ઉમદા વાર્તાસંગ્રહો, નવલકથાઓ તથા નવલિકાઓ પણ પ્રદાન કરી છે. એમના સર્જનો વિશે ઉડીને આંખે વળગે એવી વાત એ છે કે એમણે કેવળ લખવા ખાતર નથી લખ્યું. એમની રચનાઓ કોરો કલ્પનાવિલાસ નથી પરંતુ એમના અસાધારણ જીવનની અભિનવ અભિવ્યક્તિ છે. એમના વૈવિધ્યસભર અને માતબર સાહિત્યપ્રદાનને હજુ ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ અને સાહિત્યરસિક પ્રજાએ યથાર્થ અને પૂર્ણપણે પિછાણવાનો બાકી છે.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં અસ્ખલિત રીતે વહેતી એમની ઓજસ્વી વાણીમાં થતા જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિના રહસ્યોના ઉદઘાટનનું પાન કરવાનું સૌભાગ્ય ગુજરાતના પ્રમુખ શહેરો ઉપરાંત અમેરિકા, કેનેડા, ઈંગ્લેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા તથા ઝાંબિયાના વિવિધ શહેરના શ્રોતાઓને મળ્યું હતું.

શ્રી યોગેશ્વરજી સર્વધર્મ સમભાવમાં માનતા હતા તથા નાત, જાત કે સંપ્રદાયના વાડાઓથી પર હતા. એથી જ એમને રામકૃષ્ણ મિશન, શિયોસોફિકલ સોસાયટી, સત્ય સાંઈ સેન્ટર, ડીવાઈન લાઈફ સેન્ટર વિગેરેમાં તથા જૈન, શીખ કે ખ્રિસ્તી ધર્મના ધર્મસ્થાનો કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોમાં એકસમાન આદરથી આમંત્રિત કરવામાં આવતા હતા. ગુજરાત અને ગુજરાત બહારની કોલેજો, સ્કુલો તથા યુનિવર્સિટીમાં એમણે પોતાના અનુભવાત્મક જ્ઞાનનો પ્રસાદ વહેંચ્યો હતો. આજે વિશ્વભરમાં તેમનો બહોળો પ્રસંશક અનુયાયી વર્ગ છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૪ ની ૧૮ માર્ચે તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવત પર પ્રવચન કરતાં સ્થુલ દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમના અનેકવિધ માનવતાવાદી સત્કાર્યો અને તેમના ઝળહળતા આધ્યાત્મિક વારસાને મા સર્વેશ્વરી સર્વોત્તમ રીતે દીપાવી રહ્યા છે. ઈન્ટરનેટ પર swargarohan.org વેબસાઈટ તથા સ્થુળ રીતે અંબાજીમાં દાંતા રોડ સ્થિત સ્વર્ગારોહણ ધામ એમના મહિમાવંત જીવન અને કાર્યોની યશગાથાને ગાઈ રહ્યું છે.

*

શ્રી યોગેશ્વરજીનું સાહિત્યિક પ્રદાન

આત્મકથા	પ્રકાશના પંથે • પ્રકાશ પથ કા યાત્રી • Steps towards Eternity
અનુવાદ	રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં(In days of great peace) • ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં (A search in secret India) • હિમગીરીમાં યોગી (A Hermit in the Himalayas)
જીવનચરિત્ર	ભગવાન રમણ મહર્ષિ જીવન અને કાર્ય - મા સર્વેશ્વરી એક પરિચય -
ગદ્યકાવ્યો	અક્ષત • અનંત સૂર • દર્પણ • ફૂલવાડી • પરિમલ • સ્વાતિબિંદુ • સનાતન સંગીત • Tunes unto the infinite
ગીતો	હિમાલય અમારો • રશ્મિ • બિંદુ • તર્પણ • ધૃતિ • પૂજા
ભજનો	અભીપ્સા • અર્પણ • અંતરનો અનુરાગ • આલાપ • આરતી • પ્રસાદ • પ્રેમાલાપ • સ્વર્ગીય સૂર • સંતવાણી • સાંઈ સંગીત • તુલસીદલ
પદ્યાનુવાદ	ચંડીપાઠ (સારદુર્ગાસપ્તશતી) • રામચરિતમાનસ • શિવપાર્વતી પ્રસંગ • સુંદર કાંડ • સરળ ગીતા • શિવમહિમ્નસ્તોત્ર • વૈરાગ્યશતક • વિષ્ણુસહસ્રનામ • ઉપદેશપંચકમ્ • દસ ઉપનિષદ • નારદ ભક્તિસૂત્ર • ચર્પટપંજરિકા સ્તોત્ર • પાતંજલ યોગદર્શન
મહાકાવ્યો	રામાયણ દર્શન • કૃષ્ણ ડુક્ખિણી • ગાંધી ગૌરવ • રસામૃત (રામકૃષ્ણ)
લેખ	આરાધના • આત્માની અમૃતવાણી • ચિંતામણી • ધ્યાન સાધના • Essence of Geeta • પ્રભુપ્રાપ્તિનો પંથ • પ્રાર્થના સાધના છે • સાધના • યોગમિમાંસા • શ્રીરામ કથામૃત
ચિંતન	બ્રહ્મસૂત્ર • ગીતાદર્શન • ગીતાનું સંગીત • ગીતા સંદેશ • ગીતા તત્ત્વ વિચાર • જીવન વિકાસના સોપાન • ઈશાવાસ્યોપનિષદ • ઉપનિષદનું અમૃત • ઉપનિષદનો અમર વારસો • પ્રેમભક્તિની પગદંડી (નારદ ભક્તિસૂત્ર) • શ્રીમદ્ ભાગવત • ગોપીપ્રેમ • યોગદર્શન • પતંજલિના યોગસૂત્રો (સંક્ષિપ્ત સૂત્રાર્થ)
પ્રવચનો	અમર જીવન • પાતંજલ યોગદર્શન • કર્મયોગ • આત્મસંયમયોગ • પુરુષોત્તમયોગ
પ્રસંગો	ધૂપસુગંધ • કળીમાંથી ફૂલ • મહાભારતના મોતી • પરબનાં પાણી • સંતસમાગમ • સત્સંગ • સંત સૌરભ • દિવ્ય અનુભૂતિઓ • શ્રેય અને સાધના • શ્રેય ઓર સાધના
પ્રવાસ	તીર્થયાત્રા • ઉત્તર ભારતનાં તીર્થો • સમંદરને પેલે પાર
પત્રો	હિમાલયનાં પત્રો
પ્રશ્નોત્તરી	અધ્યાત્મનો અર્ક • ધર્મનો મર્મ • ધર્મનો સાક્ષાત્કાર • ઈશ્વર દર્શન
નવલકથા	આગ • અગ્નિપરીક્ષા • કાદવ અને કમળ • કાયાકલ્પ • પરભવની પ્રીત • રક્ષા • સમર્પણ • સ્મૃતિ • પરિક્ષિત • પ્રીતપુરાની • પ્રેમ અને વાસના • રસેશ્વરી • ઉત્તરપથ • યોગાનુયોગ
વાર્તાઓ	રોશની
નાટક	રામનું હૃદય

*

For more information
on the Life and works
of
Shri Yogeshwarji

Please visit

www.swargarohan.org

A Gujarati supersite for spiritual aspirants